

**ELM VƏ TƏHSİL TƏDQİQATLARI
XIII RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI**

E L M İ T Ə D Q İ Q A T

Beynəlxalq Elmi Jurnalın xüsusi buraxılışı

**FUNDAMENTALS OF SCIENCE AND EDUCATION
XIII REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE
SCIENTIFIC RESEARCH Special issue of the
International Scientific Journal**

**Bakı, Azərbaycan
12 aprel 2026**

ELM VƏ TƏHSİL TƏDQİQATLARI
XIII RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI
ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq Elmi Jurnalın xüsusi
buraxılışı

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/XIII/RK/ET/2026>

RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION
XIII REPUBLICAN SCIENTIFIC
CONFERENCE
SCIENTIFIC RESEARCH Special issue of
the International Scientific Journal

12 aprel 2026

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670

e-ISSN: 2789-6919

DOI: 10.36719

MENDELEY

calaméo

© Jurnalda ç ap olunan materialardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© tedqiqat.rek@aem.az

© aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi /
Azərbaycan

Prof. Dr. Turhan ÇETİN, Qazi Universiteti / Türkiyə

Məsul katib

Assos. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, ARETN Akademik Y.H.Məmmədəliyev
adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya Tədqiqat İnstitutu
/ Böyük Britaniya

Prof. Dr. Səyyarə İBADULLAYEVA, ARETN Botanika İnstitutu /
Azərbaycan

Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət
Tibb Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət
və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti /
Polşa

Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və
Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Dünya BABANLI, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan

Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ

Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya

Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVA, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ETN, Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairmen

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Turhan CHETIN, Gazi University / Turkey

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes named after Academician Y.H.Mammadaliyev of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Aziz SANJAR, University of North Carolina at Chapel Hill / USA

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain

Prof. Dr. Sayyara IBADULLAYEVA, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey

Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Haji HASANOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Dunya BABANLI, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgayit State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "Silk Road" International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia

Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India

Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina University / Canada

Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA

Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sadiq GARAYEV, Institute of Botany of MSERA/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Vaqif İsrailov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-9045-4940>

israfilovvaqif@mail.ru

Dilçilikdə dil vahidlərinin funksional təsnifi məsələləri

Açar sözlər: integrativ, distributiv, deskriptiv, substaktiv, eksplist

Keywords: integrative, distributive, descriptive, substactive, explist

Dil faktları müəyyən funksional xassəyə malik olduğu üçün dilçini düşündürmür. Eyni funksiya yerinə yetirən dil faktları müxtəlif substansivnal səciyyə daşımaqlarından asılı olmayaraq bir sinfə, müxtəlif vəzifələr yerinə yetirən dil faktları isə, təbii ki, müxtəlif siniflərə daxil edilir. Funksiya tamamilə müəyyən dil səviyyəsi vahidinin daha yüksək olan sonrakı səviyyədə vahidlərin arasında hansı rolu oynaması, yəni fonemin hecəda, morfemin sözdə, sözün cümlədə oynadığı rol nəzərdə tutulur.

Funksiyanın belə müəyyənləşdirilməsi iki tip münasibətə əsaslanır. Eyni bir səviyyənin vahidləri arasındakı münasibət və müxtəlif səviyyələrin arasındakı münasibət. Birinci münasibət distributive, ikinci münasibət isə integrativ adlanır. Eyni bir səviyyənin vahidləri arasındakı fərq yalnız onların daha yuxarı səviyyənin vahidlərinə olan münasibətilə təsdiq edilir. Bu

səviyyə üçün vahid yalnız o zaman fərqləndirici hesab edilir ki, yüksək səviyyənin vahidinin tərkib hissəsi kimi eyniləşdirilsin (identikləşdirilsin). Ən yüksək və aşağı səviyyələrin vahidlərini, yəni cümlə və diferensial əlamətləri istisna etsək, dilin hər vahidi eyni zamanda konstitutiv ünsürləri ehtiva edir və integrativ kimi fəaliyyət göstərir.

Dil vahidlərinin təsnifi struktur dilçilik cərəyanının bəzi nümayəndələrinin, hətta funksional əlamətlərdən daha vacib hesab etdikləri müəyyən qədər sunstansional əsasa malik olsa da, prinsipcə funksional meyara istinad edir. Eynilə söz sinifləri də bəzi substansional əsaslarla fərqləndirilir. Lakin struktur baxış təsnifatın bir mümkün substansional əsasını yox, bu sinif sözlərin yüksəkliyinə görə sonra gələn səviyyənin vahidləri, yəni cümlələr arasında yerinə yetirdiyi funksiyanı nəzərə almağı tələb edir.

Hər sinfin vahidlərinin funksiyası eyni bir sinfin həddləri daxilində uyğun gələn digər siniflərin funksiyaları ilə müqayisədə müəyyənləşdirilir. Buna görə də dil vahidlərinin struktur təsnifi distributiv təhlil nəticəsində müəyyənləşdirilir. Bu müddəanın eksplisit xidməti dilin sintaqmatik aspektinə nitq axınında vahidlər arasındakı münasibətlərə müstəsna dərəcədə diqqət yetirən destpinitiv məktəbin nümayəndələrinə məxsusdur.

Dilin mənalı vahidlərinin təsnifinin struktur və ənənəvi prinsiplərinin bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməsi haqqında təsəvvür ilkin müqayisənin səhv olması üzündən təzahür etmişdir. J.Blumfeld ənənəvi qrammatikanı tənqid edərək yazır: “Bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu təsvir etmək üçün hər vahidin formal sinfini müəyyənləşdirmək və danışanın bu və ya digər leksik formasını müəyyən formal sinfə aid etməsinə hansı əlamətlərin təhrik etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu ənənəvi sualın cavabına biz məktəb qrammatikasında rast gəlirik. Orada bu və ya digər sinfin ümumi mənalı əsasında

başqa sözlə, bu formalı sinfin bütün leksik formaları üçün mənalardan çıxış edərək formal sinifləri müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərir. Məktəb qrammatikasında, məsələn, deyilir ki, isim – şəxs və əşyaların adıdır”. Sonra müəllif bu semantik meyarları tənqid edir. Ənənəvi qrammatikada dilin daşıyıcıları üçün mövcud olan səbəb-nəticə münasibətləri sanki öz əksini tapmışdır. Belə ki, nitq hissələrinin funksiyası və forması onların substansional məzmununun nəticəsi hesab edilir. Buna görə də onların əvvəlcə semantik tərif, sonra isə formal və funksional (sintaktik və morfoloji) səciyyəsi verilir. Deskriptiv əks yolla gedirlər. Onlar qarşılarında duran dil korpusundan linqvistik sistemi yaradırlar. Buna görə də deskriptiv dilçi üçün dil faktının formal və funksional əlamətləri əvvəldədir.

Struktur dilçilər dil vahidlərinin təsnifi prinsiplərini onların tərifləri ilə uyğunlaşdırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, hərçənd struktur dilçiliyin müxtəlif məktəb və cərəyanları belə bir müddəə işləyib hazırlamışdır ki, dilə funksional yanaşma onun vahidlərinin funksional təyin edilməsini tələb edir. Əslində “təmiz” funksionallıq prinsipi, xüsusən fonoloji dairədə ardıcıl surətdə həyata keçirilməmişdir. Bu haqda Y.Kuriloviç yazır: “Həqiqətdə funksionallıq şüarı fonoloji anlayışların təşəkkül tapmağa başladığı, az qala ilk məqamlarda irəli sürülmüşdür, lazım olduğu kimi göstərilmişdir. Mənalı dil vahidlərinə gəlincə onlar hər halda deskriptiv dilçilərin əsərlərində, həqiqi funksional tərifdən çox (formal-morfoloji tərifə qarşıqoyma kimi) formal-mövqeli tərif almışdır.

Buna baxmayaraq, belə təriflər istifadə edilən təsnifat proseduruna tamamilə uyğundur. Məsələn, ingilis dilinin substantiv morfemləri cəm kəmiyyətinin göstəricisindən əvvəl, artıqlı və sifətdən sonra mövqe tutan mənalı vahid kimi səciyyələndirilir. Burada sintaktik funksiyaya işarə yoxdur. İndi

gətirilən və ona bənzər təriflərin kifayət olub-olmaması məsələsini müzakirə etməyə ehtiyac yoxdur.

Başqa məsələni təsnifin struktur və ənənəvi prinsiplərinə struktur və ənənəvi qrammatikada dil vahidlərinə və dil vahidlərin siniflərinə verdiyi tərifləri qarşılaşdırmaq yolu ilə obyektiv qiymət verməyin mümkün olmadığını qeyd etmək lazımdır. Belə qarşılaşdırma yalnız təriflərin özlərini, yəni təhlilin nəticələrinin izahını tənqid etmək üçün əsas verəcəkdir. Bu münasibətlə struktur və ənənəvi qrammatika arasında fərqlər mövcuddur. Özünün morfemlərin təsnifi metodunu şərh edərkən Z.Hərris yazır ki, təklif edilən prosedurun faydası metodun və nəticənin yeniliyindən daha çox onun eksplisit olmasıdır.

Pəri Paşayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>
p.semsizade@mail.ru

Orta ümumtəhsil müəssisələrində milli kurikulumun tətbiqi və nitq mədəniyyətinin tədrisi

***Açar sözlər:** milli kurikulum, nitq mədəniyyəti, ana dilinin tədrisi, təhsil texnologiyaları, fəal təlim*

***Keywords:** national curriculum, speech culture, mother tongue teaching, educational technologies, active learning*

Ölkədə təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi fənlərin intensiv tədrisi məsələlərinin həlli barədə optimal axtarışlar aparılmasını tələb edir. Çünki köhnə təlim üsulları ilə dünya elminə inteqrasiya olunması mümkün deyildi. Yeni dövr yeni qaydalar, yeni üsullar və yeni təlim texnologiyaları tələb edir.

Tədris prosesində kurikulumun tətbiqi ana dilinin daha dərindən öyrənilməsinə münbit şərait yaradır. Ana dilinin yeni texnologiyalarla öyrədilməsi şagirdləri qaydaların formal əzbərlənməsindən uzaqlaşdırır, onları bu qaydaların mahiyyətini mənimsəməyə sövq edir. Artıq şagird anlayır və başa düşür ki, bu qaydaların mexaniki yaddaşda saxlanması vacib şərt deyildir. Onsuz da lüzumsuz əzbərlənən bu qaydalar sonradan yaddan çıxır və onun kimsəyə elə bir gərəyi də olmur. Lakin müasir təhsil texnologiyaları üzrə aparılan dərslərin tələbləri başqadır. Müasir dərslərin tələbi nəzəri biliklərin praktik tətbiqi üzərində qurulduğundan ana dilinin qaydalarının səmərəli tətbiqi işi də təkcə təhsilçilər üçün yox, həm də təhsilçilər və bütövlükdə cəmiyyət üçün maraqlı olur (Həsənov, 2015). Birincisi odur ki,

ana dilinin öyrədilməsi milli təfəkkürün formalaşmasının ən mühüm vasitələrindən biri kimi diqqətəlayiqdir. İkincisi, ana dili qaydaları praktik cəhətdən şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Üçüncüsü, ana dilinin mükəmməl öyrənilməsi vətənpərvərlik amalının canlandırılması yolunda dövlətçiliyə xidmət etmək kimi maraq yaradır. Dördüncüsü, ana dilinə və onun nitq mədəniyyətinə yiyələnmək strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu özünü onda təsdiq edir ki, ana dilinin mükəmməl normalarının mövcudluğu beynəlxalq aləmdə onun informasiya nüfuzunu artırır. Beşincisi, ana dili qaydalarının nitq mədəniyyətinə tətbiqi ilə həmin qaydalar yaddaşlarda möhkəmlənir, çünki yazılı və şifahi dilə norma hüququnda tətbiq edilən qaydalar artıq formal xarakter daşımır, kütləviləşir və bütün dil istifadəçilərinin malı olur.

Azərbaycan milli təhsil sistemində tətbiq edilən kurikulum özünün məzmun keyfiyyətinə görə müasir tələbləri ödəməyə qabildir. Çünki bu üsul öyrədicidir, təhsil verənlər üçün məsuliyyət yaradır, təhsilalanları təşəbbüskarlığa, yaradıcılığa və yenilikçiliyə sövq edir. “Məzmun sahəsində yeni siyasətə görə başlıca diqqət şagirdlərdə idraki bacarıqların, ilk növbədə təhlil, tətbiq və dəyərləndirmə bacarıqlarının, nitq və ünsiyyət mədəniyyətinin, müstəqil qərarqəbuletmə və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşdırılmasına yönəldilir, verilən biliklərin zəruriliyi, həyatla bağlılığı, bilavasitə inkişafa, dünyagörüşün genişlənməsinə xidmət etməsi ön planda saxlanılır” (İsgəndərov, 2010). Şübhəsiz ki, yeni məzmunlu təhsil siyasətinin həyata keçirilməsini köhnə dərsliklər vasitəsi ilə davam etdirmək mümkün deyildir. Çünki köhnə dərsliklərdə dil qaydaları barədə müfəssəl məlumatlar verilsə də, onların nitq mədəniyyəti ilə bağlı tətbiqi məsələləri, demək olar ki, nəzərə alınmırdı və ya istənilən səviyyədə deyildi. Köhnə dərsliklərdə qrammatik qaydaların əzbərlənməsinə meyillilik daha güclü idi. Dil

qaydalarının nitq mədəniyyətinə tətbiqi məsələsi, demək olar ki, nəzərdə tutulmurdu. Müasir ana dili dərslərlərində isə dil qaydaları ilə yanaşı onların nitq mədəniyyətinə tətbiqinə xüsusi yer verilir, hərçənd nitq mədəniyyəti ilə bağlı dərslərlərdə verilən müddəalar heç də tamamilə özünü doğrultmur. Yəni dərslərlər prinsipcə metod yenilikləri ilə əvvəlkilərdən fərqlənsə də, nitq mədəniyyətinə dair verilən müddələrdə, tövsiyələrdə əvvəlki dərslərlərin, metodik vəsaitlərin və göstərişlərin ənənəsi hələ də qalmaqda davam edir. Nitq mədəniyyəti məsələləri ilə bağlı onu demək lazımdır ki, dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşuna aid müddəaları yazılı dilə qeydsiz-şərtsiz tətbiq etmək mümkündür (Abdullayev, 2012). Lakin şifahi dilə aid edilən müddələrin bir çoxu haqqında bunu demək mümkün deyildir. Çünki dərslərlərdə əvvəlki ənənənin davamı olaraq şifahi dil danışq dili kimi nəzərə alınır. Halbuki, şifahi dil tamamilə danışq dili normaları üzərində qurulmur. Danışq dilinə heç bir icbarilik tətbiq olunmadığı halda, rəsmiyyət etiketlərinə riayət edilən şifahi dilə yazılı dilə məxsus icbarilik tətbiq olunması müasir dövrdə artıq norma halını almışdır. Doğrudur, müasirlik baxımından bunlar dərslərlərdə çatışmazlıq hesab oluna bilər, lakin bunu birbaşa yeni dərslərlərin nöqsanı saymaq düzgün olmazdı. Çünki dilçilikdə hələlik, nitq mədəniyyəti ilə bağlı görülməli işlər çoxdur. Ən başlıca vəzifə isə nitq mədəniyyətinin düzgün metodologiyasını yaratmaqdan ibarətdir. Artıq müasir dövrdə danışq dili ilə şifahi dilin hüdudlarının müəyyən edilməsinə ciddi yanaşmaq lazımdır. Çünki beynəlxalq aləmə sərbəst çıxmaq imkanlarına malik olan şifahi dilə ümumi danışqdakı bütün elementləri və o cümlədən regionallıqları qarışdırmaq mədəni nitqin formalaşdırılması qarşısında ciddi əngəllər törədir (Veysəlli, 2013). Eləcə də Kurikulum təhsilində nitq mədəniyyəti məsələləri daxilindəki qeyri-müəyyənliklər bu fənnin özünün tədrisində çətinliklər baş verməsinə səbəb olur.

Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq edilən kurikulum Azərbaycan milli ənənələrinə və yerli şəraitə, təhsilverənlərin və təhsilalanların təcrübəsinə və hazırlıq şəraitinə görə hazırlanaraq standartlaşdırılmışdır (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2006). Ona görə də Azərbaycan təhsil sistemində istifadə edilən Kurikulum Avropa, Amerika və başqa ölkələrdə istifadə edilən kurikulum sənədlərindən fərqli olaraq Milli Kurikulum adlandırılır. Azərbaycan Respublikasının Milli Kurikulumu elə bir konseptual sənəddir ki, buraya ümumi təlim nəticələri, məzmunun istiqamətləri, fəal (interaktiv) dərslin təşkili qaydaları və prinsipləri, planlaşdırılması, forması və texnologiyaları, qiymətləndirmə meyarı ilə əlaqədar olan standartlar, monitorinq üzrə əsas qaydalar, həftəlik dərs və dərsdankənar məşğələ saatlarının miqdarı daxildir. Milli kurikulum informasiya resurslarının genişləndiyi, sosial həyatda qloballaşmanın baş verdiyi və beynəlxalq sahədə rəqabətlərin canlandığı və genişləndiyi bir mühitdə tətbiq olunur. Ona görə də ölkədə müstəqil qərarlar qəbul etməyə malik olan, cəmiyyət həyatında yeniliklərin baş verməsində fəallıq göstərə bilən intellektlərin yetişdirilməsi Milli Kurikulumun başlıca vəzifəsinə çevrilmişdir. Beləliklə, Milli Kurikulum Azərbaycan təhsilində mühüm göstəricilər əldə edə bilən milli kadrların yetişdirilməsi məqsədini yerinə yetirməkdə konseptual xarakter daşıyan bir sənəd kimi qəbul olunmuşdur. Milli Kurikulum ümumilikdə Azərbaycan təhsilinin gələcəyini müəyyənləşdirən vacib bir sənəd kimi təqdim olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2006). *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu*.
2. Abdullayev, A. (2012). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Maarif.
3. Həsənov, H. (2015). *Müasir Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Elm və təhsil.
4. İsgəndərov, İ. (2010, 11 iyun). Azərbaycanın ümumi təhsil sahəsində islahatlar. “*Azərbaycan müəllimi*” qəzeti, 122.
5. Veysəlli, F. (2013). *Dil və ünsiyyət*. Mütərcim.

Aygün İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-1214-600X>
aygunismayilova2015@outlook.com

Xarici dil tədrisində süni intellektin rolu və tətbiq imkanları: alman dili fənninin tədrisi

***Açar sözlər:** süni intellekt, alman dili tədrisi, adaptiv öyrənmə, tələffüz analizi, akademik yazı, dil öyrənmə texnologiyaları, təhsil analitikası*

***Keywords:** artificial intelligence, german language teaching, adaptive learning, pronunciation analysis, academic writing, language learning technologies, learning analytics*

Bu məqalə universitetdə alman dili fənninin tədrisində süni intellektin (Sİ) rolunu və tətbiq imkanlarını nəzəri və praktik aspektdən araşdırır. Qloballaşma şəraitində xarici dil biliklərinin əhəmiyyəti artdığı üçün, alman dili tədrisində adaptiv və fərdiləşdirilmiş metodların tətbiqi vacibdir. Süni intellekt əsaslı sistemlər tələbələrin səviyyəsini qiymətləndirir, qrammatika və tələffüz səhvlərini avtomatik müəyyən edir, yazılı mətnlərə operativ rəy verir və oxu-dinləmə materiallarını fərdiləşdirir. Pilot dərslər ssenarisi əsasında aparılan təcrübə göstərir ki, AI texnologiyaları motivasiyanı artırır, öyrənmə prosesini interaktivləşdirir və dil bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. Eyni zamanda, müəllimin pedaqoji rəhbərliyi vacibdir, çünki texnologiyaya həddindən artıq güvən kommunikativ bacarıqların zəifləməsinə səbəb ola bilər. Məqalə AI-nin tədrisdə etik və pedaqoji prinsiplərlə birlikdə tətbiqinin zəruriliyini vurğulayır.

Qloballaşma və beynəlxalq akademik əməkdaşlığın genişlənməsi xarici dil biliklərini ali təhsildə əsas kompetensiyalardan birinə çevirmişdir. Bu kontekstdə alman dili elmi-tədqiqat, akademik yazı və peşəkar fəaliyyət sahələrində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Alman dili tədrisinin effektivliyi isə yalnız ənənəvi metodlarla deyil, müasir texnoloji yanaşmaların inteqrasiyası ilə təmin oluna bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, xüsusilə süni intellektin (Sİ) təhsil mühitinə daxil olması dil tədrisinin məzmununu və metodikasını yenidən formalaşdırır. Süni intellekt əsaslı sistemlər fərdiləşdirilmiş öyrənmə, adaptiv rəy və öyrənmə analitikası imkanları təqdim edərək tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyir (Holmes və b., 2019).

Bu araşdırmanın məqsədi universitet səviyyəsində alman dili fənninin tədrisində süni intellektin rolunu və tətbiq imkanlarını nəzəri və praktik aspektdən təhlil etməkdir.

Süni intellekt və ali təhsildə dil tədrisi. Süni intellekt insan idrak fəaliyyətini modelləşdirən və məlumatların emalına əsaslanan texnologiyalar sistemidir. Təhsil sahəsində Sİ əsasən adaptiv öyrənmə mühitlərinin yaradılması, tələbə performansının analizi və avtomatlaşdırılmış rəy mexanizmləri vasitəsilə tətbiq olunur (Zawacki-Richter, 2019).

Ali təhsildə xarici dillərin tədrisində süni intellekt tələbələrin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirir, fərdi ehtiyacları analiz edir və tədris materiallarını bu ehtiyaclara uyğunlaşdırır. Bu yanaşma kommunikativ və kompetensiya əsaslı tədris modelləri ilə uzlaşır və tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir (Luckin, 2016).

Alman dili tədrisinin xüsusiyyətləri və süni intellektin rolu.

Alman dili mürəkkəb qrammatik sistemi, sintaktik quruluşu və fonetik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Universitet səviyyəsində bu dilin tədrisi yalnız danışmaq bacarıqlarının deyil,

eyni zamanda, akademik oxu və yazı kompetensiyalarının formalaşdırılmasını tələb edir (Dörnyei, 2001). Süni intellekt əsaslı texnologiyalar bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında effektiv vasitə kimi çıxış edir. Qrammatik səhvlərin avtomatik aşkarlanması, tələffüzün analiz edilməsi və yazılı mətnlərə dərhal rəy verilməsi tələbələrin dil bacarıqlarını daha məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirməsinə imkan yaradır (Godwin-Jones, 2018).

Süni intellektin alman dili tədrisində praktik tətbiqi. Nitqin tanınması texnologiyalarına əsaslanan Sİ alətləri tələbələrin tələffüzünü real vaxt rejimində təhlil edir və fonetik səhvləri müəyyənləşdirir. Umlaut səsləri, vurğu və sait uzunluğu kimi alman dilinə xas fonetik xüsusiyyətlərin mənimsənilməsində bu texnologiyalar xüsusilə faydalıdır (Godwin-Jones, 2018). Süni intellekt əsaslı yazı platformaları cümlə quruluşu, feilin mövqeyi və hallanma sistemi ilə bağlı səhvləri avtomatik aşkar edir və izahlı rəy təqdim edir. Bu yanaşma tələbələrin akademik yazı bacarıqlarının inkişafına və özünüqiyətləndirmə vərdislərinin formalaşmasına töhfə verir. Adaptiv öyrənmə sistemləri tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun autentik mətn və audio materiallar təqdim edir. Materialların çətinlik səviyyəsi öyrənmə nəticələrinə əsasən tənzimlənir ki, bu da oxu və dinləmə bacarıqlarının ardıcıl inkişafını təmin edir (Kukulska-Hulme & Shield, 2008).

Metodologiya. Tədqiqatda 2-ci kurs alman dili fənni üzrə təhsil alan tələbələr iştirak etmişdir. Məlumatların toplanmasında pre-test və post-test, müşahidə, anket və qısa müsahibə üsullarından istifadə olunmuşdur. Pilot dərslər çərçivəsində süni intellekt əsaslı alətlərdən tələffüz, qrammatika, yazı və oxu-dinləmə fəaliyyətlərində istifadə edilmiş, nəticələr müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Nəticə etibarilə süni intellekt texnologiyalarının alman dili tədrisində tələbələrin motivasiyasını artırır, öyrənmə prosesini

daha interaktiv edir və dil bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Pre-test və post-test nəticələri xüsusilə tələffüz və qrammatika sahəsində irəliləyiş olduğunu təsdiqləyir.

Praktik baxımdan isə universitetlərdə alman dili fənninin tədrisində süni intellekt əsaslı alətlərin sistemli tətbiqi üçün istiqamətlər təqdim edir. Eyni zamanda, müəllimlərin süni intellekt savadlılığını artırır. Bu baxımdan, texnologiyaların etik-pedaqoji prinsiplər çərçivəsində istifadəsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Chappelle, C.A. (2017). Teaching culture in introductory foreign language textbooks. *CALICO Journal*, 34(2), 143–158.
2. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge University Press.
3. Godwin-Jones, R. (2018). Emerging technologies: AI and language learning. *Language Learning & Technology*, 22(3), 1–7.
4. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
5. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). An overview of mobile assisted language learning. *ReCALL*, 20(3), 271–289.

Eynur Rüstəmov

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
<https://orcid.org/0009-0002-4133-1247>
eynurrustem@gmail.com

Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin bəzi xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *qanun, hərbi qulluqçu, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri, cinayət, hərbi xidmət, intizam*

Keywords: *law, member of the armed forces, Armed forces of the Republic of Azerbaijan, crime, military service, discipline*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsinə əsasən vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur və vətəndaşlar qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi xidmət keçirlər. Silahlı Qüvvələrdə möhkəm hərbi intizama nail olunması hərbi hüququn qoruyucu funksiyasının köməyi ilə təmin edilir. Hərbi hüququn qoruyucu funksiyasını təmin edən əsas mənbə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Nizamnamələri və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsidir. Hərbi qulluqçular hüquq pozuntuları törətməyə görə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə əsasən müvafiq surətdə məsuliyyət daşıyırlar. Hərbi rütbəsindən və xidməti vəziyyətindən asılı olmayaraq hərbi qulluqçular qanun qarşısında bərabərdilər və onlar maddi, mülki, intizam və inzibati məsuliyyətə, o cümlədən cinayət xarakterli əməllər törətdiyi hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilirlər.

Hərbi qulluqçuların cinayət məsuliyyəti cinayət qanununun normaları ilə tənzimlənir. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər qüvvədə olan CM-nin 35-ci fəslində nəzərdə tutulmuşdur. CM-

nin 35-ci fəslə hərbi qulluqçuların, eləcə də hərbi vəzifəlilərin törətdikləri hərbi xidmət əleyhinə olan cinayət əməllərinə görə cinayət məsuliyyətinin yeganə hüquqi əsasıdır. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər anlayışının tərifində aşağıda qeyd edilən iki mühüm əlamət ehtiva olunur: a) cinayətkar əməlin obyektinin xüsusi xarakteri – hərbi qulluğun müəyyən edilmiş qaydaları; b) cinayətin xüsusi subyekti – hərbi qulluqçu, qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi qulluqçu statusuna malik olan başqa şəxs, yaxud təlim və ya yoxlama toplanışı keçən hərbi vəzifəli şəxs. Hərbi cinayətlərin xüsusi obyektini Silahlı Qüvvələrdə və digər hərbi birləşmələrdə hərbi qanunvericilik normaları əsasında formalaşan hərbi-ictimai münasibətlərin məcmusu – hərbi qulluğun müəyyən edilmiş hərbi qulluq qaydasıdır. Bu qaydalar Azərbaycan Respublikasının qanunlarında, silahlı qüvvələrin nizamnamələrində, “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Qanunda, “Hərbi xidmətkeçmə haqqında” Əsasnamədə, müvafiq təlimatlarda, digər hərbi qanunvericilik aktlarında və normativ sənədlərdə əks olunmuşdur. Hərbi qulluğun müəyyən edilmiş qaydaları bütün hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin xüsusi obyektini qismində çıxış edir. Lakin ayrı-ayrı hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin bilavasitə obyektinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin müxtəlif növlərinin təsvif edilməsi bundan çox asılıdır. Bilavasitə obyektin müəyyən edilməsi hər bir hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətin fərdi xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına imkan yaradır. Bu, bir tərəfdən, bu qəbildən olan cinayətləri bir-birindən fərqləndirməyə, digər tərəfdən isə müxtəlif hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətləri ayrıca nisbi və müstəqil qruplarda birləşdirməyə şərait yaradır. Konkret hərbi xidmət əleyhinə olan cinayət hərbi qulluğun bütün qaydalarına deyil, həmin qaydaların bu və ya digər cəhətlərinə qəsd edir. Məhz

bilavasitə obyekt əsasında hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin sistemini qurmaq mümkün olur. Bu səbəbdən hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

- tabelik və qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarını pozma – mad.328-332;

- hərbi xidmətkeçmə qaydalarını pozma – mad.333-335;

- xüsusi xidmətkeçmə qaydalarını pozma – mad.336-340;

- hərbi vəzifə cinayətləri – mad.341-344;

- hərbi əməliyyatlar ərazisində hərbi qulluqkeçmə qaydalarını pozma – mad.345-346;

- hərbi əmlaka ziyan vurma və ya ondan istifadə qaydalarını pozma – mad.347- 350;

- hərbi texnikanı idarəetmə və istismar qaydalarını pozma – mad.351-353 (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2012).

Bundan başqa, fikrimizcə cinayət hüquq ədəbiyyatlarında (o cümlədən CM-də) istifadə olunan “hərbi xidmətdən boyun qaçırma” ifadəsi bir qədər qeyri-dəqiqdir və bu terminin “hərbi xidmət keçmədən boyun qaçırma” ifadəsi ilə əvəz olunması daha konkret və məqsədəuyğun hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının CM-nin 35-ci fəslində müəyyən edilmiş tərkiblərin subyekti – xüsusi subyekt qismində çıxış edir. Bunlar hərbi qulluqçular, eləcə də hərbi vəzifəlilərdir. Hərbi qulluqçu dedikdə, Azərbaycan Ordusunda və başqa silahlı birləşmələrdə həqiqi hərbi xidmət keçən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və başqa dövlətin vətəndaşları başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin 42-ci maddəsində cəzanın növləri göstərilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2012).

Bu cəza növlərinin sistemində cinayət törətməkdə təqsirli bilinən hərbi qulluqçulara təyin olunması nəzərdə tutulan əsas

cəza növləri hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlamadır. CM-nin 42.0.5-ci maddəsində isə, hərbi qulluqçular üçün xüsusi əlavə cəza növü kimi hərbi rütbədən məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. CM-nin 48-ci maddəsində hərbi rütbədən məhrum etmə cəzasının, CM-nin 50-ci maddəsində hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzasının, CM-nin 54-cü maddəsində isə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasının mahiyyəti və müddətləri konkret formada izah edilmişdir. Cinayət törətmiş hərbi qulluqçular barəsində xüsusi cəza növlərinin icra edilməsi qaydaları və şərtləri Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 132-153-cü maddələrində, hərbi rütbədən məhrum etmə növündə təyin edilən xüsusi əlavə cəzanın icra qaydaları və şərtləri isə, 159-cu maddəsində qeyd edilmişdir. Qeyd edək ki, qüvvədə olan cinayət qanununda ilk dəfə olaraq cəza növü kimi nəzərdə tutulan hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma cəzası CM-nin 35-ci fəslində olan bir çox maddələrin sanksiyasında nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sovet cinayət qanunları üzərində qurulmuş MDB-nin yenilənmiş cinayət qanunvericilikləri hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətləri adətillə CM-nin Xüsusi hissənin sonunda müstəqil fəsilərdə nəzərdə tutulmuşdur. Müvafiq fəsilərdə təsbit olunan hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin sistemində xüsusi fərqlilik nəzərə çarpmır. Qazaxıstan, Ukrayna, Özbəkistan, Belarus, Tacikistan Respublikalarının CM-si, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının CM-si hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin müharibə vaxtı və ya döyüş şəraitində törədilməsini xüsusilə ağırlaşdırıcı hal kimi qiymətləndirir. Rusiya Federasiyasının cinayət qanununda isə hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər müstəqil fəsildə qeyd olunsa da, müharibə və döyüş şəraiti zamanı qəbul olunmuş xüsusi qanunla tənzimlənir. Hərbi qulluqçular barəsində cinayət

mühakimə icraatı Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosesual qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası CPM-in 215.4-cü maddəsinə əsasən müharibə cinayətlərinə və hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə dair, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaq hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi, 2012). Bundan başqa, göstərilən cinayətlər hərbi qulluqçu olmayan şəxsin iştirakı ilə törədilsə, onun barəsində cinayət işi üzrə ibtidai istintaq da hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu ixtisaslaşdırılmış prokurorluq olmaqla Azərbaycan Ordusunda və başqa silahlı birləşmələrdə, bu Qanunla və Azərbaycan Respublikasının digər qanunları ilə hərbi prokurorluqlara aid edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu tutulmuş və həbs edilmiş hərbi qulluqçuların saxlanıldığı yerlərdə, intizam hissələrində, eləcə də, cəzaların hərbi hissələrdə icra edilməsi zamanı qanunlara və hərbi nizamnamələrə əməl olunmasına nəzarət edir, Azərbaycan Ordusunda və başqa silahlı birləşmələrdə keçirilən idarədaxili yoxlamaların materiallarını tələb edir, Azərbaycan Ordusunda və başqa silahlı birləşmələrdə əmlakın talanması, hərbi xidmət əleyhinə, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən və ya hazırlanan digər cinayətlər barədə ərizə, şikayət, müraciət, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin məlumatları və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər məlumatlar əsasında Azərbaycan Respublikası Hərbi prokurorunun qərarı ilə yoxlamanın aparılmasını, bu məqsədlə mütəxəssislərin ayrılmasını, habelə araşdırılan faktların cinayət işinin başlanmasına kifayət qədər əsas verib-verməməsindən asılı olaraq müvafiq qərarın qəbul edilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi*. (2012). Hüquq ədəbiyyatı.
2. *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi*. (2012). Hüquq ədəbiyyatı.

Faidə İsayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-1568-5885>

faida.isayeva@mail.ru

İngilis dili qrammatikasının tədrisinin linqvistik prinsipləri

Açar sözlər: dilçi alimlər, xarici dil, ünsiyyət, qrammatikanın tədrisi

Keywords: linguists, foreign language, communication, teaching grammar

Bu gün dünyanın dörd bir yanında dilöyrənənlər üçün kurslar, tədris mərkəzlərinin sayı günü gündən artır və eyni zamanda məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində xarici dil dərslərinin səmərəli şəkildə təşkilinə xüsusilə diqqət yetirilir. Bu zaman dilin sahib olduğu fonetik, qrammatik və leksik tərkibinin, mədəni xüsusiyyətlərin düzgün şəkildə öyrədilməsinə diqqət edilir və ünsiyyətdə lazımi dil strukturları nəzərə alınır.

Dilin üç aspekti vardır. Bunlar fonetika, qrammatika və leksikadır. Dilin səlis və dəqiq öyrənilməsində, mənimsənilməsində onun hər üç aspekti nəzərə alınmalıdır. Ümumtəhsil müəssisələrində dilin tədrisi qrammatik aspekt əsasında digər aspektlərin öyrədilməsi ilə müşahidə olunur. Belə ki, ilk olaraq qrammatik qaydalar izah olunarkən fonetik və leksik quruluş da öyrədilmiş olur. Ümumiyyətlə, dilin mənimsənilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Dilöyrənənlərin bəziləri düşünür ki, sadəcə fonetik və leksik qaydaları bilməklə dili ünsiyyətdə rahat istifadə etmək mümkündür. Bu qəbildən olan insanlar hesab edirlər ki,

qrammatik faktor o qədər də vacib deyil. Əsas söz ehtiyatı və düzgün tələffüzdür. Hər bir dilin özünəməxsus strukturu, quruluşu vardır. Buna görə də qrammatik bilik olmadan düzgün cümlə qurmaq mümkün deyil. Əks halda, hər hansı bir dildə danışarkən ifadə etdiyimiz fikir pərakəndə və qeyri-dəqiq olacaqdır. İstənilən xarici dilin effektiv şəkildə öyrənilməsi üçün həmin dilin lügət tərkibi ilə bərabər onun qrammatik tərkibi də mühim əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız söz öyrənməklə bir dilə yiyələnmək mümkün deyildir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus quruluşu vardır. Bu quruluşda istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə sözlər cümlə daxilində özünəməxsus şəkildə sıralanır, dəyişir, bəzən başqa sözlərlə birləşərək öz əvvəlki mənasından fərqli mənalar ifadə edə bilir. Qrammatik bilik olmadan hər hansı bir dildə aydın, səlis danışmaq, cümlə qurmaq mümkün deyildir.

Qrammatik biliyi olmayan hər hansı bir insan aşağıdakı cümlənin mənasını başa düşməklə bağlı çətinliklə qarşılaşa bilər: “We saw him book a ticket”. Əgər şagird ingilis dilində mürəkkəb tamamlıq modelini mənimsəyibsə, o başa düşəcək ki, cümlədəki “book” sözü isim deyil. Çünki “him book” mürəkkəb tamamlıqdır. Əgər şagirdlər verilən cümlədəki sözlər arasında əlaqəni görə bilmirsə, hətta onlar cümlədəki bütün sözlərin mənasını bilsələr belə, həmin sözlərin birgə ifadə etdiyi ümumi mənanı dərk edə bilməyəcəklər. Şagirdlər yalnız bu mexanizmi dərk etdikləri halda xarici dildə aydın, anlaşılıq və səlis nitqə sahib ola bilərlər. Qrammatika olmadan yalnız sözlər dili təşkil edə bilməz. Çünki qrammatika dilin ayrılmaz bir hissəsidir.

Ümumiyyətlə, qrammatika sözü müxtəlif qrupdan olan insanlar üçün fərqli mənaları ifadə edir. Adi bir vətəndaş üçün bu, onun danışdığı dilin düzgünlüyünü və ya səhvliliyini, bir məktəbli üçün isə bu cümlələrin analitik və terminoloji öyrənilməsini ifadə edir. Qrammatik bilik səhvlərin düzəldilmə-

sində və yazılı işin təkmilləşdirilməsində öyrənənlərə kömək edir. İnsan xarici dili yalnız şüursuz assimilyasiya prosesi ilə effektiv şəkildə öyrənə bilməz. Elə buna görə də əksər hallarda uğursuz dil vərdişlərinin əsas istinad nöqtəsi məhz qrammatika olur.

Qrammatika dilin səs, quruluş və mənalı hissəsidir. Bütün dillərin qrammatikası var və hər bir dilin məxsus olduğu ayrıca qrammatikası vardır. Ümumiyyətlə, qrammatikanın iki əsas müstəvisi var: məzmun və ifadə. Hər iki müstəvi bir-birilə ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir. Dilin qrammatik elementləri məzmun və ifadə, yaxud forma və məna vəhdətində birləşir. İngilis dilini öyrənən şagirdlər zaman keçdikcə onun qrammatikasını da mənimsəyirlər. Belə ki, qrammatik biliklərə sahib olan hər bir insan fikir və düşüncələrini çətinlik çəkmədən ifadə edə bilir. Nəticədə onlar bu dildə daha sürətlə danışa, oxuya və yaza bilirlər. Lakin buna baxmayaraq öyrənənlərin hər zaman onlara düzgün istiqamət verə biləcək bələdçiyə ehtiyacları olur. Onların qrammatik biliklərini şifahi nitqdən yazılı nitqə tətbiq edilməsi yollarını bilmələri vacibdir. Dilçilikdə qrammatika hər hansı bir dildəki sözlərin, ifadələrin, cümlələrin tərkibinə təsir göstərən sisteməlik qaydalar məcmusudur. Belə ki, qrammatika dilin sisteməlik və təsviri şəkildə öyrənilməsinə, habelə sözlərin və onların tərkib hissələrinin cümlə daxilində formalaşmasını anlamağa xidmət edir.

İngilis dili şagirdlərə dörd növ bacarıqların aşılmasını üzərində tədris olunur; danışmaq (speaking), dinləmə (listening), oxu (reading) və yazı (writing) bacarıqları. Bütün bu bacarıqlar şagirdlərə qrammatik bilik əsasında tədris olunur. Sözlərin düzgün tələffüzü, cümlə quruluşu, düzgün yazı və oxu qaydaları qrammatik biliklərdir və praktik şəkildə tədrisi təlimdə səmərəli şəkildə öyrənmənin və öyrətmənin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Bəzi insanlar ingilis dilinin qrammatik sistemindən düzgün şəkildə istifadə etməyin yalnız müəllimlər üçün əhəmiyyətli olduğunu, gündəlik həyatımızda isə heç bir əhəmiyyətinin olmadığını düşünürlər. Şübhəsiz ki, bu, doğru yanaşma deyildir. Ölkəsindən və dilindən asılı olmayaraq, qrammatika ünsiyyət üçün təməldir. Qrammatik qaydalar öyrənənlərin məntiqi və aydın düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsinə xidmət edir. Qrammatikani mənimsədikdən sonra öyrənənlər bir dildən istifadə edərkən daha diqqətli olmağı bacarırlar. Düzgün qrammatik bilik olmadan aydın ünsiyyət mümkün deyildir. Çünki düzgün qrammatik bilik düşüncə və fikirlərin düzgün şəkildə başa düşülməsi deməkdir. Zəif qrammatik bilik isə ünsiyyət zamanı qarşı tərəfdə çəşqınlıq yaradır. Xarici dilin tədrisində qrammatik biliklərin düzgün şəkildə öyrədilməsinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir.

Qrammatika səliss nitq qabiliyyətinin inkişafına yönəlir, öyrənənlərə öz fikir və düşüncələrini çətinlik çəkmədən ifadə edə bilmələrinə yardımçı olur. Nəticədə, öyrənənlər həmin dildə daha səliss danışa, oxuya və yazı bilirlər.

Cəfər İbadov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-9084-853X>
jafar.ibadov@unec.edu.az

Kouçinq tərzli idarəetmənin təşkilati qərarvermə mexanizminə təsiri: nəzəri perspektivlər

***Açar sözlər:** kouçinq, qərarvermə, liderlik, idarəetmə, məhdud rasionallıq, koqnitiv çeviklik*

***Keywords:** coaching, decision-making, leadership, management, bounded rationality, cognitive agility*

Bu gün Dördüncü Sənaye İnkılabının gətirdiyi sürət, təşkilatları hər addımda daha keyfiyyətli qərarlar verməyə vadar edir. Lakin müşahidələrimiz göstərir ki, ənənəvi “göstəriş, icra və nəzarət” modelləri müasir rəqəmsal biznes dünyasının tələbləri qarşısında aciz qalır. İdarəetmə icra deyil, komandanın daxili potensialını aktivləşdirən bir *fasilitasiya prosesinə* çevrilməlidir. Bu araşdırmada biz kouçinq tərzli idarəetmənin qərarvermə mexanizmlərinə necə yeni nəfəs verdiyini həm Herbert Saymonun iqtisadi yanaşmaları, həm də kouçinq peşəsinin qlobal standartları (ICF) əsasında təhlil edəcəyik.

Kouçinq tərzli idarəetmənin nəzəri və koqnitiv əsasları. Kouçinq tərzli liderliyi sadəcə bir metod yox, təşkilatın düşüncə tərzinin transformasiyası kimi görmək zamanı artıq gəlmişdir. Bu yanaşmanın əsasında dayanan ən vacib məqam əməkdaşların daxili lokus nəzarətini (Rotter, 1966; Johansen, 2012) gücləndirməsidir. Yəni əməkdaş artıq qərarın passiv icraçısı deyil, onun məsuliyyətli sahibinə çevrilmək ehtiyacını ifadə edir. Elə Whitmore (2009) da qeyd etdiyi kimi, liderin əsas

missiyası məlumat ötürmək deyil, qarşıdakı insanın daxili potensialını “oyatmaqdır”.

Fikrimcə, bu transformasiya üç təməl üzərində yüksəlir: - *Koqnitiv çeviklik*: Suallarla beynin rutin iş rejimini dəyişmək və standart qərarlardan uzaqlaşmaq; - *Psixoloji təhlükəsizlik*: Komanda üzvünün səhv etmək qorxusundan azad olub daha cəsarətli həllər təklif edə bilməsi; *Mənəvi sahiblik*: Qərarın həmmüəllifliyi əməkdaşa aid olduqda, onun icra effektivliyi də təbii bir mexanizmlə artır (Goleman və b., 2013).

Təşkilati qərarvermə mexanizmi və “Məhdud rasionallıq”.

Nobel mükafatçısı Herbert Saymon (1977) sübut edir ki, insan beyni hər şeyi eyni anda analiz edə bilməz; buna görə də biz çox vaxt “ən yaxşı” deyil, “ən qənaətbəxş” qərarı veririk. Hesab edirəm ki, kouçinq məhz bu “məhdudluğu” genişləndirmək üçün ən effektiv katalizatorudur. Kouçinq alətləri vasitəsilə lider təkbaşına deyil, kollektiv intellektin gücü ilə daha çox seçim variantı yarada bilər. Güclü suallar bizə problemin üzdə olan simptomlarını deyil, dərindeki kök səbəblərini üzə çıxarmağa kömək edir. Saymonun modelində icra mərhələsi rasionallıqdan asılıdır. Kouçinq bu rasionallığa əməkdaşın emosional sahibliyini əlavə edərək, resurs asılılığını minimuma endirməyə imkan verir.

ICF səriştələrinin qərarvermə keyfiyyətinə təsiri.

ICF-in (2020) müəyyən etdiyi səriştələr müasir liderin gündəlik davranışlarında da özünü biruzə verməlidir. Kouç olaraq müşahidələrimə əsaslanaraq qeyd edə bilərəm ki, qərarvermə prosesində əziyyət çəkən menecerlərin əksəriyyəti məhz bu səriştələri inkişaf etdirmək qərarına gəlirlər. Məsələn, “*Kouçinq düşüncə tərzini təcəssüm etdirmək*” səriştəsi liderin qərəzlərdən uzaqlaşaraq faktlara daha obyektiv baxmasını təmin edir. “*Aktiv dinləmə*” isə sadəcə sözləri deyil, qərarın icrasına

mane ola biləcək “sətiraltı” riskləri duymağa kömək edir. Bu, qərarverməni texniki bir prosesdən ustadlıq səviyyəsinə qaldırır.

Kouçinq tərzli idarəetmə təşkilatı qərarvermə prosesində insani faktorları və koqnitiv çevikliyi artırır. Xüsusən Azərbaycanın bugünkü dinamik biznes mühitində klassik rəhbərlik üslubundan strateji liderliyə keçmək bir seçim deyil, zərurətdir. Herbert Saymonun nəzəri konseptini kouçinq alətləri ilə birləşdirərək, biz təşkilatlarda qərarverməni mərkəzləşdirilmiş idarəetmə yükü olmaqdan çıxarıb, hər bir səriştəli əməkdaşın iştirak etdiyi kollektiv məsuliyyət aktına çevirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Goleman, D., Boyatzis, R.E., & McKee, A. (2013). *Primal Leadership: Unleashing the Power of Emotional Intelligence*. Harvard Business Review Press.
2. International Coaching Federation (ICF). (2020). *ICF Core Competencies*. <https://coachingfederation.org/core-competencies>
3. Johansen, B. (2012). *Leaders Make the Future: Ten New Leadership Skills for an Uncertain World*. Berrett-Koehler Publishers.
4. Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1).
5. Simon, H.A. (1977). *The New Science of Management Decision*. Prentice Hall.
6. Whitmore, J. (2009). *Coaching for Performance: GROWing Human Potential and Purpose*. Nicholas Brealey Publishing.

Arzu Kərimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-2662-6015>
arzukarimova15@gmail.com

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodik problemləri

***Açar sözlər:** ibtidai təhsil, Azərbaycan dili, tədris metodikas, kommunikativ yanaşma, nitq inkişafı*

***Keywords:** primary education, Azerbaijani language, teaching methodology, communicative approach, speech development*

Şagirdlərin dil bacarıqlarının formalaşdırılması prosesində müəllimin rolu, tədris metodlarının seçimi, dərs vəsaitlərinin məzmunu və müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılır. Eyni zamanda, kommunikativ yanaşmanın tətbiqi, şagirdlərin fəallığının artırılması və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması kimi məsələlər geniş şəkildə araşdırılır.

İbtidai təhsil mərhələsi şagirdlərin dil və nitq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu mərhələdə Azərbaycan dili yalnız bir fənn kimi deyil, həm də digər fənlərin mənimsənilməsi üçün əsas vasitə kimi çıxış edir. Ona görə də Azərbaycan dili tədrisinin metodik cəhətdən düzgün qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu sahədə bir sıra metodik problemlər mövcuddur və onların həlli tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından vacibdir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisində metod seçimi yalnız dərsin təşkili deyil, həm də təlim nəticələrinin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Ənənəvi metodlar –

izah, sual-cavab, təkrar və əzbərləmə – uzun müddət effektiv hesab edilsə də, müasir təhsil sistemində şagirdyönümlü yanaşma bu metodların təkbaşına kifayət etmədiyini göstərir. Bu metodlar şagirdlərdə daha çox yaddaş fəaliyyətini inkişaf etdirir, lakin tənqidi təfəkkür, analiz və sintez bacarıqlarının formalaşmasına kifayət qədər imkan yaratmır. “Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi, XXI əsrdə həm cəmiyyətin, həm də onun hər bir üzvünün yaşaması və inkişafında başlıca dəyər yaradıcı, özünü inkişaf etdirən şəxsiyyətidir. Təhsil prosesi uşaqda özünüinkişaf qabiliyyətini formalaşdırmalıdır” (Veysova, 2007).

Müasir yanaşmalar isə konstruktivizm nəzəriyyəsinə əsaslanaraq şagirdin bilikləri hazır şəkildə qəbul etməsini deyil, onları müstəqil şəkildə qurmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan problemlə təlim, layihə əsaslı öyrənmə, əməkdaşlıq təlim üsulları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, şagirdlərə müəyyən dil hadisəsi ilə bağlı problem situasiyası təqdim olunduqda onlar qaydanı müəllimin izahı olmadan özləri kəşf edə bilirlər. Bu isə biliklərin daha möhkəm və davamlı mənimsənilməsinə şərait yaradır. Lakin praktika göstərir ki, müəllimlərin bir qismi bu metodların tətbiqində çətinlik çəkir. Bunun səbəbləri arasında metodik hazırlığın yetərsizliyi, vaxt məhdudluğu və sınıfdə şagird sayının çoxluğu qeyd edilə bilər. Buna görə də müəllimlərin ixtisasartırma kurslarında müasir metodların praktik tətbiqinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycan dili tədrisinin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin kommunikativ kompetensiyasını formalaşdırmaqdır. Bu kompetensiya şifahi və yazılı nitqin düzgün, məntiqli və ardıcıl qurulmasını əhatə edir. Lakin mövcud təcrübə göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərinin əksəriyyəti öz fikirlərini sərbəst və aydın ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bu problemin yaranmasının əsas səbəblərindən biri dərs prosesində nitq fəaliyyətinə kifayət qədər yer verilməməsidir. Tapşırıqların əksəriyyəti qrammatik qayda-

ların tətbiqinə yönəlidir, lakin bu qaydaların real ünsiyyət şəraitində istifadəsi ikinci plana keçir. Nəticədə, şagirdlər qaydaları bilsələr də, onları praktik olaraq tətbiq edə bilmirlər. Nitqin inkişafı üçün dərslərdə müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə olunmalıdır: situativ dialoqların qurulması; şəkillər əsasında hekayə tərtibi; sərbəst mövzuda danışıq və yazı tapşırıqları; rollu oyunlar və dramatisasiya. Eyni zamanda, müəllim şagirdlərin nitqindəki səhvləri dərhal və sərt şəkildə düzəltmək əvəzinə, onları düzgün formaya istiqamətləndirməlidir. Bu, şagirdlərin özünəinamını qorumaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dərslilər tədris prosesinin əsas vasitələrindən biri kimi metodik baxımdan mükəmməl qurulmalıdır. Lakin bəzi hallarda dərslilərdə təqdim olunan materialların seçimi və strukturlaşdırılması müəyyən problemlər yaradır. Əvvəla, mətnlərin bir qismi şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olmur və onların idrak imkanlarını aşır. Bu isə şagirdlərin mətnləri başa düşməsində çətinliklər yaradır. Digər problem tapşırıqların xarakteri ilə bağlıdır. Bəzi dərslilərdə tapşırıqlar daha çox reproduktiv xarakter daşıyır və şagirdlərdən yalnız mövcud bilikləri təkrar etməyi tələb edir. Halbuki müasir təlimdə analitik və yaradıcı tapşırıqların üstünlük təşkil etməsi vacibdir. Məsələn, mətn üzrə sadə suallardan əlavə, “Sən bu hadisənin yerində olsaydın, nə edərdin?” kimi açıq tipli suallar şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir. Bundan başqa, vizual materialların – şəkillərin, sxemlərin, cədvəllərin – azlığı və ya səmərəsiz istifadəsi də diqqət çəkən problemlərdəndir. İbtidai sinif şagirdləri üçün vizual dəstək xüsusilə vacib olduğundan dərslilərdə bu elementlərə geniş yer verilməlidir.

Müasir pedaqogikanın əsas prinsiplərindən biri təlimin fərdiləşdirilməsidir. Bu prinsip hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Lakin sinifdə şagird sayının çox olması və vaxt məhdudiyyəti müəllimin hər bir

şagirdə fərdi yanaşmasını çətinləşdirir. Nəticədə, bəzi şagirdlər dərs materialını mənimsəməkdə geri qalır, digərləri isə kifayət qədər inkişaf imkanları əldə etmir. Bu problemi həll etmək üçün diferensiallaşdırılmış təlim mühüm rol oynayır. Müəllim eyni mövzu üzrə müxtəlif səviyyəli tapşırıqlar təqdim etməklə hər bir şagirdin potensialını nəzərə ala bilər. Bundan əlavə, qrup işi və cütlərlə iş formaları da fərdi yanaşmanın təmin olunmasına kömək edir. Bu zaman şagirdlər bir-birindən öyrənir və sosial bacarıqları inkişaf edir. Müəllimin rolu isə bu prosesi düzgün istiqamətləndirməkdən ibarət olur.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisində qiymətləndirmə sistemi də müəyyən metodik problemlərlə xarakterizə olunur. Əksər hallarda qiymətləndirmə yalnız nəticəyə yönəlir və şagirdin öyrənmə prosesi kifayət qədər nəzərə alınmır. Bu isə şagirdlərdə öyrənməyə motivasiyanın azalmasına səbəb ola bilər. Müasir təlimdə formativ (davamlı) qiymətləndirmə əsas yer tutur. Bu qiymətləndirmə növü şagirdin inkişaf dinamikasını izləməyə və ona vaxtında dəstək göstərməyə imkan verir. Şifahi rəy, özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə kimi üsullar bu baxımdan effektiv hesab olunur. Eyni zamanda, qiymətləndirmə meyarlarının şagirdlərə əvvəlcədən aydın şəkildə izah olunması vacibdir. Bu, onların öz fəaliyyətlərini daha düzgün istiqamətləndirməsinə kömək edir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı təhsil sisteminə də ciddi təsir göstərmişdir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində bu texnologiyaların tətbiqi tədrisin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məsələn, interaktiv lövhələr, elektron dərslilər, audio və video materiallar şagirdlərin dərslə marağını artırır və öyrənmə prosesini daha cəlbedici edir. Lakin mövcud vəziyyət göstərir ki, bu imkanlardan istifadə hələ də məhduddur. Bunun səbəbləri arasında texniki avadanlıqların çatışmazlığı, müəllimlərin texnoloji

savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması və uyğun elektron resursların azlığı qeyd edilə bilər. Bu problemin həlli üçün müəllimlərin rəqəmsal bacarıqları inkişaf etdirilməli, məktəblər müasir texniki vasitələrlə təmin olunmalı və keyfiyyətli elektron tədris materialları hazırlanmalıdır.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodik problemləri kompleks xarakter daşıyır və onların həlli sistemli yanaşma tələb edir. Tədris metodlarının yenilənməsi, şagirdlərin nitq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, dərsliklərin məzmununun təkmilləşdirilməsi, fərdi yanaşmanın təmin olunması və müasir texnologiyaların tətbiqi bu sahədə əsas prioritetlər olmalıdır. Müəllimlərin peşəkar inkişafı, metodik hazırlığın gücləndirilməsi və innovativ yanaşmaların tətbiqi nəticəsində Azərbaycan dili tədrisinin keyfiyyəti yüksələ bilər. Bu işə öz növbəsində şagirdlərin dil bacarıqlarının daha effektiv formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. (2012). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Maarif.
2. Həsənov, H. (2015). *Müasir Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Elm və təhsil.
3. Kazımov, Q. (2010). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. Təhsil.
4. Cəfərov, S. (2013). *Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri*. Elm.
5. Veysova, Z. (2007). *Fəal/interaktiv təlim metodları*. Elm.

Şamama Əmirova
AZMİU-nun nəzdində İnşaat Kolleci
<https://orcid.org/0009-0008-6540-2883>
amirovashamama@gmail.com

İnklüziv təhsildə müəllim perspektivi: mövcud problemlər və inkişaf istiqamətləri

***Açar sözlər:** inklüziv təhsil, müəllim, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, təhsil problemləri, təhsil siyasəti*

***Keywords:** inclusive education, teacher perspective, special needs, educational challenges, education policy*

“İnklüziv təhsil” yanaşması sağlamlıq imkanları məhdud olan, həmçinin, müxtəlif təzyiqlər ilə üzləşən qruplardan olan (dini, etnik, irqi və s.) şagirdlərin digər həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil almasını təmin etməklə onların sosial inteqrasiyasına şərait yaratmaqdır. İnklüziv təhsilin əsas məqsədi bütün təhsilalanlar üçün bərabər və keyfiyyətli təhsil imkanlarının yaradılmasıdır (UNESCO, 2008). Təcrübələr göstərir ki, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərlə, sağlam şagirdlərin eyni sinifdə təhsil alması, fərqliliyə münasibəti yaxşılaşdırmağa, qarşılıqlı hörmət və tolerantlıq kimi hissələrin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu, ayrışdırıcılıq olmayan, ədalətli bir cəmiyyətin yaranmasına kömək edir. Bu da o deməkdir ki, inklüziv təhsil məktəb həyatına böyük dəyişikliklər gətirəcək. Müsbət dəyişiklik zamanı yalnız inklüziv siniflərə cəlb olunan uşaqlar deyil, bütün uşaqlar qazanacaqlar.

Bu prosesin effektiv həyata keçirilməsi isə birbaşa müəllimlərin bilik, bacarıq və münasibətindən asılıdır. Çünki müəllimlər şagirdlərlə ən çox ünsiyyətdə olan, cəmiyyətlə məktəb arasında vasitəçi rolunu oynayan, şagirdlərə nümunə

olan insanlardır. Müəllimlər inklüziv təhsilin uğurlu olması üçün bir-biri ilə əməkdaşlıq etməli, birlik içərisində hərəkət etməli və təcrübələrini sinifdə paylaşmalıdırlar (Ainscow, 2005). Təbii ki, valideynlərin də bu əməkdaşlığa cəlb olunması vacibdir.

Araşdırmalar göstərir ki, müəllimlər inklüziv təhsili əsasən bərabərlik və birgə təhsil prinsipləri əsasında izah edirlər (Şimşək & Kılcan, 2019; Kayabaşı, 2020). Onlar bu yanaşmanın şagirdlər arasında tolerantlıq, əməkdaşlıq və sosial münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərdiyini qeyd edirlər. Bununla yanaşı müəllimlər, inklüziv təhsilin praktik tətbiqində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşdıqlarını bildirirlər. Əsas problemlər sırasında kadr çatışmazlığı, uyğun tədris proqramlarının yetərsizliyi və maddi-texniki bazanın zəifliyi xüsusi qeyd olunur (Tuzcuoğlu & Aydın, 2023). Tuzcuoğlu və Aydın (2023) Qars vilayətində məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərlə apardığı araşdırma zamanı, nəticə olaraq, müəllimlər özlərini bu sahədə yetərsiz hiss etmiş və inklüziv təhsili daha yaxşı təşkil etmək üçün maddi dəstəyə ehtiyac olduğunu və ailələrlə işbirliyinin gücləndirilməsi gərəkdiyini vurğulamışlar. Şimşək & Kılcan (2019) isə tədqiqatlarının nəticəsində müəllimlərin bu sahədə biliklərinin artırılmasına ehtiyac olduğu, müəllim-şagird arasında əlaqəni təmin etmək üçün çevik kurikulumun olması və ailələrin inklüziv təhsillə bağlı məlumatlandırılması qənaətinə gəlmişlər. Fərqli ehtiyaclarla malik şagirdlərlə işləmək üçün əlavə resurslar və xüsusi hazırlıq tələb olunur. Həmçinin, köməkçi müəllimlərin olmaması və siniflərin düzgün qruplaşdırılmaması tədris prosesinə mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı, müəllimlərin motivasiyası məsələsi də diqqət çəkən məqamlardandır. Müəllimlər şagirdlərin inkişafını görməkdən motivasiya olsalar da, sistemli dəstəyin olmaması onların işini çətinləşdirir. Bu isə inklüziv təhsilin

davamlı və effektiv həyata keçirilməsinə maneə yaradır (Kayabaşı, 2020).

Problemlərin həlli istiqamətində müəllimlər tərəfindən irəli sürülən bir sıra təkliflər inklüziv təhsilin düzgün tətbiqinə töhfə verə bilər. Müəllimlərin ixtisasartırma təlimlərinə cəlb olunması, valideynlərin maarifləndirilməsi, fərdi xüsusiyyətlərə uyğun kurikulumların hazırlanması və məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi inklüziv təhsilin effektiv tətbiqinə kömək edə bilər (Ainscow, 2005). Eyni zamanda, ailə və məktəb əməkdaşlığının gücləndirilməsi inklüziv təhsilin uğurla tətbiqi üçün vacib amil hesab olunur.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, inklüziv təhsilin effektiv təşkili üçün yalnız normativ sənədlərin mövcudluğu kifayət deyildir. Bu prosesin uğuru müəllimlərin peşə hazırlığının artırılması, resurs təminatının yaxşılaşdırılması və sistemli dəstək mexanizmlərinin yaradılması ilə sıx bağlıdır. Inklüziv təhsilin inkişafı uzunmüddətli və kompleks yanaşma tələb edən strateji istiqamət kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ainscow, M. (2005). Developing inclusive education systems: what are the levers for change. *Journal of educational change*, 6(2), 109–124.
2. Şimşek, Ü., & Kılcan, B. (2019). Inclusive education through the eyes of teachers. *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 6(3), 27–37.
3. Tuzcuoğlu, N., & Aydın, D. (2023). Preschool teachers' views, problems and proposed solutions about inclusive education. *Journal of Research in Elementary Education*, 3(1), 27–40.

4. UNESCO, I. (2008, November). Inclusive education: The way of the future. In *Conclusions and recommendations of the 48th session of the International Conference on Education (ICE)* (págs. 25–28). Geneva.
5. Kayabaşı, Z. E. K. (2020). Teachers' opinions on inclusive education. *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 7(4), 27–36.

Nushaba Allahverdiyeva
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0009-0008-9872-6067>
nushabaallahverdiyeva1976@gmail.com

Turkish Literature in the Context of the Turkic World (Anatolia–Azerbaijan–Central Asia)

Keywords: *Turkish literature, Turkic world, Azerbaijani literature, Central Asian literature, comparative literature, Turkic studies*

Açar sözlər: *türk ədəbiyyatı, türk dünyası, Azərbaycan, Mərkəzi Asiya, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, türkologiya*

For centuries, Turkish literature has developed not in isolation but in close interaction with the literary traditions of other Turkic peoples. The vast cultural space stretching from Anatolia to Central Asia has historically constituted a unified cultural and linguistic area within which an intensive exchange of poetic forms, narrative motifs, symbols, and ideas has taken place. Within this broader cultural continuum, Turkish literature functions as a cultural mediator of the Turkic world, ensuring the continuity of literary memory between the eastern and western Turkic traditions. Contemporary Turkological scholarship increasingly emphasizes the need for a comprehensive examination of Turkish literature within the broader pan-Turkic context, moving beyond the limitations of narrowly defined national-state paradigms.

1. Historical and Cultural Foundations of the Pan-Turkic Literary Space. The formation of the Turkic literary world is grounded in the shared Oghuz–Kipchak linguistic base, the

Islamic cultural tradition, and the intellectual and literary heritage of Persian and Arabic written culture.

Medieval literary monuments such as the epic *Kitabi Dede Korkud* functioned as supra-regional texts, widely known across Anatolia, Azerbaijan, and Central Asia. The Turkic world represents not merely a geopolitical or linguistic category, but also a shared cultural and literary organism encompassing peoples of common origin, rich oral literary traditions, and written literatures capable of preserving and transforming cultural values.

Despite national differences, Turkic literatures are united by common literary roots, shared values, genres, and thematic orientations. Such an approach presupposes both synchronic and diachronic analyses of literary processes – from ancient oral epics to contemporary literary texts. It also requires careful consideration of the historical role of writing systems, cultural contacts, and literary exchanges among the various regions of the Turkic world.

The commonality of narrative motifs and symbolic images testifies to the existence of a unified epic code, which was subsequently transformed under conditions of regional differentiation. The folkloric tradition – encompassing epic poems, myths, songs, and legends – has left a profound imprint on the literary systems of all Turkic peoples. These oral texts simultaneously served as sources of narrative material for subsequent written literature and as mechanisms for preserving the collective memory of Turkic communities.

The study of Turkish literature within the context of the Turkic world during the 20th and 21st centuries has attracted the attention of both domestic and international Turkologists; however, it remains methodologically fragmented to this day. In most studies, Turkish, Azerbaijani, and Central Asian literatures

have been examined either within the framework of national literary histories or through comparative-typological observations, without the development of an integrated interliterary model.

The classical works of V. V. Bartold, A. N. Samoylovich, and N.A.Baskakov laid the foundation for understanding the historical and cultural unity of the Turkic world. However, their research was primarily focused on historical-linguistic and ethnological aspects, while the literary process remained a secondary object of analysis. Nevertheless, it was in their works that the idea of a Turkic cultural space as a supranational system was first articulated, which later enabled the development of the concept of a “shared Turkic literary corpus.”

In Turkish literary studies, significant contributions to the understanding of inter-Turkic literary connections were made by F. Köprülü, who approached Turkish literature not in isolation but in close relation to Central Asian and Oghuz literary traditions. His concept of the evolution of Turkish literature – from popular epic forms to the established written Ottoman canon – served as a starting point for subsequent comparative studies. Köprülü’s works are particularly significant because he was the first to systematically connect the literature of Anatolia with the broader Turkic spiritual tradition, emphasizing the role of folklore and Sufi poetry as a universal cultural code.

Contemporary scholars – I.Ortaylı, A.Kafesoğlu, B.Ögel, and T.Tekin – emphasize the necessity of an interdisciplinary approach to the study of the Turkic cultural tradition.. Their works demonstrate that archetypal images of the hero, as well as motifs of journey and spiritual quest, have been preserved in the literatures of various Turkic peoples over the centuries. These studies show that common mythologems, symbols, hero archetypes, and motifs of travel, self-sacrifice, and sacred

knowledge persist in the literary texts of Turkic communities across time, despite differences in political and sociocultural contexts.

Central Asian Turkic literatures (Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen) have long been studied in isolation, primarily within the framework of Soviet literary scholarship. Nevertheless, epics such as *Manas*, *Alpamish*, *Koblandy-batyr*, and early written monuments of Turkic culture reveal structural and narrative affinities with the Oghuz and Anatolian literary traditions. Contemporary studies (A.Konyratbayev, B.Sarimsakov) increasingly underscore the need to consider these texts as integral components of a unified Turkic literary continuum.

Thus, a review of the scholarly literature indicates that, despite the considerable body of research, a comprehensive framework addressing Turkish literature within the broad context of the Turkic world – from Anatolia to Central Asia – remains lacking. The present study seeks to fill this gap by proposing an integrative philological approach grounded in the concept of shared cultural memory, literary archetypes, and the historical experience of Turkic peoples.

2. *Anatolia and Azerbaijan: Crossroads of Literary Traditions.* Azerbaijani literary scholarship, represented by the works of M.F.Akhundov, F.Gasimzade, Y.Karaev, and others, has traditionally focused on bilateral literary connections between Azerbaijan and Turkey. These studies have revealed an intensive literary dialogue, particularly during the late 19th and early 20th centuries, when ideas of Turkic unity, language reform, and cultural modernization were actively disseminated through literary texts, journalism, and translated works. However, in most cases, the Central Asian component remained outside the scope of analysis, thereby limiting the pan-Turkic perspective.

The literary and cultural connections between Turkey and Azerbaijan have a long-standing history, becoming particularly pronounced in the early 20th century, when there was an active mutual exchange of ideas, genres, and literary forms.

The settlement of the Oghuz in Anatolia following the Battle of Manzikert (1071) became a pivotal moment in the formation of the Turkish written tradition. By the 19th and 20th centuries, the literature of Anatolia had developed within the frameworks of the Ottoman Empire and the modern Turkish state.

From the distinctive role of Sufi poets in the 13th–14th centuries to the mature Ottoman divan and folk poetry, the literary tradition of Anatolia demonstrates a synthesis of expressive means, genres, and imagistic systems. The influence of Persian and Arabic literature, together with the prolonged dominance of oral tradition, produced a unique fusion of forms and themes. Anatolian and Azerbaijani literatures, in particular, exhibit a close connection, facilitated by their shared Oghuz linguistic heritage. The poetry of Nasimi, Fuzuli, and Yunus Emre exemplifies the integration of Sufi philosophy with popular poetic traditions. The poetic traditions and dramaturgy of Azerbaijan and Turkey form a complex literary pattern that cannot be fully understood outside of the shared cultural and historical matrix.

In the 19th and 20th centuries, literary contacts between Turkey and Azerbaijan acquired a new dimension, shaped by processes of modernization, national self-determination, and political transformations.

3. *Central Asia and the Turkish Literary Tradition.* The literatures of Central Asia—Uzbek, Kazakh, and Turkmen – have historically been connected to the Chagatai written tradition, which also exerted an influence on Ottoman literary culture. The figure of Ali-Shir Nava’i occupies a central place in

the formation of a pan-Turkic literary consciousness. Central Asia serves as the cradle of early Turkic literary texts, such as the Manas epic among the Kyrgyz and early written monuments of Turkic tribes. These texts not only influenced the oral tradition but also served as sources of narrative material, imagery, and poetics for the written literary forms of Anatolia and neighboring Turkic regions. The interaction between oral and written traditions in Central Asia constitutes a fundamental process that explains many shared motifs across Turkic literature.

Comparative analysis shows that motifs of statehood, moral ideals, and social critique in the works of Abai Qunanbaiuly, Magtymguly, and 20th-century Turkish authors exhibit notable typological similarities.

One of the central issues in contemporary Turkic philology concerns the literary canon: should Turkish literature be considered exclusively within the framework of national history, or as part of a supranational Turkic corpus? From a methodological standpoint, it is justifiable to speak of a polycentric canon, in which each regional literary tradition retains its autonomy while remaining an integral part of the shared cultural space.

In the 21st century, there has been a growing interest in the pan-Turkic literary heritage, driven by developments in digital philology, translation projects, and academic collaboration among Turkic countries. Contemporary Turkish literature is increasingly engaging with Azerbaijani and Central Asian literary traditions within the framework of shared cultural initiatives.

Gülərə Abbasova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-0853-6890>

mrsvlova00@mail.ru

Milli terminoloji sistemdə beynəlmiləl kommunikasiya terminlərinin yeri

***Açar sözlər:** söz ehtiyatı, beynəlxalq kommunikasiya, milli, termin, integrasiya*

***Keywords:** vocabulary, international communication, national, term, integration*

Qloballaşan dünyada Azərbaycan öz milli identitetini, suverenliyini və dövlət idarçılığını qoruyub saxlayaraq daim tərəqqi edən və çoxmədəniyyətli bir cəmiyyət quran ölkə kimi qəbul olunur. Bu prosesdə ölkəmiz həm daxili resurslarını gücləndirir, həm də beynəlxalq əlaqələri genişləndirərək iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə yeni nailiyyətlər əldə edir. Son dövrlərdə Azərbaycanda baş verən mühüm transformasiyalar bütün sferalara, o cümlədən linqvistika sahəsinə də dərin təsir göstərir. Bu dəyişikliklər texnoloji yeniliklərlə yanaşı, qlobal integrasiya prosesləri ilə bağlıdır və dilin inkişafını yeni mərhələlərə çıxarır.

Qloballaşma fenomeni texnoloji tərəqqi və rabitə sistemlərinin sürətli inkişafı ilə sıx bağlıdır. Rabitə termini latın köklüdür və “ünsiyyət qurmaq” mənasını daşıyır. Beləliklə, rabitə dedikdə əsasən qarşılıqlı əlaqə və məlumat mübadiləsi nəzərdə tutulur. Rabitənin çoxsaylı formaları mövcuddur, amma ən vacib və geniş yayılmış növü kütləvi rabitədir ki, onun əsas funksiyası mühüm informasiyanı geniş auditoriyaya çatdırmaqdır. Bundan başqa, mədəniyyətlərarası rabitə də önəmli yer tutur və qloballaşmış dünyada bu tip rabitə dominant rol oynayır, çünki müx-

təlif mədəniyyətlər arasında körpülər quraraq anlaşmanı artırır. Kütləvi rabitə sosial mahiyyətli məlumatları böyük insan kütlələrinə ötürməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu proses radio, televiziya, qəzet-jurnal, sosial şəbəkələr kimi vasitələrlə həyata keçirilir. Eyni zamanda, kino, teatr, televiziya şouları, əyləncə proqramları və hətta bədii ədəbiyyat da kütləvi rabitə alətləri sırasında yer alır, çünki onlar cəmiyyətin dəyərlərini və ideyalarını geniş yayırlar (Məmmədli, 2017).

Rəqəmsal rabitə mühiti isə sosial şəbəkələr, internet platformaları və onlayn servislərin təsiri altında formalaşan virtual məkandır. Bu mühit elmə yeni terminlərin daxil olmasına və mövcud ifadələrin transformasiyasına səbəb olur. Nəticədə dil zənginləşir, lakin milli termin sisteminə ciddi təzyiqlər yaranır, çünki xarici təsirlər dilin orijinallığını poza bilər. Bu proses həm müsbət, həm də mənfi aspektlərə malikdir: bir tərəfdən innovasiyalar dilə təzə nəfəs gətirir, digər tərəfdən milli xüsusiyyətləri zəiflədir (Leychik, 2006).

Rabitə terminlərinin həm milli, həm də universal xüsusiyyətləri vardır. Milli terminlər dilin daxili qanunlarına uyğunlaşır, yəni leksik, fonetik və morfoloji qaydaları izləyir. Onlar dilin tarixi kökləri və mədəni irsi ilə harmoniyada olur, cəmiyyətin keçmişini və dəyərlərini əks etdirir. Universal xüsusiyyətlərə gəldikdə isə, rabitə terminləri əsasən latın və ingilis mənşəlidir. Qloballaşma və texnoloji sıçrayışlar nəticəsində bu terminlər milli dillərə inteqrasiya olunur və yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşır. Yeni ixtiralar, texniki yeniliklər və sosial-iqtisadi dəyişikliklər bu terminlərin sürətli yayılmasına kömək edir, belə ki, onlar qlobal kommunikasiya ehtiyaclarını ödəyir.

Rabitə termini “ünsiyyət” ilə eyniləşdirilir. Ünsiyyət mürəkkəb və çoxqatlı prosesdir. Tarixi olaraq, ünsiyyətin ən qədim forması üz-üzə qarşılıqlı söhbətdir. Zaman keçdikcə texnoloji inkişaf ünsiyyətin yeni növlərini ortaya çıxarmışdır.

Müasir dövrdə telefon, sosial media və onlayn platformalar vasitəsilə ünsiyyət aparılır. Ünsiyyətin növlərinə fərdlərarası, kütləvi və şəxsiyyətlərarası daxildir. Bundan əlavə, rol əsaslı ünsiyyət də mövcuddur, burada iştirakçılar öz sosial rollarına uyğun davranırlar, məsələn, “müəllim-tələbə”, “rəhbər-işçi” və ya “həkim-pasiyent” münasibətləri. Ünsiyyət və rabitə anlayışları həm oxşarlıqlara, həm də fərqlərə malikdir. İngilis dilində “communication” sözü mesaj ötürmə, əlaqə qurma və ünsiyyət kimi mənaları ehtiva edir (Vəliyeva, 2018).

Nadir Məmmədli öz əsərində vurğulayır ki, “Ünsiyyət insan faktorudur və bütün parametrləri sosial kontekstlə bağlıdır. Onun əsas mənbəyi insan düşüncəsi, intellekti və idrak qabiliyyətidir. Ünsiyyət şüurun tam əksi deyil, ancaq qaydaya salınmış fikirlərin birləşməsidir. Cəmiyyətdə intuisiya əsaslı təfəkkürə, mənəvi inkişafa tələbat yaradır və sonradan bu rəşional münasibətlərə, şəxsi davranış qaydalarına çevrilir, dostluq və əməkdaşlıq kimi formalar alır.”

Ünsiyyət anlayışının üç səviyyəsi mövcuddur:

- Maksimal səviyyə: Fərdin həyat tərzini təmin edən və sosial inteqrasiyanı gücləndirən;
- Orta səviyyə: Müxtəlif fərdi əlaqələrə əsaslanan, məsələn, söhbət, müzakirə və mübahisə;
- Mikrosəviyyə: Psixoloji vəziyyəti təyin edən, emosional və şəxsi səviyyədə baş verən.

Rabitə dar çərçivəli anlayışdır və ünsiyyət prosesinin mexaniki tərəflərini əks etdirir. Ünsiyyət isə daha genişdir, psixoloji nüansları, məlumat alışı-verişini və informasiya ötürməni özündə birləşdirir, belə ki, o yalnız texniki deyil, həm də emosional və sosial aspektləri əhatə edir (Məmmədli, 2011, s. 22).

Azərbaycan dili zəngin tarixə və çoxsaylı xarici təsirlərə malikdir – əsrlər boyu fars, ərəb, rus və ingilis dilləri onun

inkişafına təsir etmişdir. Qloballaşma dövründə isə ingilis dilinin dominantlığı xüsusilə nəzərə çarpır, çünki qlobal kommunikasiya və texnologiya bu dilə üstünlük verir. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildiyi gündən etibarən ona xüsusi himayə göstərilmişdir. Prezident İlham Əliyevin qərarlarında və çıxışlarında bu məsələ daim ön plandadır. O, milli dilin saflığını qorumaq, yersiz xarici sözlərin qarşısını almaq barədə daim təkid edir, çünki dil milli identitetin əsasını təşkil edir.

Məsələn, sosial mediada gənclər tez-tez “follow etmək” (izləmək), “comment” (şərh yazmaq), “like etmək” (bəyənmək), “post” (paylaşım) kimi ingilis köklü ifadələrdən istifadə edirlər. Bu sözlər sosial şəbəkələrin qlobal yayılması ilə gənclərin lüğətinə daxil olmuş və gündəlik ünsiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Ən populyar universal terminlərə “Internet”, “Streaming” (canlı yayım), “Networking” (şəbəkə qurma) misal göstərmək olar. Aydındır ki, qloballaşmada ingilis dili ünsiyyətə ən böyük təsir göstərən amildir, çünki texnoloji yeniliklərin çoxu bu dildə yaranır.

Müasir linqvistikada rabitə terminologiyası texnoloji, mədəni, siyasi və sosial dəyişikliklərlə bağlı dinamik bir sistemdir. Bu terminlərin formalaşmasında termin yaratma prosesləri, leksikologiya və xarici sözlərin adaptasiyası rol oynayır. Rabitə terminləri müxtəlif faktorlar nəticəsində yaranır, bunlara dilin daxili potensialı əsasında formalaşan ifadələr daxildir. Məsələn, Azərbaycan dilinin öz leksik-semantik bazası hesabına yaranan terminlər: ünsiyyət prosesi, xəbər mübadiləsi, əks-əlaqə, məlumat ötürmə, ictimai rəy. Bu terminlər dilin qaydalarına riayət edir və milli xarakteri qoruyur, belə ki, onlar yerli mədəniyyətə uyğunlaşdırılır (Vəliyeva, 2017, s. 87).

Müasir dövrdə ingilis mənşəli terminlərin artması rabitə terminlərinin inkişafına və gənclərin nitqinə ciddi təsir edir. Məsələn: trend (meyl), blog (vəb günlük), marketing (marke-

tinq), software (proqram təminatı), management (idarəetmə). Bu terminlər dilə daxil olarkən milliləşdirmə prosesindən keçir, yəni yerli dilə uyğunlaşdırılır. Nümunə olaraq: feedback (əks-əlaqə), user (istifadəçi), download (yükləmə). Bu məsələlərlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Terminologiya Komissiyası məşğul olur, xarici təsirləri tənzimləyərək dilin saflığını qoruyur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev daim çıxışlarında milli dilin mühafizəsini prioritet edir. Son vaxtlar yerli mətbuata verdiyi müsahibədə ana dilinin qorunmasının əhəmiyyətini belə vurğulayıb: “Bir neçə dil bilmək faydalıdır və mən bunu dəstəkləyirəm. Ancaq xarici dillərdə yalnız lazım olan zaman danış. Biz öz dilimizi qorumalıyıq. Xarici kəlmələr dilimizi zənginləşdirmir, əksinə pozur və milli identitetimizi yavaş-yavaş sarsıdır. Bəlkə də biz buna diqqət yetirmirik, amma damcı-damcı təsir edir. Dil itirildikdə milli kimlik də yox olur, sonra dövlətçilik və ölkə böyük təhlükələrlə üzləşə bilər. Ona görə Azərbaycan dilini qorumaq hər kəsin vəzifəsidir. Mən bunu qətiyyətlə deyirəm və hamını bu mübarizəyə çağırıram. Niyə mübarizə? Çünki müasir dünyada qapalı yaşamaq mümkün deyil. Təmaslar, internet, sosial şəbəkələr vasitəsilə xarici kəlmələr daxil olur və həzm olunur. Mən buna qarşıyam” (Vəliyeva, 2016, s. 33; Vəliyeva, 2013).

Azərbaycan dilinin qorunması dövlət səviyyəsində daim mühüm tədbirlərlə dəstəklənir və bu proses bu gün də intensiv şəkildə davam edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdən etibarən ana dilimiz güclü himayə altına alınmışdır. O vaxtdan dil dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu siyasət hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Prezidentin 2018-ci il noyabrın 1-də imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha

da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam ana dilimizin inkişafı üçün tarixi əhəmiyyətli sənəddir, çünki o, dil siyasətini sistemləşdirir və yeni mexanizmlər təklif edir.

Bundan əlavə, ana dilinin və milli varlığın mühafizəsinin təbliğatı məqsədilə bütün dünyada qeyd olunan “Beynəlxalq Ana Dili Günü” münasibətilə ölkəmizdə hər il geniş tədbirlər təşkil olunur. Bu günlər dilin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, gəncləri milli dəyərlərə yönəldir. Ana dilini qorumaq vətəninə, xalqını və mədəni mirasını qiymətləndirən hər Azərbaycan vətəndaşının şərəfli vəzifəsidir, çünki dil millətin ruhu və gələcəyinin açarıdır.

Ədəbiyyat

1. Leychik, V.M. (2006). *Termiovedeniye: predmet, metodi, struktura*. Nauka.
2. Məmmədli, N. (2011). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*. Elm və Təhsil.
3. Məmmədli, N. (2017). *Azərbaycan dilində alınma terminlər*. Elm və Təhsil.
4. Vəliyeva, N. (2018). *İzahlı Azərbaycanca–İngiliscə–Rusca kommunikasiya terminlər lüğəti*. Elm və Təhsil.
5. Vəliyeva, N. (2016). *Mədəniyyətlərarası dialoq və ya global kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili*. Elm və Təhsil.
6. Vəliyeva, N. (2017). *Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı*. Elm və Təhsil.
7. Vəliyeva, N. (2013). *Some aspects and peculiarities of intercultural communication in the process of globalization*. Elm və Təhsil.

Nərmin Heydərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0000-2948-9389>

narminheydarova596@gmail.com

Azərbaycanda ailə institutunun müasir inkişaf mərhələsi və əsas problemləri

***Açar sözlər:** müasir inkişaf mərhələsi, sosial dəyişmələr, ailə dəyərləri, nikah münasibətləri, problemləri, demografik proseslər, gender münasibətləri, gənc ailələr, ailə siyasəti, milli-mənəvi dəyər*

***Keywords:** modern development stage, social changes, family values, marital relations, problems, demographic processes, gender relations, young families, family policy, national and moral values.*

Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində baş verən sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər ailə institutunun inkişafına birbaşa təsir göstərir. Qloballaşma prosesləri, urbanizasiya, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və həyat tərzinin dəyişməsi ailədaxili münasibətlərin mahiyyətində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ailə cəmiyyətin əsas sosial institutu kimi həm milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasında, həm də gələcək nəsillərin sosiallaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin müasir mərhələdə bu institut ənənəvi funksiyalarla yanaşı, yeni çağırışlarla da üz-üzə qalır.

Son illərdə nikah və ailə münasibətlərində müşahidə olunan dəyişikliklər, boşanma hallarının artması, gənc ailələrin sosial-iqtisadi çətinliklərlə qarşılaşması, gender münasibətlərində

transformasiya və demoqrafik proseslər ailə institutunun davamlılığı baxımından aktual problemlər kimi çıxış edir. Eyni zamanda, qadınların əmək bazarında fəallığının artması, ailə və karyera arasında balansın qorunması məsələsi, eləcə də ailə siyasətinin effektivliyi müasir cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan ailə institutunun müasir inkişaf mərhələsinin elmi əsaslarla təhlili, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və onların həlli yollarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Əliyeva, 2018).

Beləliklə, ailə institutunun müasir inkişaf mərhələsi və əsas problemlərinin öyrənilməsi yalnız sosial münasibətlərin təhlili baxımından deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, sağlam cəmiyyətin formalaşdırılması və uzunmüddətli sosial siyasətin müəyyən edilməsi baxımından aktual və zəruri bir tədqiqat istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan cəmiyyətində ailə institutunun funksional yükü daha da artmışdır. Ailə artıq yalnız bioloji və tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirən struktur kimi deyil, eyni zamanda sosial adaptasiya, psixoloji dayanıqlıq və mədəni ötürülmə mexanizmi kimi çıxış edir. Sosial dəyişmələr fonunda ailə üzvləri arasında münasibətlərin xarakteri dəyişir, qarşılıqlı məsuliyyət və rol bölgüsü yenidən formalaşır. Ənənəvi ailə modelindən müasir ailə modelinə keçid prosesi isə bəzən nəsillərarası fikir ayrılığına, dəyərlər konfliktinə və ailədaxili anlaşılmazlıqlara səbəb olur (Əliyev, 2021).

Xüsusilə gənc ailələr üçün sosial-iqtisadi problemlər mühüm çətinliklər yaradır. Mənzil təminatı, stabil gəlir imkanlarının məhdudluğu, məşğulluq problemləri və sosial dəstək mexanizmlərinin yetərsizliyi ailə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bununla yanaşı, demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklər – doğum səviyyəsinin azalması, nikah yaşının yüksəlməsi və ailə

qurmağa marağın zəifləməsi – ailə institutunun gələcək inkişaf perspektivləri baxımından narahatlıq doğurur. Bu tendensiyalar ailə siyasətinin daha çevik və məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmasını zəruri edir (UNESCO, 2016).

Gender münasibətlərində müşahidə olunan dəyişikliklər də ailə institutunun müasir inkişaf mərhələsinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Qadın və kişi rollarının yenidən bölüşdürülməsi, bərabər hüquq və imkanların genişlənməsi ailə daxilində əmək bölgüsünə və qərarvermə mexanizmlərinə təsir edir. Bu proses bir tərəfdən ailədaxili əməkdaşlığı gücləndirsə də, digər tərəfdən uyğunlaşma problemləri yarada bilər. Buna görə də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə müasir sosial tələblər arasında tarazlığın təmin edilməsi ailə institutunun davamlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan ailə institutu cəmiyyətin sosial sabitliyinin və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının əsas sütunlarından biridir. Sosial dəyişmələr, urbanizasiya, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, qloballaşma və həyat tərzindəki dəyişikliklər ailə institutunun funksiyalarını daha da genişləndirmiş, eyni zamanda, onun qarşısına yeni çağırışlar qoymuşdur.

Tədqiqat göstərir ki, müasir mərhələdə ailə institutunun qarşılaşdığı əsas problemlər sosial-iqtisadi çətinliklər, demografik proseslərdə dəyişikliklər, gənc ailələrin mənzil və gəlir təminatı, gender münasibətlərində transformasiya, həmçinin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə müasir həyat tələbləri arasında tarazlığın təmin edilməməsidir. Bu amillər ailədaxili münasibətlərin keyfiyyətinə təsir edir, ailə sabitliyini zəiflədə bilər və gələcək nəsillərin sosial adaptasiyasına təsir göstərir.

Lakin bu problemlərin həlli istiqamətində dövlət siyasəti, sosial proqramlar və ailə institutuna dəstək mexanizmləri mühüm rol oynayır. Gənc ailələr üçün sosial təminat, təhsil və

psixoloji dəstək imkanlarının genişləndirilməsi, həmçinin, ailə dəyərlərinin təbliği və milli-mənəvi irsin qorunması ailə institutunun möhkəmlənməsinə və davamlı inkişafına xidmət edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan ailə institutunun müasir inkişaf mərhələsi həm çağırışlarla, həm də perspektiv imkanlarla zəngindir. Problemlərin effektiv həlli və strategiyaların tətbiqi ailənin sosial funksiyalarını gücləndirir, cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin edir və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına şərait yaradır. Bu baxımdan, ailə institutunun inkişafının elmi əsaslarla təhlili, problemlərin müəyyənləşdirilməsi və həll yollarının işlənməsi cəmiyyətin gələcəyi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ailə institutunun möhkəmləndirilməsi üçün innovativ və proaktiv yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Ailələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mənzil və gəlir təminatının artırılması, eləcə də uşaq baxımı və təhsil imkanlarının əlçatanlığının təmin edilməsi ailə institutunun davamlı inkişafına mühüm təsir göstərir.

Ailə üzvləri arasında ünsiyyətin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə təlimlərin, seminarların və psixoloji dəstək proqramlarının təşkili tövsiyə olunur. Məktəb və universitetlərdə ailə dəyərlərinə dair layihələrin və sosial proqramların tətbiqi uzunmüddətli perspektivdə ailədaxili münasibətlərin stabilliyinə və funksional effektivliyinə töhfə verir (Quliyev, 2017).

Gender rollarının yenidən tənzimlənməsi və qadınların sosial aktivliyinin artırılması ailə daxilində əmək bölgüsündə balansın təmin edilməsinə və qarşılıqlı anlaşmanın yüksəlməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliği istiqamətində media, mədəniyyət və təhsil qurumlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi vacibdir.

Ümumilikdə, ailə institutunun davamlı inkişafı üçün dövlət proqramları, sosial siyasət və cəmiyyətin bütün səviyyələrində maarifləndirmə və psixoloji dəstək tədbirlərinin koordinasiya şəkildə həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Bu yanaşma ailələrin sosial dayanıqlılığını artırır, gənc nəsillərin sağlam formalaşmasına dəstək olur və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, N. (2018). *Ailə institutunun müasir dövrdə rolu və problemləri*. Elm və Təhsil.
2. Əliyev, F. (2021). Gender münasibətləri və ailə institutu. *Azərbaycan Psixologiya və Sosial Araşdırmalar Jurnalı*, 5(2), 23–38.
3. Quliyev, A. (2017). *Ailədə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliği*. Elm və Təhsil.
4. UNESCO. (2016). *Family, Education and Society: Global Perspectives*. UNESCO Publishing.

Kənan Yusubli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-2635-905X>

kenanyusibov399@gmail.com

Qəhrəmanlıq dastanlarının Azərbaycan operalarında təcəssümü

Açar sozlər: Azərbaycan, bəstəkar, mədəniyyət, musiqi, opera

Keywords: Azerbaijan, composer, culture, music, opera

Ü.Hacıbəylinin ilk operasından – “Leyli və Məcnun”dan başlayaraq, XX əsrin I yarısında yaranmış operaları izləsək, tarixi-qəhrəmanlıq mövzusunun müxtəlif səpkidə təzahürünü görə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan operasının inkişafının birinci dövrü muğam operalarının meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun”, “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Söhrab”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla”, Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl”, Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” operaları qeyd olunmalıdır (Abdullayeva, 2006, s. 91).

Adı çəkilən operaların əsasını həm klassik şairlərin əsərləri (“Leyli və Məcnun”, “Rüstəm və Söhrab”), həm də xalq dastanları və nağıllar təşkil edir. Bu əsərlərin süjet xəttində məhəbbət mövzusu aparıcı rol oynasa da, eyni zamanda, burada tarixi-qəhrəmanlıq mövzusunun müəyyən dərəcədə süjet xəttinin açılmasında iştirak etdiyini görürük. Tarixi-qəhrəmanlıq mövzusu bu əsərlərdə ikinci planda çıxış edir ki, bu da əsasən bir surətin və onunla bağlı səhnənin daxil edilməsi ilə məhdudlaşır. Bu baxımdan Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” opera-

sında sərkərdə Nofəlin surəti, M.Mağomayevin “Şah İsmayıl” operasındakı Şah İsmayıl və Ərəbzəngi surətləri qeyd olunmalıdır. Ü.Hacıbəylinin “Rüstəm və Söhrab” operasında da qəhrəmanlıq mövzusunun bir qədər başqa planda işlənilməsinə müşahidə edirik. Belə ki, burada operanın qəhrəmanları xalq arasında ad-san qazanmış qəhrəmanlar olsa da, əsərin süjet xətti onların igidliklərinin tərənnümü üzərində deyil, ata-oğul münasibətlərinin açılması üzərində qurulmuşdur və əsərin sonluğunun faciə ilə bitməsi bu mövzunun həllində əsas surətlərin tarixi-qəhrəmanlıq rakursunda xarakterizə olunmasını arxa plana keçirir (Abdullazadə, 2005, s. 19).

Adı çəkilən operalarda bilavasitə tarixi-qəhrəmanlıq mövzusu özünəməxsus musiqi dili ilə təqdim olunur. Bu baxımdan Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasına nəzər salaq. Operada sərkərdə Nofəlin partiyası və onun səhnəsi “Heyratı” zərbi muğamı üzərində qurulmuşdur. Ü.Hacıbəyli bu zərbi muğamın instrumental melodiyalarını Nofəlin mövzusunda, carçılığın, döyüşçülərin partiyasında istifadə etmişdir.

“Heyratı” zərbi muğamı rast ladına əsaslanır. Xatırladaq ki, Ü.Hacıbəyli mərdlik, qəhrəmanlıq hissələrini tərənnüm edən melodiyaların məhz rast ladında qurulduğunu göstərmişdir (Abdullazadə, 1996, s. 98). Bu operada Nofəlin Leylinin atasını və İbn Salanı döyüşə çağırması səhnəsi məğrur və sərt xarakter daşıyır. Bu cəhətlər Nofəlin ariozasında özünü büruzə verir. Ariozo aşağıdakı sözlərlə verilir. Ariozo epizod iki hissəli formadadır. Melodiya mayənin üst tersiyasından başlayaraq, yuxarıya doğru hərəkət edir. Birinci cümlə mayənin üst aparıcı tonu ilə tamamlanır. İkinci cümlə də həmin notdan başlayaraq, sekvensiya şəklində birinci cümləni təkrarlayır. I hissə tam kadansla mayədə bitir. Orkestrin müşayiəti isə T-D funksiyasının ardıcılığı üzərində inkişaf edir. II hissə isə mayənin üst aparıcı tonu olan “si” notundan başlayır. Bu hissədə sekunda intervalla-

rının ardıcılığı mühüm rol oynayır. Orkestrin müşayiəti isə D, S, T funksiyaları ilə inkişaf edir. Bu inkişaf tam kadansla mayadə tamamlanır. IV pərdənin parlaq səhnələrindən biri “Döyüş səhnəsi”dir. Səhnə orkestrin müqəddiməsi ilə həyəcanlı xarakterdə başlanır, f nüansı ilə verilən mövzu xromatik intonasiyaların akkord fakturası ilə ardıcılığından ibarətdir. İki hissədən ibarət olan müqəddimənin I hissəsindəki qammavari xromatik ardıcılıq II hissənin başlanğıcı üçün zəmin yaradır. II hissə “Heyratı” ritmik muğamının melodiyası üzərindədir və təntənəli səslənir. Müqəddimənin ardınca Nofəlin “Nə iş görürsən divanə?” adlı ariozası verilir. Burada döyüşü saxlamaq istəyən Məcnuna müraciət öz əksini tapır. Bu da iki hissədən ibarətdir və rast ladında “Heyratı” zərbi muğamının mövzusunə əsaslanır. I hissə lya mayəli rast ladının kvintası – “mi” səsindən başlayaraq, tersiya və tonika pillələrinin əvəz olunması ilə səslənir. II hissə isə “fa” səsində “Heyratı” muğamı əsasında inkişaf edir. Qəhrəmanlıq xarakteri daşıyan mövzu həmin melodika üzərində orkestrin müşayiəti ilə tamamlanır. Göründüyü kimi, “Leyli və Məcnun” operasında dramaturji süjet xəttinin müəyyən hissəsində Nofəlin səhnəsinin daxil edilməsi musiqi dilində də yeni cizgilərlə, qəhrəmanlıq, mərdlik ifadə edən rast ladi üzərində melodik-intonasiya xüsusiyyətləri ilə müşahidə olunur. Burada məqsədyönlü olaraq “Heyratı” zərbi muğamının mövzularından istifadə olunması da əlamətdardır. Belə ki, “Heyratı” zərbi muğamı öz emosional təsir qüvvəsinə görə məhz qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik xüsusiyyətləri aşılayır. Xalqın tarixində iz salmış hadisələrin, xalqın qəhrəmanlarının tərənnümü incəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi, musiqidə də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan musiqisinin bütün təbəqələrində – istər şifahi ənənəli musiqidə, xalq mahnılarında və aşiq yaradıcılığında, istərsə də bəstəkar yaradıcılığında tarixi-qəhrəmanlıq mövzusunun

təcəssümünün araşdırılması böyük aktualıq kəsb edir. Xalqın qəhrəmanlıq tarixi qədim dövrlərdən xalq mahnılarında, aşıq havalarında, dastanlarda tərənnüm olunmuşdur. Aşıq yaradıcılığının məhsulu olan qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın azadlıq mübarizəsinin bədii təcəssümü xüsusilə önəmlidir.

Şəlalə Kərimova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-3859-123X>

shalalakarim02@gmail.com

Rəqəmsal platformalarda kommunikasiya strategiyalarının dəyişməsi

***Açar sözlər:** sosial media, kommunikasiya, rəqəmsal platformalar, auditoriya, internet ünsiyyəti, mesaj*

***Keywords:** social media, communication, digital platforms, audience, internet communication, message*

Müasir informasiya cəmiyyətində sosial media yalnız məlumat ötürmə vasitəsi deyil, eyni zamanda kommunikasiya prosesinin qurulduğu əsas sosial məkana çevrilmişdir. Ənənəvi kommunikasiya modellərində mesaj göndərən və qəbul edən tərəflər nisbətən sabit olduğu halda, sosial media bu sərhədləri aradan qaldıraraq istifadəçiləri həm istehlakçı, həm də istehsalçı mövqeyinə gətirmişdir. Bu dəyişiklik kommunikasiya prosesinin strukturunu, məqsədini və təsir mexanizmlərini əsaslı şəkildə yenidən formalaşdırmışdır.

Sosial medianın təsiri altında kommunikasiya daha çox qarşılıqlı reaksiya və ani cavab üzərində qurulur. Paylaşımın bəyənə, şərh və paylaşım vasitəsilə davamlı şəkildə yenidən mənalandırılır. Məsələn, eyni mətn bir istifadəçi üçün məlumat xarakteri daşdığı halda, digər istifadəçi üçün emosional və ya ironik mənə kəsb edə bilər. Bu isə kommunikasiya prosesində mənənin sabit deyil, dinamik olduğunu göstərir.

Dilçilər və kommunikasiya tədqiqatçıları sosial media ünsiyyətini kontekst-əsaslı kommunikasiya modeli kimi qiymət-

ləndirir. Mesajın mənası təkcə mətnin özündən deyil, paylaşımın vaxtından, auditoriyasından, vizual müşayiətindən və platformanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq formalaşır. Məsələn, eyni ifadə Instagram-da emosional və şəxsi mənə daşdığı halda, X(twitter) platformasında ictimai və mövqeyə əsaslanan bir mesaj kimi qəbul edilə bilər.

Sosial media kommunikasiya prosesində auditoriya anlayışını da dəyişmişdir. Ənənəvi ünsiyyətdə danışan şəxs qarşısındakı dinləyicini tanıyırdı, lakin sosial mediada mesaj qeyri-müəyyən və geniş auditoriyaya yönəlir. Bu səbəbdən istifadəçilər kommunikasiya zamanı daha çox ümumi, təsirli və diqqət çəkən ifadələrə üstünlük verirlər. Dilçilər bunu kommunikativ adaptasiya prosesi kimi izah edirlər; yəni danışan şəxs auditoriyanın reaksiyasını əvvəlcədən proqnozlaşdıraraq mesajını formalaşdırır.

Nümunə olaraq, sosial mediada tez-tez rast gəlinən sual-cavab formasında paylaşım (‘‘what do you think?’’, ‘‘Agree or disagree?’’) kommunikasiya prosesinin monoloqdan dialoqa keçdiyini göstərir. Bu tip ifadələr yalnız məlumat ötürmək məqsədi daşımır, eyni zamanda, auditoriyanı aktiv iştirakçıya çevirməyi hədəfləyir.

Sosial medianın təsiri altında kommunikasiya yalnız verbal elementlərlə məhdudlaşmır. Şəkil, video, səs və mətn birlikdə işlədilərək kompleks kommunikativ mesajlar formalaşdırır. Dilçilər bu prosesi multimodal kommunikasiya kimi xarakterizə edirlər. Məsələn, qısa bir ifadə vizual elementlə birlikdə təqdim edildikdə mesajın təsir gücü əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu da göstərir ki, sosial mediada kommunikasiya dili təkcə sözlərə deyil, müxtəlif ifadə vasitələrinin birgə istifadəsinə əsaslanır.

Bundan əlavə, sosial media kommunikasiya prosesində subyektivlik və şəxsi mövqe ön plana çıxır. İstifadəçilər hadisələri obyektiv şəkildə təqdim etməkdən çox, şəxsi

münasibət və emosiyalarını ifadə etməyə meyillidirlər. Dilçilərin fikrincə, bu tendensiya kommunikasiya dilində qiymətləndirici və emosional elementlərin artmasına səbəb olur.

Nəticə olaraq, sosial medianın təsiri altında kommunikasiya ənənəvi ünsiyyət modellərindən fərqli olaraq daha çevik, interaktiv və auditoriya-yönümlü xarakter almışdır. Bu dəyişikliklər kommunikasiya prosesinin zəifləməsi deyil, onun yeni sosial və texnoloji şəraitə uyğunlaşması kimi qiymətləndirilməlidir. Sosial media müasir kommunikasiya anlayışının formalaşmasında əsas amillərdən biri olaraq qalır və bu sahənin elmi baxımdan araşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Əsmər Tahirli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-2953-472X>

esmeribrahimbeyli@gmail.com

Azərbaycan musiqisinin şanlı tarixi: Qobustan qayalarından dünya səhnələrinə

***Açar sözlər:** muğam, aşığı sənəti, Qavaldaş, Şuşa musiqi mühiti, milli bəstəkarlıq məktəbi*

***Keywords:** mugham, ashig art, Gavaldash, Shusha musical environment, national compositional school*

Azərbaycan musiqi elmi orta əsrlərdə dahi alimlərin fəaliyyəti ilə zirvəyə qalxmışdır. XIII əsrdə yaşamış Səfiəddin Urməvi Şərq musiqi nəzəriyyəsində “Sistemçilik məktəbi”nin əsasını qoymuşdur. O, musiqi sədalarını kağız üzərinə köçürmək üçün əbcəd not sistemini təkmilləşdirmiş və 17 pilləli qammanı elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Ürməvinin yolu XIV-XV əsrlərdə yaşamış Əbdülqadir Marağayi tərəfindən davam etdirilmişdir. Marağayi özünün “Came-əl əlhan” əsərində musiqi alətlərinin quruluşu və muğamların quruluş prinsipləri haqqında fundamental məlumatlar vermişdir. Marağayi musiqini “ruhun şadlığı” adlandıraraq onun insan mənəviyyatına şəfaverici təsirini yüksək qiymətləndirirdi.

XIX əsrdə Azərbaycan musiqisinin məbədi və “Qafqazın konservatoriyası” hesab olunan Şuşa şəhəri bu ənənələri yeni zirvəyə qaldırmışdır. 1750-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulan bu şəhər qısa zamanda xanəndə və sazəndələrin mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşada yaranan musiqi məclisləri, xüsusilə Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərlik etdiyi “Məclisi-

fəramuşan” və “Musiqiçilər məclisi” muğam sənətinin elmi əsaslarla öyrənilməsində böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan tar ifaçılığında inqilab etmiş dahi sənətkar Mirzə Sadıq Əsəd oğlu Sadıqcan (Sadıqcan) da Şuşa musiqi mühitinin yetirməsidir. O, tarın quruluşunu islah edərək onu 5 simli alətdən 11 simli möhtəşəm bir alətə çevirmiş və tarın sinədə çalınma üslubunu icad etmişdir. Sadıqcan həm də tarda “lal barmaq” üslubunu yaradaraq ifaçılıq texnikasını zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan xanəndəlik sənətinin ən parlaq ulduzu isə Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944) hesab olunur. Sergey Yesenin onu füsunkar səsinə görə “Şərqi musiqisinin peyğəmbəri” adlandırmışdır. Cabbar Qaryağdıoğlu, xalq mahnılarının və muğam sənətinin “canlı ensiklopediyası” idi; o, 500-ə yaxın xalq mahnısını əzbər bilirdi. O, həm də ilk milli operamız olan “Leyli və Məcnun”da Məcnun rolunun ilk ifaçısı olmuşdur. Cabbar Qaryağdıoğlu səsinin gücü və diapazonu ilə italyan tenoru Enriko Karuzo ilə müqayisə edilirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətində milli bədii istedadın və ictimai xadimin tamamilə yeni tipini ifadə edən Üzeyir Hacıbəyli dövrü başlamışdır. Şuşada ilk musiqi təhsilini xanəndələrdən alan, uşaqlıqdan xalq yaradıcılığı ilə dərinlən maraqlanan Üzeyir bəy 1908-ci ildə ilk Şərqi operası olan “Leyli və Məcnun”u yaratmaqla musiqi tarixində böyük bir islahat həyata keçirmişdir. Bəstəkarın dühası Avropa janrları ilə milli ənənələrin vəhdətini təmin etmiş, muğamı operanın dramaturji mərkəzinə çevirərək orijinal bir sənət forması yaratmışdır. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığı çoxşaxəli olub, “O olmasın, bu olsun” və dünya şöhrətli “Arşın mal alan” kimi misilsiz musiqili komediyaları, habelə Azərbaycan musiqisinin əlçatmaz zirvəsi sayılan “Koroğlu” operasını əhatə edir. Onun 1945-ci ildə tamamladığı “Azərbaycan xalq musiqisinin

əsasları” traktatı Rast, Şur, Segah, Şüştər, Çahargah, Bayatı-Şiraz və Hümayun kimi əsas ladların nəzəri fundamentini müəyyənləşdirərək hər bir musiqiçi üçün stolüstü kitaba çevrilmişdir. Bəstəkar həmçinin, Azərbaycan dilində ilk “Hesab” dərsliyinin müəllifi, maarifçi-müəllim və “Həyat”, “İrşad”, “Azərbaycan” və sair qəzetlərdə fəaliyyət göstərən iti qələmli bir publisist olmuşdur.

Fərəh Əliyevanın “Mədəniyyət” qəzetində dərc olunan məqaləsində də vurğulandığı kimi: Ü.Hacıbəylinin ən böyük xidmətini “daima öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan xalqının obrazını yaratmaqda”, “milli xarakterin səciyyəvi cəhətlərini əks etdirməsində” görən tədqiqatçı professor E.Abasovanın sərrast fikrindən təkan alaraq bəstəkarın yaradıcılıq irsinin əhəmiyyətini təkcə musiqi sənəti, ümummədəniyyət miqyasında deyil, həm də milli istiqlal məfkurəsi kontekstində qiymətləndirərdik. Burada tam əsasda demək olar ki, “Leyli və Məcnun”un, “Koroğlu”nun, “Sənsiz”in, “Ey vətən” xorunun musiqi sədalarında sezilən, xalq qəlbi və mənliyinin ən incə tellərinə toxunaraq güclü əks-səda oyatmaq qüdrəti əsrimizin heç bir sənətkarına Üzeyir Hacıbəyli qədər müyəssər olmamışdır. “Koroğlu” təkcə Azərbaycan musiqisinin ilk klassik operası, əlçatmaz zirvəsi deyil, əlçatmaz zirvələrə qalxmaq qüvvəsi aşıl原因an, tarixi yaddaşı yaşadan ümummilliyet həmrəylik və mübarizlik simvoludur. Dünya musiqi sənətində bu cür abidələr çox deyil. Onun təməlini qoyduğu milli bəstəkarlıq məktəbi bu gün Azərbaycan musiqisinin UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısında yer alaraq dünya səhnələrində qürurla səslənməsinə zəmin yaratmışdır.

Bu gün Azərbaycan musiqisi, xüsusilə muğam və aşiq sənəti, UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısında yer alaraq beynəlxalq səviyyədə qorunur və təbliğ olunur. Milli musiqimizin qədim ənənələri ilə müasir texnologiyaların və

yaradıcılıq üslublarının sintezi gələcək nəsillərə ötürülür, xalqımızın mədəni kimliyi və sarsılmaz ruhu dünyaya tanındılır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan musiqisi yalnız estetik və mədəni fenomen deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşının, mənəvi bütövlüyünün və milli həmrəyliyinin səsə çevrilmiş simvoludur.

Ədəbiyyat

1. Səfərova, Z. (2021). *Şuşa – Azərbaycanın musiqi qalasıdır*. Elm.
2. Səfərova, Z. (2012). *Azərbaycan musiqi tarixi*. Elm.

Fəridə Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-9511-2887>

faridaaliyeva.57@gmail.com

Çətin yeniyyətlərdə davranışın korreksiyası üçün pedaqoji şərtlər

Açar sözlər: *çətin yeniyyətlər, davranış korreksiyası, pedaqoji şərait, tərbiyə işi, təhsil mühiti*

Keywords: *difficult teenagers, behavior correction, pedagogical conditions, educational work, educational environment*

Çətin yeniyyətlərdə davranışın korreksiyası problemi müasir pedaqoji elmdə mərkəzi yer tutur. Yeniyyətlilik şəxsiyyətin güclü dəyişiklikləri, özünüdərkətmənin inkişafı və müstəqillik istəyi ilə xarakterizə olunur, tez-tez pozucu davranışlar, üsyankar davranışlar və yetkinlik səlahiyyətlərinin rədd edilməsi ilə müşayiət olunur. Qeyri-kafi strukturlaşdırılmış təhsil sistemi kontekstində bu təzahürlər davamlı ola bilər. Çətin davranışa əlverişsiz sosial şəraitin, yeniyyətlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin və kifayət qədər təhsil tədbirlərinin birləşməsinin nəticəsi kimi baxmaq lazımdır. Məqsədli düzəldici müdaxilələrin olmaması mənfi davranış nümunələrinin güclənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da sosial uyğunlaşmaya və öyrənməyə mane olur.

Çətin yeniyyətlərin davranışının korreksiyası təkə uyğunsuz davranışın xarici təzahürlərini aradan qaldırmağa deyil, həm də fərdin daxili münasibətlərini dəyişdirməyə yönəlmiş xüsusi təhsil şəraitinin yaradılmasını tələb edir. Bu

kontekstdə məsuliyyət, özünə nəzarət və sosial normalara müsbət münasibət bəsləyən təhsil mühitinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Çətin yeniyetmələrin davranışlarının korreksiyası yalnız onların sosial normalara, tələblərə və böyüklərin gözləntilərinə münasibətini nəzərə almaqla mümkündür. Bu kateqoriyaya aid olan yeniyetmələr, adətən, qaydaların mənfi və ya ziddiyyətli qavrayışını nümayiş etdirirlər ki, bu da həm yaşlarına, həm də əvvəlki sosial təcrübələrinə görədir. Bu baxımdan, yeniyetmənin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini, sosial yetkinlik səviyyəsini və davranış xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təhsil tədbirlərinin fərdiləşdirilməsi xüsusilə vacibdir. Fərdi yanaşma uyğunsuz davranışın səbəblərini daha dəqiq müəyyən etməyə və konkret vəziyyətə uyğun pedaqoji vasitələrin seçilməsinə şərait yaradır.

Düzəliş işi üçün eyni dərəcədə vacib bir tələb onun sistemliliyi və ardıcılığıdır. Müntəzəm və məqsədyönlü təhsil müdaxilələri sosial cəhətdən məqbul davranış nümunələrinin tədricən inkişafını təmin edir, halbuki epizodik tədbirlər davamlı nəticələr vermir. Təhsil tələblərində ardıcılıq və sabitlik yeniyetmələrdə özünə nəzarət və öz hərəkətləri üçün məsuliyyətin inkişafı üçün şərait yaradır. Davranışa müdaxilə prosesində dəstəkləyici təhsil mühitinin yaradılması da mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisəsində əlverişli psixoloji ab-hava yeniyetmələrdə narahatlıq və aqressiyanı azaldır, təhlükəsizlik hissini aşılrayır, sosial normaların qəbul edilməsinə kömək edir. Belə bir mühiddə yeniyetmələr müəllimlərlə daha asan ünsiyyət qurur və tərbiyəvi təsirlərə daha çox həssas olurlar.

Düzəliş işinin effektivliyi müsbət tədris metodlarından istifadə etməklə əhəmiyyətli dərəcədə artır. Həvəsləndirməyə güvənmək, hətta kiçik nailiyyətləri də tanımaq və uğur üçün kontekst yaratmaq yeniyetmələrin davranışlarını dəyişmək üçün daxili motivasiyasını artırır. Müəllim və yeniyetmə arasında

etibarlı münasibətlər təhsil tələblərini qəbul etmək və mənfi münasibətlərə meydan oxumaq üçün əsas olur.

Çətin yeniyetmələrin davranışlarını korreksiya edərkən yeniyetmə qrupunun və qeyri-rəsmi sosial mühitin təsirinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu kateqoriyalı tələbələr üçün həmyaşlıqların rəyləri böyükklərin tələblərindən çox vaxt üstünlük təşkil edir ki, bu da həm mənfi davranış nümunələrini gücləndirir, həm də onların korreksiyası üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Yeniyetmələrin əməkdaşlığa və qarşılıqlı məsuliyyətə əsaslanan qrup qarşılıqlı fəaliyyətinin konstruktiv formalarına cəlb edilməsi davranış nümunələrinin tədricən yenidən müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırır. Pedaqoji cəhətdən təşkil olunmuş qrup işi yeniyetmələrin sosial fəaliyyətini sosial cəhətdən məqbul kanallara yönəltməyə kömək edir və antisosial davranış nümunələrinin inkişaf riskini azaldır. Problemlə yeniyetmələr üçün davranış müdaxiləsinin hərtərəfli xarakteri müəllimlər, psixoloqlar və sosial işçilər arasında fənlərarası əməkdaşlığı tələb edir. Bu yanaşma yeniyetmənin fərdi inkişafının müxtəlif aspektlərini nəzərdən keçirməyə və daha effektiv təhsil strategiyalarının hazırlanmasına imkan verir. Təcrübə göstərir ki, problemlə yeniyetmələrdə əlverişli təhsil şəraitinin yaradılması aqressivliyin azalması, özünə nəzarətin artması və təhsil prosesinə münasibətin yaxşılaşması ilə nəticələnir. Xüsusilə əhəmiyyətli amillər gözləntilərin ardıcılığı və yeniyetmənin öz davranışlarının nəticələrini anlamaqda fəal iştirakıdır.

Davranış müdaxilələrinin effektivliyini artırmaq üçün fərdiləşdirilmiş təhsil proqramlarının hazırlanması, davranış dəyişikliklərinin müntəzəm monitorinqinin təmin edilməsi, müsbət pedaqoji metodlardan istifadə edilməsi, müəllimlərin peşəkar səriştəsinin artırılması, psixoloji və pedaqoji dəstəyə mütəxəssislərin cəlb edilməsi məqsəduyğundur. Davranış müdaxilələri kompleksinin həyata keçirilməsi uyğunsuz davranışı azalda,

sosial uyğunlaşmanı yaxşılaşdırma və çətin yeniyetmələrin ahəngdar şəxsi inkişafı üçün şərait yarada bilər. Bu kateqoriyalı yeniyetmələrin davranışına müdaxilə sistemli və fərdi yanaşma tələb edən mürəkkəb və çoxşaxəli təhsil prosesidir.

Sunay Cəfərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-8191-8552>

sunayceferov357@gmail.com

XX əsrin 60-90-cı illərində Azərbaycan fortepiano ifaçılığı və bu sənətin inkişafına təsir edən mühüm amillər

Açar sözlər: ifaçı, musiqi, fortepiano, bəstəkar, konsert, janr, milli

Keywords: performer, music, piano, composer, concert, genre, national

Azərbaycanda milli fortepiano ifaçılıq sənəti ilk əvvəl klassik Avropa bəstəkarlarının bu alət üçün yazdığı əsərlər külliyyatından istifadə olunması nəticəsində özünəməxsus inkişaf istiqamətini götürmüşdür. Bu sənətin təkamülü bəstəkar yaradıcılığında fortepiano musiqisinin əhəmiyyətini böyütmüş və ifaçı repertuarını zənginləşdirmək məqsədi ilə fortepiano aləti üçün əsər yazmaq zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu mühüm əhəmiyyətli yaradıcılıq prosesi olub, XX əsrin ilk 30-40-cı illərindən etibarən ifaçılıq sənətinin inkişafına güclü təsir göstərmiş. Bütün bunların nəticəsində XX əsrin 60-90-cı illərində ifaçılıq sənəti peşəkar yaradıcılıq sahəsi kimi özünü təsdiq etmiş, Azərbaycan ifaçıları sadəcə keçmiş SSRİ-nin deyil, bir çox Avropa ölkələrinin konsert məkanlarında öz istedad və qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək imkanı qazanmışlar. Təbii ki, bu dövrdə musiqi təhsili sahəsində aparılan islahat xarakterli işlər ifaçılıq sənətinin də inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası və onun professor-

müəllim heyəti peşəkar ifaçıların yetişdirilməsi sahəsində öz fəaliyyətini məqsədyönlü şəkildə davam etməkdə idi. Xüsusilə M.Brenner, K.Səfərəliyeva, A.Baron, T.Sedankina, L.Umanskayanın bu sahədə fəaliyyəti daha əhəmiyyətli idi. A.Baron, T.Sedankina, L.Umanskaya xüsusi dəvət ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının fortepiano kafedrasında müəllim kimi fəaliyyət göstərmişlər. 70-cı illərdə fortepiano kafedrasına peşəkar fortepiano ifaçısı olmaqla yanaşı vokal sənətində də özünü təsdiq etmiş Rauf Atakişiyev rəhbərlik etməyə başlamışdır. Bu zaman kafedranın professor-müəllim heyətinə M.Brenner, N.Usubova, E.Nəzirova, A.Zülfüqarova, C.Muradova, Y.Xəlilov, Z.Adıgözəlzadə, A.Vəkilova, O.Abbasquliyev, T.Qasımova, S.Qasımova, A.Mirzəyeva kimi istedadlı pedaqoqlar daxil idi.

Milli fortepiano ifaçılıq sənətinin parlaq simalarından olan Z.Adıgözəlzadə müxtəlif bəstəkarların rəngarəng xarakterli əsərlərinin mahir ifaçılarından biri idi. Tez-tez ayrı-ayrı konsert proqramlarında görünən Z.Adıgözəlzadə Avropa ilə yanaşı milli bəstəkarların əsərlərinin də daxil olduğu maraqlı repertuarla çıxış edirdi. Bu bəstəkarlar arasında C.Hacıyev, F.Əmirov, A.Əlizadə, S.İbrahimova, Q.Qarayev kimi görkəmli sənətkarlar var.

Z.Adıgözəlzadə pedaqoji fəaliyyətdə ustad sənətkarların təcrübələrinə əsaslanır, lakin bu zaman fərdi ifaçılıq imkanlarını da tələbələrə mənimsədirdi. Onu bəstəkar üslubunun fortepiano əsərlərində ifadəsi problemi yaxından maraqlandırır. Bununla əlaqədardır ki, Z.Adıgözəlzadə bir sıra metodiki işlərin müəllifi olmuşdur. Onun “F.Əmirovun fortepiano əsərləri toplusunun melodik təhlili”, “F.Əmirovun fortepiano əsərləri” adlı tədqiqat işləri milli ifaçılıq sənətində F.Əmirovun fortepiano musiqisinin interpretasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli vəsaitlərdir.

XX əsrin 60-cı illərindən sonra milli ifaçılıq sənətinin nümayəndələri dünya və Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif fortepiano əsərlərini ən yüksək bədii zövqlə ifa etməyə davam edirdilər. Belə ifaçılardan biri T.Mahmudova daha çox fortepiano musiqisi janrında yazılmış kiçik həcmli əsərlərə üstünlük verir, bu zaman janra xas bütün incəlikləri, intonasiya zənginliklərini öz interpretasiyasında təcəssüm etdirməyi bacarırdı. O, bu repertuarla geniş konsert proqramı ilə çıxış etmişdir. Bu konsertlərdə ifaçının müxtəlif həcmə malik əsərlərdə özünü yüksək səviyyədə ifadə etmək imkanları üzə çıxmışdır. Bu haqda T.Seyidov deyir: “Özünün ifaçılıq fəaliyyətində T.Mahmudova miniatürlərə meyil göstərir. Bu mənada ifaçının əvvəldən sona qədər vals janrına – Brams dövrünün demokratik musiqisi ilə bağlı olan valslardan başlayaraq, Şopen musiqisindən romantiklərə doğru, Listdən fransız impressionistləri Ravel və Debüssinin valslarına, sonra isə Sibelius, Raxmaninov, Prokofyev, Q.Qarayev valslarına həsr etdiyi 1973-cü ildəki çıxışı səciyyəvi olmuşdur.”

XX əsrin 60-cı illərində istedadlı ifaçılar F.Sadıxov, V.Matyuşkin, V.Muradova, F.Bədəlbəyli, N.Sultanov konservatoriyada pedaqoji fəaliyyətə cəlb edilən gənclər idi. Onların timsalında milli fortepiano ifaçılıq sənətinin müasir siması formalaşır. Bu istedadlar öz fəaliyyətləri ilə ifaçılıq sənətinə yeni-yeni nailiyyətlər qazandıрмаğa başlayırlar. Həmin illərdə ifaçı kimi yetişən istedadlı gənclər arasında Urfan Xəlilovun adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. U.Xəlilov istedadlı ifaçılar yetişdirən pedaqoqlardan biridir. Müasir musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi olan bəstəkar F.Əlizadə ifaçılıq sənətinin sirlərini məhz U.Xəlilovdan mənimsəmişdir. U.Xəlilov pedaqoji fəaliyyəti ifaçılıq sənəti ilə uzlaşdırırdı. O, metodist kimi də bir sıra maraqlı layihələrdə iştirak etmişdir. U.Xəlilovun İ.S.Baxın “Yaxşı temperasiya olunmuş klavir”inin müxtəlif

redeaksiyaları haqqında hesabatı dahi bəstəkarın prelüd və fuqalarının interpretasiya problemlərinə işıq tutur. U.Xəlilov eyni zamanda F.Əmirovun “12 miniatür”, “Variasiyalar”, Q.Qarayevin prelüdlərinin II və III dəftərləri haqqında mühazirələrlə çıxış etmişdir. O, “Azərbaycan gəncləri” festivalının laureatı olmuşdur.

Guo Jiahui

Baku Slavic University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0003-5080-4293>

luxijea17@gmail.com

Evaluation and Development Prospects of Digital Platforms and Applications for Learning Russian

Keywords: *digital platforms, Russian language learning, digital education, foreign language teaching, educational technologies*

Açar sözlər: *rəqəmsal platformalar, rus dilinin öyrənilməsi, təhsilin rəqəmsallaşması, xarici dil tədrisi, təhsil texnologiyaları*

In recent years, digital educational technologies have become an integral part of the foreign language learning process, driven by the rapid development of information and communication tools and changing educational practices. This article analyzes the role of digital platforms and apps in Russian language learning, identifies their main advantages and limitations, and examines current development trends in the context of adaptive and personalized learning. Particular attention is paid to how digital technologies can enhance student motivation, improve language acquisition, and facilitate the integration of online resources into traditional teaching methods.

Contemporary research highlights that digital technologies are significantly transforming the way we teach foreign languages, making learning more interactive, accessible, and tailored to the individual needs of students. An analysis of the development of digital linguodidactics shows that the

introduction of electronic educational resources and platforms allows for the expansion of the linguodidactic potential of traditional pedagogy and the improvement of the effectiveness of developing students' language competencies. Furthermore, the didactic potential of digital educational technologies is also noted in the teaching of foreign languages at universities: such technologies enhance interaction between teachers and students, adapting learning to individual needs and increasing the level of independent work. From this perspective, M.Yu. Belogurova demonstrates that digital tools expand the boundaries of education, facilitate interaction between teachers and students, adapt learning to the individual needs of students, increase motivation, and systematize independent work. E. A. Pavlovskaya believes that the systematic and methodologically sound use of digital tools in Russian as a foreign language classes increases the effectiveness of the educational process and stimulates interest in studying Russian and nuclear physics through practical assignments and research activities. Taken together, these studies point to the significant potential of digital platforms, but also highlight the need for a systematic approach to their implementation in the educational process. With the rapid development of information technology and digital tools, foreign language teaching models are undergoing significant changes, and Russian language learning is also gradually moving towards digitalization and online learning. Various digital platforms and mobile apps for learning Russian are widely used in the educational process and in students' independent work, providing more flexible forms of learning. In this context, systematically assessing their effectiveness, as well as analyzing existing problems and development prospects, are of significant theoretical and practical importance.

Overall, digital platforms for learning Russian offer clear advantages in terms of learning flexibility, integration of multimedia resources, and support for individualized learning, which to some extent contributes to increased learning motivation and learning effectiveness. At the same time, these platforms are characterized by fragmented content, insufficiently systematic teaching materials, and limited adaptation to the complex grammatical features of the Russian language. They also lack mechanisms for pedagogical control, feedback, and the development of sociocultural and communicative competence.

Looking ahead, as artificial intelligence and big data analytics technologies improve, digital platforms for Russian language learning have significant potential to enhance the personalization of learning, develop adaptive learning paths, and more accurately assess learning outcomes. In the future, such platforms will be more focused on modeling an authentic language environment and integrating with university Russian language teaching programs, which will lead to a transformation of pedagogical models and the role of the teacher.

In this regard, the further development of digital platforms for studying Russian should be aimed at strengthening the systematic nature of educational content, increasing its focus on the specific linguistic features of the Russian language, as well as expanding teacher participation and improving pedagogical feedback mechanisms. At the same time, greater attention should be paid to integrating language learning and cultural components. Overall, digital platforms are not a replacement for traditional classroom learning, but rather an important complement, and their effective combination contributes to improving the overall quality of Russian language instruction.

Heydər Həsənov

Azərbaycan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-7599-7266>

hesenovheyder52@gmail.com

Bankların valyuta əməliyyatlarının effektivliyinin artırılması

***Açar sözlər:** bank valyuta əməliyyatları, valyuta riskləri, səmərəlilik, risklərin idarə olunması, beynəlxalq təcrübə*

***Keywords:** bank foreign exchange operations, currency risk, efficiency, risk management, international practices*

Bankların valyuta bazarında əməliyyatları hər bir ölkənin maliyyə sistemində mühüm rol oynayır. Bu əməliyyatlar milli iqtisadiyyatın xarici ticarət əlaqələrini təmin edir, beynəlxalq ödəmələri reallaşdırır, valyuta məzənnələrinin formalaşmasına təsir göstərir və ölkənin maliyyə sabitliyinə töhfə verir. Azərbaycan bank sistemi də valyuta əməliyyatlarının əsas iştirakçısıdır. Banklar yalnız milli valyuta ilə deyil, həm də xarici valyutada müştəri ödənişləri, depozit və kredit əməliyyatları, FX mübadiləsi və digər maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirirlər. Lakin hazırkı şəraitdə bu əməliyyatların effektivliyi müxtəlif səbəblərdən kifayət qədər yüksək səviyyədə deyil.

Hazırda Azərbaycan banklarının valyuta əməliyyatları əsasən konversiya və ödəniş əməliyyatları ilə məhdudlaşır. Məzənnə dalğalanmaları, valyuta risklərinin düzgün idarə olunmaması, likvid valyuta ehtiyatlarının azlığı və rəqəmsal texnologiyaların tam tətbiq olunmaması bankların gəlirliyini və səmərəliliyini məhdudlaşdıran əsas amillərdir. Məsələn, ölkədə

bankların valyuta əməliyyatlarından əldə etdiyi gəlir hələ də beynəlxalq standartlarla müqayisədə aşağıdır və FX əməliyyat xidmətlərinin faiz marjaları dar olduğundan mənfəət potensialı tam realizə edilmir.

Bankların valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyi yalnız mənfəətlə ölçülmür. Buraya risklərin idarə olunması, likvidlik səviyyəsi və əməliyyat xərclərinin gəlirə nisbəti də daxildir. Bu göstəricilər bankın fəaliyyətinin dayanıqlığını və strateji qərarlarının effektivliyini əks etdirir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, müştəri yönümlü xidmətlər və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi bankların valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq üçün əsas mexanizmlər kimi çıxış edir.

Bu məqalədə məqsəd bankların valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq üçün müasir metod və strategiyaları təhlil etməkdir. Bunun üçün əvvəlcə valyuta əməliyyatlarının nəzəri əsasları və səmərəlilik göstəriciləri araşdırılacaq, sonra Azərbaycan bank sistemində valyuta əməliyyatlarının mövcud vəziyyəti və qarşıya çıxan problemlər təhlil ediləcək, sonda isə əməliyyatların effektivliyinin artırılması üçün praktiki tövsiyələr təqdim olunacaq.

1. Valyuta əməliyyatlarının nəzəri əsasları və səmərəlilik göstəriciləri. Valyuta bazarı əməliyyatları banklar tərəfindən xarici valyutada aparılan bütün maliyyə əməliyyatlarını əhatə edir və onların əsas məqsədi mənfəət əldə etmək və valyuta risklərini effektiv şəkildə idarə etməkdir. Tanınmış yerli alim M. Bağırov qeyd edir ki, banklar valyuta bazarında həm müştəri, həm də banklararası əməliyyatlar aparır və bununla da milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ticarət və ödəniş münasibətlərini dəstəkləyir. O, həmçinin bankların bu əməliyyatlar vasitəsilə likvidlik təmin etdiyini və valyuta ehtiyatlarını idarə etməklə iqtisadi sabitliyi təmin etdiyini vurğulayır.

Professor S.Abbasov iddia edir ki, bankların valyuta əməliyyatları yalnız alqı-satqı ilə məhdudlaşmır, həm də hedcinq, strukturlaşdırılmış valyuta alətləri və valyuta kreditləri kimi mürəkkəb fəaliyyətləri əhatə edir. Bu yanaşma bankların əməliyyatlarının gəlirliliyini və davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir.

Beynəlxalq tədqiqatçılar bu mövzunu daha geniş nəzəri kontekstdə araşdırırlar. Belə ki, Efimova və Melnik valyuta əməliyyatlarını maliyyə alətləri kimi qiymətləndirir və onları üç əsas qrupa bölürlər: spot əməliyyatları, forvard və fyuçers əməliyyatları və valyuta kredit və depozit əməliyyatları. Onlar iddia edirlər ki, hər bir əməliyyat növü həm mənfəət mənbəyi, həm də risk elementidir. J.Hull qeyd edir ki, valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyi həm mənfəət, həm də risk parametrlərini eyni vaxtda qiymətləndirməklə tam qiymətləndirilə bilər.

Fikrimizcə, Azərbaycan bank sistemində valyuta əməliyyatlarının həcmi artsa da, onların səmərəliliyi hələ də beynəlxalq standartlardan geridə qalır. Bu, bir tərəfdən banklarda risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin yetərli səviyyədə inkişaf etməməsi, digər tərəfdən isə rəqəmsal texnologiyaların kifayət qədər istifadə edilməməsi ilə əlaqədardır.

2.Valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyi və qiymətləndirmə meyarları. Valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək bank menecmenti üçün əsas şərtlərdən biridir. Bunun üçün yalnız əməliyyatlardan əldə olunan mənfəətə baxmaq kifayət etmir; risk səviyyəsi, likvidlik və əməliyyat xərcləri də eyni dərəcədə nəzərə alınmalıdır. G.Şçerbakova hesab edir ki, valyuta əməliyyatlarının real təsirini qiymətləndirmək üçün inteqral göstəricilərdən istifadə olunmalıdır. Bu yanaşma əməliyyatın mənfəət potensialını, riskini və xərclərin iqtisadi effektivliyini eyni vaxtda qiymətləndirməyə imkan verir. Əks təqdirdə, sadəcə mənfəət göstəricilərinə baxmaq,

əməliyyatın həqiqi dayanıqlığını və risk profilini əks etdirməyəcək. Xarici tədqiqatçı J.Hull valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyini qiymətləndirərkən risklərin və gəlirin birlikdə analiz edilməsinin vacibliyini vurğulayır. J.Hull bildirir ki, əməliyyat risklərini nəzərə almadan qərar qəbul etmək bank üçün uzunmüddətli mənfəət itkisinə və maliyyə stabilliyinin pozulmasına səbəb ola bilər. O, həmçinin, hedjinqlərin tətbiqinin və portfel diversifikasiyasının əməliyyat risklərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığını, nəticədə uzunmüddətli səmərəliliyin təmin olunduğunu göstərir.

Bizim mövqeyimizdə isə valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı əməliyyatın maliyyə göstəriciləri, risk faktoru və likvidlik səviyyəsi eyni vaxtda nəzərə alınmalıdır. Belə yanaşma banklara yalnız qısa müddətli mənfəət əldə etmək imkanı yaratmır, eyni zamanda, valyuta risklərini optimal səviyyədə saxlamağa və əməliyyatların dayanıqlı olmasına zəmin yaradır. Bundan əlavə, əməliyyat xərclərinin azaldılması, müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və müştəri yönümlü strategiyaların inkişaf etdirilməsi səmərəliliyi artıran əsas amillərdir.

Rəqəmsal bankçılıq platformalarının tətbiqi əməliyyatların daha sürətli, dəqiq və ucuz həyata keçirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, müasir texnologiyalar vasitəsilə banklar müştəri məlumatlarını toplamaq və analiz etmək imkanına malik olur, bu da valyuta əməliyyatlarının risklərini azaltmaq və əməliyyat strategiyalarını optimallaşdırmaq üçün mühüm baza yaradır.

Valyuta əməliyyatlarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün bir neçə əsas göstərici istifadə olunur. Bunlar əməliyyatın maliyyə və strateji məqsədlərinə çatmaq üçün vacib olan bütün aspektləri əhatə edir: -Əməliyyatlardan əldə olunan mənfəət – əməliyyatın maliyyə effektivliyini birbaşa göstərir. Mənfəət göstəricisi əməliyyatın gəlirliliyini ölçmək üçün ən əsas

parametrlərdən biridir, lakin yalnız mənfəətə baxmaq əməliyyatın risklərini və uzunmüddətli dayanıqlılığını əks etdirmir; -Risklərin nisbi çəkisi – valyuta məzənnələrinin dalğalanmaları, kredit riskləri və digər xarici amillərin əməliyyata təsirini göstərir. Risklərin düzgün qiymətləndirilməsi banklara portfeli diversifikasiya etməyə və mümkün zərərləri minimuma endirməyə imkan verir; Likvidlik səviyyəsi – bankın valyuta ehtiyatlarının adekvatlığı və əməliyyatın balanslı aparılmasını təmin edir. Yüksək likvidlik əməliyyatların dayanıqlılığını artırır və gözlənilməz maliyyə vəziyyətlərində bankın çevik qərar verməsinə şərait yaradır; -Xərclərin gəlirə nisbəti – əməliyyat xərclərinin mənfəətlə müqayisəsi əməliyyatın iqtisadi səmərəliliyini göstərir. Effektiv valyuta əməliyyatı həm gəlirli olmalı, həm də xərcləri minimal səviyyədə saxlamalıdır.

İqtisadçılar bildirirlər ki, bu göstəricilər əməliyyatların maliyyə nəticələrini yalnız mənfəət aspektindən deyil, həm də risk və likvidlik kontekstində qiymətləndirməyə imkan verir. Bizim mövqeyimizdə isə Azərbaycan banklarının valyuta əməliyyatlarının effektivliyinin artırılması üçün risklərin idarə olunması mexanizmlərinin gücləndirilməsi, rəqəmsal texnoloji platformaların tətbiqi və müştəri yönümlü əməliyyat strategiyalarının inkişaf etdirilməsi xüsusi önəm daşıyır. Beləliklə, valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi təkcə maliyyə göstəricilərinə deyil, həm də əməliyyat risklərinə, likvidliyə və texnoloji imkanlara bağlıdır. Bu yanaşma banklara əməliyyatların dayanıqlılığını təmin etməyə və uzunmüddətli strateji məqsədlərə nail olmağa imkan verir.

3. Azərbaycan banklarında valyuta əməliyyatlarının mövcud vəziyyəti və problemləri. Azərbaycan banklarında valyuta əməliyyatları ölkənin maliyyə sistemində mühüm rol oynayır. 2023-cü ildə bankların nağd valyuta əməliyyatlarının həcmi təxminən 3,8 milyard ABŞ dolları olmuş, nağdsız əməliyyatların

həcmi isə 29,5 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu əməliyyatların böyük hissəsi ABŞ dolları üzərində aparılır, bu da valyuta diversifikasiyasının məhdud olduğunu göstərir. Valyuta əməliyyatlarından banklar həm gəlir əldə edir, həm də müştərilərin tələbatını ödəyir. Belə ki, 2025-ci ilin birinci rübündə yalnız valyuta əməliyyatlarından xalis gəlirlər 72,3 milyon manat təşkil etmişdir. Ən aktiv banklar arasında Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Kapital Bank və Paşa Bank öndə gəlir.

Buna baxmayaraq, bir sıra problemlər də mövcuddur. Azərbaycan banklarının valyuta əməliyyatları bir sıra struktur və idarəetmə problemləri ilə üzləşir. İlk növbədə, likvidlik riskləri mühüm çətinliklərdən biridir. Valyuta əməliyyatları bankın likvidliyi ilə sıx bağlıdır; manatın sabitliyi və daxili valyuta tələbatına uyğun ehtiyatların saxlanması banklar üçün balansın qorunmasını çətinləşdirir və ticarət portfelinin idarə olunmasında əlavə risklər yaradır. Digər tərəfdən, banklararası valyuta bazarında əməliyyatların payı nisbətən aşağıdır. Bu isə risklərin ölçülməsi və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsini çətinləşdirir. Banklar valyuta əməliyyatlarının effektivliyini artırmaq üçün çevik və müştəri yönümlü strategiyalar tətbiq etməlidirlər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan banklarının valyuta əməliyyatlarının həcmi yüksək olsa da, əməliyyatların dayanıqlığı və səmərəliliyi risklərlə müşayiət olunur. Bu problemlərin həlli üçün risk idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, valyuta diversifikasiyasının artırılması və müasir analitik platformaların tətbiqi vacibdir.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan banklarında valyuta əməliyyatları onların maliyyə sabitliyinin və gəlirliliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Son illərdə banklar tərəfindən valyuta əməliyyatlarının yüksək həcminə baxmayaraq, onların səmərəliliyi bir sıra

çətinliklərlə məhdudlaşır. Bu çətinliklərə likvidlik riskləri, məzənnə dəyişkənliyi, məhdud valyuta diversifikasiyası, inkişaf etməmiş analitik infrastruktur və mürəkkəb rəqabət mühiti daxildir. Valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılması üçün bir neçə əsas sahə müəyyən edilmişdir. Bunlara risklərin idarə edilməsinin gücləndirilməsi, müasir analitik vasitələrin tətbiqi, əməliyyat xərclərinin azaldılması və müştəriyə yönəlmiş strategiyaların hazırlanması daxildir. Bununla yanaşı, əməliyyatların gəlirliliyinin, riskinin və likvidliyinin qiymətləndirilməsi banklara həm mənfəət əldə etməyə, həm də valyuta risklərini optimal səviyyədə saxlamağa imkan verir.

Buna görə də, Azərbaycan banklarının valyuta bazarındakı mövqeyini gücləndirmək və davamlı əməliyyatları təmin etmək üçün institusional və texnoloji təkmilləşdirmələr, eləcə də strateji bank idarəetmə qərarlarında effektiv risklərin idarə edilməsi sistemlərinin tətbiqi zəruridir. Bu tədbirlər bankların həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıracaq və valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyini artıracaqdır.

Səma Qasımova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-4720-2728>

gasimova13sema@gmail.com

Qədim oğuz mədəniyyətində emosional dəyərlərin leksik ifadəsi

***Açar sözlər:** Qədim Oğuz mədəniyyəti, emotiv leksika, linqvokulturologiya, epik düşüncə, emosional dəyərlər*

***Keywords:** Ancient Oghuz culture, emotive lexicon, linguoculturology, epic thinking, emotional values*

Türk xalqlarının qədim yazılı və şifahi ədəbi abidələri yalnız tarixi hadisələrin təsviri deyil, həm də xalqın dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlər sistemini və psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm mədəni yaddaş mənbələridir. Bu baxımdan Kitabı-Dədə Qorqud dastanı oğuz türklərinin sosial münasibətlərini, etik normalarını və emosional düşüncə modelini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dastanın dili xalqın kollektiv şüurunun məhsulu kimi formalaşmışdır və burada istifadə olunan leksik vahidlər yalnız nominativ funksiya daşımır, eyni zamanda, mədəni informasiyanın ötürücüsü rolunu yerinə yetirir.

Müasir dilçilikdə dil və mədəniyyət münasibətlərinin öyrənilməsi linqvokulturologiya istiqamətinin əsas tədqiqat sahələrindən biri hesab olunur. Linqvokulturoloji yanaşma dil vahidlərinin arxasında dayanan mədəni məna qatlarını müəyyən etməyə imkan verir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, emosiyalar dil sistemində yalnız psixoloji hadisə kimi deyil, həm də mədəni dəyər modeli kimi mövcuddur.

Emotiv leksika insanın hiss və duyğularının dil vasitəsilə ifadə olunmuş forması olmaqla yanaşı, kollektiv mentalitetin göstəricisi kimi çıxış edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində emosional leksikanın geniş yer tutması dastanın yalnız epik hadisələr silsiləsi deyil, həm də emosional-mədəni ensiklopediya olduğunu göstərir. Dastanda sevinc, kədər, qorxu, qəzəb, mərhəmət, sevgi və qürur kimi emosiyalar müxtəlif leksik vasitələrlə ifadə olunur. Bu emosional ifadələr qəhrəmanların davranış motivlərini açıqlamaqla yanaşı, oğuz toplumunun dəyərlər sistemini də üzə çıxarır.

Qədim oğuz cəmiyyətində emosiyalar fərdi hisslərin təzahürü olmaqdan daha çox ictimai norma və sosial davranış modeli ilə bağlı idi. Qəhrəmanlıq emosiyası yalnız fiziki güc deyil, mənəvi kamillik göstəricisi kimi təqdim edilirdi. “İgid”, “ər”, “alp” kimi sözlər emosional mənə daşıyaraq qəhrəman idealını formalaşdırırdı. Bu leksik vahidlərdə cəsarət, sədaqət və şərəf anlayışları birləşərək kollektiv ideal model yaradırdı (Hacıyev, 2012).

Dastan mətnlərində kədər emosiyası əsasən ayrılıq, ölüm və təhlükə motivləri ilə əlaqələndirilir. Yas səhnələrində istifadə olunan emosional ifadələr xalqın ölümə münasibətini və həyat fəlsəfəsini əks etdirir. Ana obrazının nitqində müşahidə olunan emosional intensivlik ailə institutunun oğuz cəmiyyətində yüksək sosial dəyərə malik olduğunu göstərir. Analıq hissini dil vasitəsilə ifadəsi sevgi və mərhəmət konseptlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Sevinc emosiyası daha çox qələbə, toy və birlik səhnələrində özünü göstərir. Bu mətnlərdə istifadə olunan leksik vahidlər kollektiv sevinc ideyasını gücləndirir və ictimai harmoniyayı simvolizə edir. Beləliklə, emosiyalar fərdi deyil, sosial xarakter daşıyaraq cəmiyyətin birliyini möhkəmləndirən amilə çevrilir.

Qorxu və narahatlıq emosiyaları isə əsasən döyüş səhnələrində və təhlükə anlarında ifadə olunur. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, qəhrəman obrazları qorxu hissini yaşasa da, bu emosiyanın açıq şəkildə nümayişi qəhrəmanlıq idealına zidd hesab edilir. Bu xüsusiyyət oğuz etik kodeksinin emosional davranış normalarını müəyyənləşdirdiyini göstərir.

Dastanda qəzəb emosiyası şərəfin qorunması ilə sıx bağlıdır. Qəhrəmanın qəzəbi fərdi hiss kimi deyil, ədalətin bərpasına yönəlmiş sosial reaksiya kimi təqdim olunur. Bu vəziyyət emosional leksikanın qiymətləndirici funksiyasını üzə çıxarır. Dil vasitəsilə müsbət və mənfi davranış modelləri müəyyən edilir və ictimai norma formalaşdırılır (Kazımov, 2022).

Linqvokulturoloji baxımdan diqqət çəkən məqamlardan biri emosiyaların metaforik və simvolik ifadəsidir. Dastanda təbiət obrazları emosional mənənin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Dağ güc və dözümlülük simvolu kimi təqdim olunur, su təmizliyi və yenilənməni ifadə edir, günəş həyat və ümid konseptlərini bildirir. Belə simvolik obrazlar emosional mətn qatının poetik təsirini artırır.

Emotiv leksikanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun arxaik söz qatına bağlı olmasıdır. Tarixi leksik vahidlər qədim oğuz dünyagörüşünün izlərini qoruyaraq mədəni yaddaşın saxlanması xidmət edir. Bu sözlər yalnız dil faktı deyil, həm də tarixi-mədəni informasiyanın daşıyıcısıdır. Arxaik leksika vasitəsilə emosional dəyərlərin zamanlararası davamlılığı təmin olunur.

Dastanın şifahi ənənədən qaynaqlanması emosional ifadələrin canlı və təsirli olmasına səbəb olmuşdur. Şifahi nitq forması dinləyici ilə emosional əlaqə yaratmağa imkan verir və epik mətnin yadda qalmasını asanlaşdırır. Təkrarlar, nida formaları və ritmik strukturlar emosional intensivliyi artıraraq epik üslubun əsas xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Qadın obrazlarının nitqində emosional leksikanın xüsusi fəallıq göstərməsi ailə və mənəvi dəyərlərin dastanda mühüm yer tutduğunu sübut edir. Analıq qayğısı, sədaqət və mərhəmət kimi emosional konseptlər qadın nitqi vasitəsilə təqdim olunur. Bu fakt oğuz toplumunda qadının yalnız sosial deyil, həm də mənəvi dayaqların qoruyucusu rolunu daşdığına göstərir.

Emotiv leksika nitq aktları ilə də sıx bağlıdır. And içmək güvən və sədaqət emosiyasını, dua etmək ümid və inam hissini, tərif və alqış isə hörmət və sosial qəbul ideyasını ifadə edir. Bu nitq formaları mədəni davranış modellərini tənzimləyərək ictimai münasibətlərin sabitliyini təmin edir.

Linqvokulturoloji təhlil göstərir ki, emosiyalar dil sisteminə konseptual struktur yaradır. Hər bir emosional vahid müəyyən semantik sahəyə daxil olur və digər vahidlərlə qarşılıqlı əlaqədə işləyir. Belə sistemlilik dastan dilində emosional düşüncənin təsadüfi deyil, müəyyən ideoloji və mədəni prinsiplərə əsaslandığını sübut edir.

Epik qəhrəman obrazı xalqın ideal insan modelini ifadə edir. Qəhrəmanın emosional davranışı cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun qurulur. Cəsarət, sədaqət və mərhəmət kimi emosional keyfiyyətlər ideal şəxsiyyət xüsusiyyətləri kimi təqdim olunur. Beləliklə, emosional leksika tərbiyəvi və ideoloji funksiya daşıyır.

Araşdırmalar göstərir ki, epik mətnlərdə emosional intensivlik milli identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Əliyev, 2014). Oxucu və ya dinləyici qəhrəmanlarla emosional əlaqə quraraq kollektiv kimlik hissini mənimsəyir. Bu proses milli özünüdərkini dil vasitəsilə formalaşmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında emotiv leksika qədim oğuz mədəniyyətinin əsas dəyər sistemini əks etdirən mühüm dil qatıdır. Emosional

ifadələr vasitəsilə oğuz toplumunun etik normaları, sosial münasibətləri və mənəvi idealları müəyyənləşdirilir. Dil və mədəniyyət qarşılıqlı təsirdə inkişaf edərək emosional dəyərlərin qorunmasını təmin edir.

Beləliklə, emotiv leksikanın linqvokulturoloji aspektdə tədqiqi yalnız dil faktlarının öyrənilməsi deyil, həm də qədim türk dünyagörüşünün rekonstruksiyası baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar milli-mədəni irsin daha dərinlən anlaşılmasına və dilçilik elminin yeni metodoloji yanaşmalarla zənginləşməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. *Dədə Qorqud*. (2015). Elmi-ədəbi toplu, IV. Elm və Təhsil.
2. Əliyev, R. (2014). *Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları*. Elm və Təhsil.
3. Hacıyev, T. (2012). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Elm.
4. Kazımov, Q. (2022). *Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya*. Zərdabi Nəşr MMC.

Rəsul Abbasov

Azərbaycan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-6022-6031>

abbasovvrasul@gmail.com

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində vergi nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

***Açar sözlər:** dövlət maliyyəsi, vergi nəzarəti, büdcə gəlirləri, sahibkarlıq fəaliyyəti, fiskal siyasət*

***Keywords:** state finance, tax control, budget revenues, entrepreneurial activity, fiscal policy*

Müasir iqtisadi şəraitdə dövlətin maliyyə dayanıqlığının təmin olunması və sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığı birbaşa olaraq vergi sisteminin effektiv fəaliyyətindən asılıdır. Vergilər dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm iqtisadi alət kimi çıxış edir. Bu baxımdan vergi nəzarəti mexanizmləri həm büdcə gəlirlərinin vaxtında və tam həcmdə formalaşdırılmasında, həmçinin də biznes mühitində şəffaflığın və ədalətli rəqabət şəraitinin təmin edilməsində xüsusi rol oynayır.

Qloballaşma, rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı və bazar münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi vergi inzibatçılığı qarşısında yeni çağırışlar formalaşdırmışdır. Biznes subyektlərinin fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi, maliyyə əməliyyatlarının müxtəlifləşməsi və qeyri-rəsmi iqtisadi münasibətlərin mövcudluğu vergi nəzarətinin daha çevik, risk əsaslı və müasir mexanizmlər üzərində qurulmasını zəruri edir. Ənənəvi nəzarət

üsulları bir çox hallarda həm dövlət üçün əlavə xərclərə, həm də biznes subyektləri üçün inzibati yüklərin artmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlar çərçivəsində vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Vergi qanunvericiliyinin mütəmadi yenilənməsi, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və könüllü vergi ödəmə mədəniyyətinin formalaşdırılması bu sahədə atılan əsas addımlar sırasındadır. Bununla yanaşı, vergi nəzarətinin yalnız fiskal məqsədlərə deyil, eyni zamanda sahibkarlığın inkişafına və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi nəzarətinin nəzəri əsasları və biznes fəaliyyətində rolu. Vergi nəzarəti vergi sisteminin ən mühüm elementlərindən biri olmaqla, dövlətin fiskal maraqlarının qorunmasına və vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasının təmin edilməsinə xidmət edir. İqtisadçı alimlərin fikrincə, vergi nəzarəti yalnız vergi öhdəliklərinin icrasına nəzarət mexanizmi deyil, eyni zamanda vergi intizamının formalaşdırılması və könüllü ödəmə mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi vasitəsidir. R.Maskrevin yanaşmasına görə, səmərəli vergi nəzarəti olmadan vergi siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq mümkün deyil, çünki nəzarət mexanizmləri fiskal alətlərin praktik reallaşmasını təmin edir.

Bir sıra tədqiqatçılar vergi nəzarətini dövlət və biznes arasında münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından qiymətləndirirlər. J.Stiqlits qeyd edir ki, vergi nəzarətinin əsas vəzifəsi yalnız vergidən yayınma hallarının qarşısını almaq deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına mane olmayan balanslı nəzarət mühitinin formalaşdırılmasıdır. Alimin fikrincə, həddindən artıq sərt nəzarət biznes subyektlərinin fəaliyyətini zəiflədə, investisiya mühitinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən

müasir vergi sistemlərində nəzarət mexanizmləri risk əsaslı və selektiv yanaşma üzərində qurulmalıdır.

Biznes fəaliyyəti baxımından vergi nəzarətinin rolu xüsusilə mühüm hesab olunur. Sahibkarlıq subyektləri üçün şəffaf və proqnozlaşdırılan vergi nəzarəti mexanizmləri iqtisadi qərarların qəbulunda mühüm amilə çevrilir. İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, aydın və ədalətli nəzarət sistemi olan ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi aşağı olur və vergi ödəyicilərinin könüllü uyğunluq səviyyəsi yüksəlir. OECD ekspertlərinin araşdırmalarına görə, vergi nəzarətinin preventiv xarakter daşması vergi daxilolmalarının artmasına daha effektiv təsir göstərir.

Beləliklə, alimlərin yanaşmalarının ümumi təhlili göstərir ki, vergi nəzarəti yalnız inzibati tədbirlər toplusu deyil, eyni zamanda iqtisadi inkişafı və biznes mühitini formalaşdıran strateji mexanizmdir. Müasir şəraitdə vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi onun çevikliyinə artırılması, risk əsaslı yanaşmaların tətbiqi və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu yanaşma həm dövlətin fiskal maraqlarını təmin edir, həm də biznes fəaliyyətinin davamlı inkişafına şərait yaradır.

Azərbaycanda vergi nəzarətinin mövcud vəziyyəti və statistik təhlili. Azərbaycanda vergi nəzarəti mexanizmlərinin inkişafı son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin mühüm paya malik olması bu sahədə nəzarətin effektivliyini zəruri edir. Statistik göstəricilər göstərir ki, son illərdə vergi daxilolmalarında müşahidə olunan artım birbaşa olaraq vergi inzibatçılığının və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Son illərin büdcə məlumatlarına əsasən, vergi daxilolmaları dövlət büdcəsi gəlirlərinin təxminən 65–70 faizini təşkil edir. Xüsusilə qeyri-

neft sektorundan daxil olan vergilərin payı artmaqda davam edir. Əgər əvvəlki dövrlərdə büdcə gəlirlərində neft sektorunun üstünlüyü müşahidə olunurdusa, hazırda qeyri-neft sektorunun payı 50 faizdən yuxarı səviyyəyə yüksəlmişdir. Vergi nəzarətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində səyyar vergi yoxlamalarının sayı və nəticələri mühüm göstərici hesab olunur. Statistik təhlillər göstərir ki, son illərdə aparılan səyyar yoxlamaların sayı azalsa da, bu yoxlamalar nəticəsində aşkar edilən əlavə vergi öhdəliklərinin məbləği artmışdır. Bu fakt risk əsaslı vergi nəzarəti modelinin tətbiqinin səmərəliliyini təsdiq edir. Yəni nəzarət tədbirləri daha çox riskli vergi ödəyicilərinə yönəldildiyindən həm inzibati yük azalmış, həm də büdcə daxilolmaları artmışdır. Elektron vergi xidmətlərinin genişləndirilməsi də vergi nəzarətinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Elektron bəyannamələrin təqdim olunması, onlayn vergi uçotu və elektron audit mexanizmləri vergi ödəyicilərinin fəaliyyətində şəffaflığı artırmışdır. Hazırda vergi ödəyicilərinin böyük əksəriyyəti vergi hesabatlarını elektron qaydada təqdim edir ki, bu da həm vaxt itkisinin azalmasına, həm də vergi nəzarətinin operativliyinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Vergi nəzarətinin nəticələrini qiymətləndirərkən kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsindəki dəyişikliklər də diqqətə alınmalıdır. Son illərdə aparılan islahatlar nəticəsində kölgə iqtisadiyyatının ümumi iqtisadiyyatda payının azaldığı müşahidə olunur. Bu, bir tərəfdən vergi nəzarətinin gücləndirilməsi, digər tərəfdən isə biznes subyektləri üçün daha əlverişli vergi mühitinin yaradılması ilə əlaqədardır. Nəticədə, vergi ödəyicilərinin könüllü uyğunluq səviyyəsi yüksəlmişdir. Ümumilikdə, Azərbaycanda vergi nəzarətinin mövcud vəziyyəti müsbət inkişaf dinamikası ilə xarakterizə olunur. Vergi daxilolmalarının artması, qeyri-neft sektorunun büdcədə payının yüksəlməsi və nəzarət tədbirlərinin daha məqsədyönlü aparılması vergi nəzarəti mexanizmlərinin

effektivliyini sübut edir. Bununla belə, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və biznes fəaliyyətinin daha da genişlənməsi vergi nəzarətinin daim təkmilləşdirilməsini və müasir çağırışlara uyğunlaşdırılmasını zəruri edir.

Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Müasir iqtisadi şəraitdə vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi dövlətin fiskal maraqları ilə biznes subyektlərinin iqtisadi azadlıqları arasında tarazlığın qorunmasını tələb edir. Bu səbəbdən vergi nəzarəti yalnız inzibati təzyiq aləti kimi deyil, iqtisadi inkişafı stimullaşdıran çevik və ağıllı mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır. Effektiv nəzarət sistemi vergidən yayınma hallarının qarşısını almaqla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olmalıdır. Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri risk əsaslı yanaşmanın daha geniş tətbiqidir. Bu yanaşma vergi orqanlarına nəzarət resurslarını daha səmərəli bölüşdürməyə imkan verir. Yüksək riskli fəaliyyət sahələri və vergi ödəyiciləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilərək nəzarət tədbirləri məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir. Nəticədə aşağı riskli sahibkarlıq subyektləri üçün inzibati yük azalır, vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında etimad mühiti formalaşır.

Digər mühüm istiqamət vergi nəzarətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsidir. Elektron bəyanamələr, elektron audit və avtomatlaşdırılmış vergi monitorinqi mexanizmləri nəzarətin operativliyini və şəffaflığını artırır. Rəqəmsallaşma nəticəsində insan amilindən asılılıq azalır, subyektiv yanaşmaların qarşısı alınır və vergi pozuntularının vaxtında aşkarlanması mümkün olur. Bu isə həm dövlət üçün əlavə gəlirlərin təmin edilməsinə, həm də biznes subyektləri üçün daha aydın və proqnozlaşdırılan nəzarət mühitinin formalaşmasına xidmət edir. Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsində xüsusi yer tutur. Nəzarət tədbirlərinin qanunvericiliyə uyğun, əsaslan-

dırılmış və şəffaf aparılması sahibkarlıq fəaliyyətinə olan inamı artırır. Vergi orqanları ilə biznes subyektləri arasında qarşılıqlı dialoqun gücləndirilməsi, əvvəlcədən məlumatlandırma və məsləhət mexanizmlərinin tətbiqi vergi pozuntularının preventiv şəkildə qarşısının alınmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, vergi qanunvericiliyinin sadələşdirilməsi və aydınlaşdırılması da nəzarətin effektivliyini artıran mühüm amillərdəndir. Qanunvericilikdə tez-tez dəyişikliklərin edilməsi və normativ aktların mürəkkəbliyi bəzi hallarda vergi ödəyiciləri üçün çətinliklər yaradır. Daha sadə və anlaşılan vergi qaydaları könüllü uyğunluğa yüksəldir və nəzarət tədbirlərinə olan ehtiyacı azaldır.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, vergi nəzarəti mexanizmləri dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında və biznes mühitinin sağlam inkişafında həlledici rol oynayır. Effektiv vergi nəzarəti bir tərəfdən fiskal dayanıqlığı təmin edir, digər tərəfdən isə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi üçün şəffaf və proqnozlaşdırılan iqtisadi mühit yaradır. Azərbaycanda son illər həyata keçirilən vergi islahatları nəticəsində vergi inzibətçiliyi və nəzarət mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş, qeyri-neft sektorundan büdcəyə daxilolmaların payı artmışdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, risk əsaslı nəzarət modelinin tətbiqi vergi yoxlamalarının sayının azalmasına, lakin onların effektivliyinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Elektron vergi xidmətlərinin genişləndirilməsi və rəqəmsal nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında qarşılıqlı etimadı gücləndirmiş, vergi intizamının yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, mövcud mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır.

Praktik baxımdan, vergi nəzarətinin effektivliyini artırmaq üçün ilk növbədə risk əsaslı yanaşmanın daha da dərinləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Nəzarət tədbirləri iqtisadiyyatın ən riskli sahələrinə və vergi pozuntularına daha meyilli fəaliyyət

növlərinə yönəldilməlidir. Digər mühüm təklif vergi nəzarətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsidir. Avtomatlaşdırılmış audit sistemləri, məlumat bazalarının inteqrasiyası və analitik alətlərin istifadəsi vergi pozuntularının vaxtında aşkar edilməsinə və nəzarətin şəffaflığının artırılmasına xidmət edə bilər. Nəticə etibarilə, vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi kompleks yanaşma tələb edən davamlı prosesdir. Bu prosesin uğurlu həyata keçirilməsi dövlətin fiskal maraqlarının qorunmasına, biznes mühitinin inkişafına və ölkənin sosial-iqtisadi rifahının yüksəlməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Nəzrin Zeynalova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-7911-0373>

nazrinzeynalova2002@gmail.com

Yazılı nitq bacarıqlarının formalaşmasında interaktiv təlim metodlarının istifadə imkanları

***Açar sözlər:** yazılı nitq, interaktiv təlim metodları, kommunikativ bacarıqlar, təlim strategiyaları, yazı bacarıqları, fəal öyrənmə*

***Keywords:** written speech, interactive teaching methods, communicative skills, teaching strategies, writing skills, active learning*

Müasir təhsil sistemində şagirdlərin və tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Bu bacarıqlar içərisində yazılı nitq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yazılı nitq insanın düşüncələrinin sistemli şəkildə ifadə olunmasına, informasiyanın strukturlaşdırılmasına və fikrin məntiqi ardıcılıqla təqdim edilməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan yazılı nitq bacarıqlarının formalaşdırılması təhsil prosesinin əsas məqsədlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Ənənəvi təlim metodları əsasən müəllim yönümlü olduğu halda, müasir pedaqoji yanaşmalar öyrənenlərin fəal iştirakını nəzərdə tutur. Bu kontekstdə interaktiv təlim metodları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İnteraktiv metodlar təlim prosesində şagirdlərin fəallığını artırır, müstəqil düşünmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu metodların tətbiqi yazılı nitq bacarıqlarının formalaşmasına da müsbət təsir göstərir.

Yazılı nitq insanın fikir və ideyalarını yazı vasitəsilə ifadə etməsi prosesidir. Yazılı nitq şifahi nitqdən fərqli olaraq daha sistemli, məntiqi və planlı şəkildə qurulur. Yazılı nitq zamanı müəllif öz fikirlərini ardıcıl şəkildə təqdim etməli, dil normalarına və üslub qaydalarına riayət etməlidir.

Yazılı nitq bacarıqları aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirir: -fikrin məntiqi qurulması; -leksik və qrammatik vasitələrdən düzgün istifadə; -mətnin strukturunun düzgün təşkili; -üslubi uyğunluq; -fikrin aydın və ardıcıl ifadəsi.

Bu bacarıqların inkişafı yalnız dil və ədəbiyyat dərslərində deyil, digər fənlərin öyrənilməsində də mühüm rol oynayır. Çünki yazılı nitq analitik düşünmə, məlumatın sistemləşdirilməsi və nəticə çıxarma bacarıqlarının inkişafına xidmət edir.

İnteraktiv təlim metodları müəllim və şagird arasında qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan pedaqoji yanaşmadır. Bu metodların əsas məqsədi öyrənənlərin təlim prosesində fəal iştirakını təmin etmək, onların müstəqil düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

İnteraktiv təlim aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət, öyrənənin fəallığı, müstəqil düşünmə, problemlərin həlli, yaradıcı yanaşma. Bu metodlar tədris prosesini daha maraqlı və effektiv edir. Eyni zamanda, şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsinə və müxtəlif baxış bucaqlarını müzakirə etməsinə şərait yaradır.

İnteraktiv təlim metodları yazılı nitq bacarıqlarının inkişafında geniş imkanlar yaradır. Bu metodlar vasitəsilə şagirdlər yalnız yazı yazmaqla kifayətlənmir, həm də yazı prosesini müzakirə edir, fikir mübadiləsi aparır və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu sahədə istifadə olunan əsas interaktiv metodlar aşağıdakılardır:

Beyin həmləsi (Brainstorming). Beyin həmləsi üsulu müəyyən mövzu üzrə ideyaların sərbəst şəkildə irəli sürülməsinə

imkan yaradır. Bu metod yazılı nitq üçün ideya toplama mərhələsində xüsusilə effektivdir. Şagirdlər müxtəlif fikirlər irəli sürür, sonra isə bu fikirlər əsasında mətn hazırlayırlar.

Qrup işi. Qrup şəklində işləmək şagirdlər arasında əməkdaşlıq mühitini formalaşdırır. Qrup üzvləri birlikdə plan hazırlayır, mövzunu müzakirə edir və yazı prosesində bir-birlərinə kömək edirlər. Bu proses yazılı nitqin strukturlaşdırılması bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Debat və müzakirə. Debat və müzakirə metodları şagirdlərin mövzu üzrə müxtəlif mövqeləri dəyərləndirməsinə imkan yaradır. Müzakirədən sonra şagirdlər öz mövqelərini yazılı şəkildə əsaslandırırırlar. Bu isə arqumentləşdirmə bacarıqlarının inkişafına səbəb olur.

Klaster üsulu. Klaster üsulu ideyaların qrafik şəkildə təşkil edilməsinə əsaslanır. Bu metod vasitəsilə şagirdlər mövzu üzrə əsas anlayışları və onların əlaqələrini müəyyən edir. Nəticədə yazılı mətn daha sistemli və məntiqli şəkildə qurulur.

Esse yazma və qarşılıqlı qiymətləndirmə. Esse yazma fəaliyyəti yazılı nitqin inkişafında mühüm rol oynayır. Qarşılıqlı qiymətləndirmə isə şagirdlərə həm öz yazılarını, həm də digər şagirdlərin yazılarını təhlil etmək imkanı yaradır. Bu proses tənqidi düşünmə və redaktə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi yazılı nitq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu metodlar şagirdlərin təlim prosesində fəal iştirakını təmin edir, onların yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda, yazılı mətnlərin strukturlaşdırılması, arqumentləşdirilməsi və redaktə olunması kimi vacib bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır.

Beləliklə, müasir təhsil sistemində yazılı nitq bacarıqlarının effektiv inkişafı üçün interaktiv təlim metodlarının geniş şəkildə tətbiqi zəruri hesab olunur. Müəllimlərin bu metodlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməsi təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və öyrənənlərin kommunikativ kompetensiyalarının inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

Shabnam Huseynli

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0002-8371-5257>

huseynlisbnem@gmail.com

The Role of Communication and Collaboration in Ensuring Effective Teaching and Learning in Education

Keywords: *communication, collaboration, effective teaching, learning process, educational interaction, student engagement, teacher–student relationship, cooperative learning, classroom communication, educational effectiveness*

Açar sözlər: *ünsiyyət, əməkdaşlıq, effektiv təlim, təlim prosesi, təhsil qarşılıqlı əlaqəsi, şagirdlərin iştirakı, müəllim–şagird münasibətləri, əməkdaşlıq yönümlü öyrənmə, sinifdə ünsiyyət, təhsilin səmərəliliyi*

Education is not limited to the mere transmission of knowledge; it is a complex activity that ensures the social, emotional, and intellectual development of individuals. The effectiveness of teaching is directly dependent on the establishment of proper communication between teachers and students, as well as the development of collaborative skills among students.

Communication is not only a means of exchanging information but also a fundamental tool for fostering mutual understanding, exchanging ideas, and developing social competencies.

The instructional methods, responses to students' questions, and pedagogical strategies employed by teachers significantly enhance the effectiveness of teaching. Students' communication skills with both teachers and peers enable them to actively participate in the learning process, understand the subject matter more thoroughly, and express their ideas confidently.

Through communication, students share their experiences, express difficulties, and receive guidance and support from the teacher. This interaction also allows teachers to assess students' learning levels and organize the teaching process in a more purposeful manner. Effective communication can be achieved through written, oral, and visual means and is an essential component at all levels of education.

Collaborative learning encourages students to learn together and actively interact with one another. This approach not only facilitates knowledge sharing but also contributes to the development of students' social and emotional skills. Group work, project-based learning, discussions, and mutual support enhance students' motivation while strengthening their problem-solving, decision-making, and critical thinking abilities.

In collaborative learning, students develop a sense of responsibility, leadership skills, and the ability to engage in constructive dialogue within a team.

These skills have a direct impact on learning outcomes. For instance, during a group project, students not only learn the subject matter but also practice listening to others' perspectives, justifying their own ideas, and reaching collective agreements.

This process positively influences both their academic performance and social development.

Communication and collaboration skills in the learning process lead to several important outcomes: active student participation in lessons, improved learning results, development of social competencies, better teacher–student relationships, and the ability to individualize learning.

Techniques such as group discussions, project-based learning, cooperative learning methods, the use of digital platforms, and learner-centered approaches support the development of students’ communication and collaboration skills. These skills enable students to acquire knowledge more effectively, increase motivation, and actively engage in the educational process.

Effective cooperation in the classroom promotes not only academic achievement but also the development of social and interpersonal skills among students” (Johnson, et al., 2013).

Communication and collaboration skills in the teaching and learning process are among the primary factors directly enhancing the effectiveness of education. Open and constructive communication between teachers and students ensures that lesson planning, explanation of topics, and assessment of students’ learning levels are carried out more purposefully.

This process enables students to actively participate in lessons, comprehend the subject matter more deeply, and apply the knowledge they acquire in practice. At the same time, collaborative activities among students contribute to the development of their social and emotional competencies, including responsibility, leadership, empathy, and teamwork skills.

Communication and collaboration skills affect the quality of education both directly and indirectly. On one hand, active student participation, asking questions, engaging in discussions, and exchanging knowledge improve academic outcomes. On the other hand, group work and project-based activities promote interaction among peers, encourage the exchange of ideas, and help students reach mutual agreements. This not only facilitates a deeper understanding of the subject matter but also fosters social adaptation and the development of collaborative abilities.

Implementing collaborative strategies in classroom settings improves students' communication skills and cooperative abilities, thereby positively impacting instructional effectiveness (Bali et al., 2025).

Contemporary pedagogical practices indicate that the use of digital platforms, project-based learning, and cooperative learning methods further strengthen communication and collaboration skills within the learning process. These approaches increase students' motivation, while enabling teachers to individualize instruction and organize activities tailored to students' specific needs.

The development of communication and collaboration skills contributes not only to higher academic achievement but also to students' preparedness for future social and professional activities.

Therefore, effective teaching in education is not limited to the mere transmission of knowledge; it also relies on the establishment of open and constructive communication between teachers and students, the development of students' collaborative skills, and the organization of learning activities based on mutual support.

Fostering communication and collaboration skills should be a priority at all levels of education, as these competencies directly influence students' academic and social development, enhance learning efficiency, and improve overall educational quality.

Overall, the primary objective for educational institutions and teachers is to implement methods and approaches that strengthen communication and collaboration in the learning process, engaging students in active learning and cooperative activities.

This not only facilitates the mastery of subject matter but also contributes to students' personal development, the formation of critical thinking skills, and their future success.

The development of communication and collaboration skills in the teaching process should be considered a priority in educational policies, teacher preparation programs, and instructional methodologies, and it should be continuously reinforced.

References

1. Bali, M.M. E.I., Rosida, A., & Gunawan, Z. (2025). Collaborative strategies: Improving cooperation and communication skills in the classroom. *Journal Kepemimpinan dan Pengurusan Sekolah*, 10(2), 245–254. <https://doi.org/10.34125/jkps.v10i2.423>.
2. Johler, M. (2022). Collaboration and communication in blended learning environments. *Frontiers in Education*, 7. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2022.980445/full>.
3. Johnson, D.W., Johnson, R.T., & Holubec, E.J. (2013). *Cooperation in the classroom (9th ed.)*. Interaction Book Company.

Şərqiyyə Məmmədli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-6598-451X>

srqiyymmdli@gmail.com

Dilin lüğət tərkibi və lüğət fondu

***Açar sözlər:** lüğət tərkibi, lüğət fondu, söz ehtiyatı, ümumişlək sözlər, leksik lay*

***Keywords:** vocabulary composition, lexical fund, vocabulary stock, commonly used words, lexical layer*

Hər hansı bir dili səciyyələndirərkən onun lüğət tərkibinə xüsusi diqqət yetirilir. Dilin lüğət tərkibi dedikdə həmin dildə mövcud olan və istifadə edilə bilən bütün sözlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Lüğət fondunun zənginliyi dilin inkişaf səviyyəsini və xarakterini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biri hesab olunur (Qurbanov, 2019, s. 202). Bununla belə, dilin formalaşmasının ilkin mərhələlərində, yəni ibtidai inkişaf dövründə onun lüğət ehtiyatının zəngin olması barədə danışmaq mümkün deyil. Bu mərhələdə dilin söz ehtiyatı olduqca məhdud olur.

Dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində baş verən ictimai, mədəni və iqtisadi dəyişikliklər, həmçinin, cəmiyyətin ümumi inkişafı nəticəsində dilin lüğət tərkibində mövcud olan boşluqlar tədricən aradan qalxmağa başlayır. Nəticədə əvvəlki dövrlərdə müşahidə olunan kasıblıq zaman keçdikcə zənginləşmə prosesi ilə əvəz olunur. Başqa sözlə, dilin ümumi strukturunda baş verən dəyişikliklər və inkişaf prosesləri onun lüğət tərkibinin formalaşmasına və zənginləşməsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir (Xudiyev, 2013, s. 175).

Dillərin əksəriyyətinin lüğət tərkibi kifayət qədər geniş söz ehtiyatı ilə səciyyələnir. Bu səbəbdən həmin dillərin daşıyıcılarının lüğət fonduna daxil olan bütün sözləri bilməməsi tamamilə təbii hal hesab olunur. İnsanların dünya görüşünün müxtəlifliyi, bilik və təhsil səviyyələrinin fərqli olması, eləcə də müxtəlif peşə və fəaliyyət sahələrində çalışmaları onların söz ehtiyatının da eyni olmamasına səbəb olur. Nəticədə, bəzi şəxslərin ümumi söz ehtiyatı daha zəngin olduğu halda, digərlərinin söz ehtiyatı nisbətən məhdud ola bilər.

Bununla yanaşı, dünyada elə dillər də mövcuddur ki, onların lüğət tərkibi yetərincə inkişaf etmədiyi üçün bu dillərin söz ehtiyatının genişliyi və zənginliyi haqqında danışmaq çətinidir. Belə dillərin lüğət fondu əsasən gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan sözlərdən ibarət olur. Cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinin inkişafı isə öz təsirini birbaşa dilə göstərir. Belə ki, hər bir sahənin formalaşması ilə bağlı olaraq həmin sahəyə aid yeni sözlər və terminlər yaranır. Təbii olaraq, insanların bu sahələrin hamısı barədə eyni dərəcədə geniş məlumatla malik olması mümkün olmur.

Dilin lüğət tərkibinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan əsas anlayışlardan biri “dilin leksik layı” anlayışıdır. Leksik lay dedikdə dilin lüğət tərkibinin müxtəlif qatları nəzərdə tutulur. Bu layları təşkil edən sözlər, əsasən, işlədilmə dairəsinə və etimoloji mənşəyinə görə təsnif edilir (Həsənov, 1987, s.168).

Dilin lüğət tərkibi ilə bağlı digər mühüm terminlərdən biri də “dilin lüğət fondu” anlayışıdır. Bu termin dilin söz ehtiyatında yer alan, cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən başa düşülən və gündəlik ünsiyyət prosesində tez-tez istifadə olunan sözlərin məcmusunu ifadə edir.

Tanınmış dilçilər – S.Cəfərov, A.Qurbanov və A.Babayev dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözləri müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmışlar. A.Qurbanov leksik layın tərkibinə

daxil olan sözləri əsasən iki sistem üzrə təsnif edir: apelyativ sistem və onomastik sistem. Onun fikrincə, alınma sözlər, köhnəlmiş sözlər, ümumişlək sözlər və neologizmlər apelyativ sistemə daxil edilir. Onomastik sistem isə əsasən xüsusi adları və xüsusi xarakterli sözləri əhatə edir.

S.Cəfərov isə dilin lüğət tərkibindəki sözləri qruplaşdırarkən onların istifadə dairəsini, üslubi xüsusiyyətlərini, mənşəyini və digər oxşar meyarları əsas götürür (Cəfərov, 1982, s. 105–106). A.Babayev də bu sahədə fərqli yanaşma irəli sürərək dilin söz ehtiyatını üslubi laylar üzrə bölür və qeyd edir ki, həmin laylar arasında kəskin və sərt sərhədlər mövcud deyildir (Babayev, 1992, s. 170).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi müxtəlif yollarla baş verir. Ümumiyyətlə, bu proses iki əsas istiqamətdə həyata keçir: 1.Dilin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi; 2.Digər dillərdən qəbul edilən yeni sözlər vasitəsilə lüğət tərkibinin genişlənməsi (Xudiyev, 2013, s. 175).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində mövcud sözlərin yeni mənalar qazanması mühüm rol oynayır. Xüsusilə müasir ingilis dilində yeni anlayışların ifadəsi üçün mövcud sözlərin semantik cəhətdən genişlənməsi geniş yayılmışdır və bu hal dilin söz ehtiyatının artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Bununla belə, söz mənalarında baş verən bu cür semantik dəyişikliklər bütün dilçilər tərəfindən birmənalı şəkildə müsbət qiymətləndirilmir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sözlərin yeni mənalar qazanması ünsiyyət prosesində müəyyən anlaşılmazlıqlar yarada bilər. Bu səbəbdən onlar yeni anlayışların ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasını daha məqsədəuyğun hesab edirlər (Muxtarova, 2011, s. 55). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dildə müxtəlif dəyişikliklərin baş verməsi təbii və qarşısıalınmaz bir prosesdir. Hələ qədim dövrlərdən günümüzdə qədər gəlib çatan yazılı mənbələrdə də

dilin daim dəyişdiyi və inkişaf etdiyi barədə fikirlərə rast gəlinir. Məsələn, XIV əsr ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Geoffrey Chaucer qeyd edirdi ki, qədim ingilis dili onun yaşadığı dövrlə müqayisədə xeyli dəyişmişdir və bu fakt ona maraqlı görünürdü (Burnley, 1983, 91).

Eyni zamanda, XIX əsrin məşhur alman dilçisi Vilhelm fon Humboldt vurğulayırdı ki, insan düşüncəsi kimi dil də daim hərəkətdə və inkişaf prosesindədir, bu səbəbdən onun tam sabit vəziyyətdə qalması mümkün deyil (Humboldt, 1999, s. 123).

Dil ictimai hadisə kimi səciyyələndirilir və birbaşa cəmiyyətə xidmət edən sosial bir sistemdir. Buna görə də onun inkişafı və təkmilləşməsi cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Zəngin lüğət tərkibinə malik olan dil isə öz növbəsində cəmiyyətin inkişafına təsir göstərmək imkanına malik olur. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər ilk növbədə dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Belə ki, ictimai həyatda baş verən hadisələr və müxtəlif proseslər insan təfəkkürünə təsir göstərir və bu təsirin nəticələri dilin söz ehtiyatında aydın şəkildə müşahidə olunur. Nəticədə bu proseslər dilə yeni sözlərin daxil olmasına şərait yaradır (Bayramova, 1998, s. 74).

Eyni zamanda cəmiyyət həyatında baş verən inkişaf yalnız yeni sözlərin yaranmasına deyil, bəzi sözlərin köhnəlməsinə də səbəb ola bilər. Bu dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq sözlərin yaranması və köhnəlməsi proseslərində müəyyən dövrlərdə aktivlik, bəzi dövrlərdə isə nisbi durğunluq müşahidə olunur. Dilə daxil olan yeni sözlərdən isə hər zaman eyni dərəcədə istifadə olunmur və onların hamısı dilin lüğət tərkibinin inkişafına və zənginləşməsinə eyni səviyyədə təsir göstərmir. Bəzi hallarda isə bu sözlərin müəyyən qismi dilin inkişafına müsbət təsir göstərməyə də bilər.

Ümumilikdə, dilin inkişafı və bu inkişafı ilə bağlı baş verən dəyişikliklər onun əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur və

bu proses birbaşa olaraq xalqın tarixi inkişafı ilə əlaqədardır. Hər hansı bir dilin lüğət tərkibini səciyyələndirərkən həmin xalqın tarixi inkişaf yolunu nəzərə almaq vacibdir. Çünki hər bir xalqın tarixində ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə müxtəlif hadisələr baş verir və bu hadisələr müəyyən şəkildə dilin lüğət tərkibinin formalaşmasına təsir göstərir.

Dilin lüğət tərkibində yeni sözlərin yaranması, başqa dillərdən sözlərin qəbul edilməsi, bəzi sözlərin köhnəlməsi və ya istifadədən çıxması, eləcə də sözlərin yeni məna qazanması kimi hadisələr xalqın həyatında baş verən dəyişikliklərin dilin söz ehtiyatında əks olunmasının əsas göstəricilərindən hesab olunur (Qurbanov, 2019, s. 434).

Dil hər bir xalqın milli kimliyini, tarixini və mədəniyyətini əks etdirən əsas vasitələrdən biridir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğət fondu onun inkişaf səviyyəsini və zənginliyini göstərən mühüm göstəricilərdən hesab olunur. Lüğət fondu dedikdə dilin lüğət tərkibində mövcud olan və cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən başa düşülən, gündəlik ünsiyyətdə geniş şəkildə istifadə edilən sözlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Bu sözlər dilin əsas söz ehtiyatını təşkil edir və uzun müddət ərzində sabitliyini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilinin lüğət fondu əsasən ümumişlək sözlərdən ibarət olur. Bu sözlər insanların gündəlik həyatında, məişətdə, ictimai münasibətlərdə və müxtəlif kommunikasiya proseslərində geniş şəkildə işlədilir. Lüğət fonduna daxil olan sözlər dilin ən sabit və davamlı qatını təşkil edir və nəsildən-nəslə ötürülərək dilin əsas leksik bazasını formalaşdırır.

Dil daim inkişaf etdiyinə görə onun lüğət fondu da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Cəmiyyət həyatında baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər nəticəsində dilə yeni sözlər daxil olur, bəzi sözlər isə köhnələrək istifadədən çıxır. Bununla belə, lüğət fondu dilin ən sabit hissəsi hesab

olunur və dilin ümumi lüğət tərkibinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dilinin lüğət fondu dilin dayanıqlı və əsas söz ehtiyatını təşkil edir. Bu fondun qorunması və inkişafı dilin zənginliyinin saxlanılmasına, həmçinin, milli dilin gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A.M. (1992). *Dilçiliyə giriş*. Maarif.
2. Bayramova, A.Ə. (1998). *Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu*. Bakı Dövlət Universiteti.
3. Burnley, D. (1983). *The Language of Chaucer*. Macmillian Education LTD.
4. Cəfərov, S. (1982). *Müasir Azərbaycan dili. Leksika*. Maarif.
5. Həsənov, H.Ə. (1987). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*. Maarif.
6. Humboldt, V. (1999). *“On language”: On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species*. Cambridge University Press.
7. Xudiyev, N. (2013). *Seçilmiş əsərləri. II cild*. Elm və Təhsil.
8. Qurbanov, A. (2019). *Ümumi dilçilik. I cild*. Maarif.
9. Muxtarova, V. (2011). *Dilin zənginləşməsində sosial kulturoloji amillərin rolu*. ADU.

Rəfayə Quliyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-8443-2410>

refayequliyeva80@gmail.com

S.Ələsgərovun operetta və musiqili komediyalarının səciyyəvi cəhətləri

Açar sözlər: Azərbaycan, Ü.Hacıbəyli, operetta, janr, musiqi

Keywords: Azerbaijan, U.Hajibeyli, operetta, genre, music

Azərbaycan musiqi mədəniyyətində xüsusi iz qoymuş bəstəkar, dirijor, pedaqoq və ictimai xadim Süleyman Ələsgərovun yaradıcılıq irsi milli incəsənətin inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Musiqinin bir çox janrlarına müraciət etmiş bəstəkar simfoniya, simfonik muğam, sözsüz mahnı silsiləsi, mahnı və romanslar, tar üçün konsertlərin, poema və kantataların müəllifidir. Onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan musiqili komediya və operetta janrının iki nümunəsi əvvəlki fəsildə təhlil olunmuşdur. Bəstəkar uzun illər sonra yenidən bu janra qayıdaraq bir-birindən gözəl əsərlər silsiləsi yaratmışdır. Onun yaratdığı musiqili komediyalar bu janrın inkişafında yeni mərhələni təşkil edir. Bəstəkarın xalq musiqisindən qaynaqlanan yaradıcılıq üslubu bu əsərlərdə də bir sıra cəhətlərlə xarakterizə olunur.

S.Ələsgərovun XX əsrin II yarısında yaratdığı musiqili komediyalarını əvvəlki iki əsərlə həm yaxınlaşdıran, həm də fərqləndirən xüsusiyyətləri mövcuddur. Onun bütün komediyaları seçilən mövzunun aktuallığı, qəhrəmanların parlaq obraz-emosional aləmi, musiqi nömrələrinin zəngin və rəngarəng musiqi dili, eləcə də milli ənənələrə əsaslanan ifadə vasitələrinin

tətbiqi baxımından ümumi cəhətlərə malikdir. Bəstəkar yaratdığı hər bir komediyada ilk növbədə dahi müəllimi və örnək timsalı olan Ü.Hacıbəyli ənənələrinə əsaslandığını qabarıq şəkildə göstərmişdir. Onun əsərlərində yer alan bir-birindən parlaq musiqi nömrələri ilk növbədə xalq musiqisinin müxtəlif janrlarından bəhrələnilir. Süjetdə yer alan qəhrəmanlar dövrün müasir cəmiyyətində mövcud olan müsbət və mənfi təzahürlərin daşıyıcılarıdır. Obrazları xarakterizə edən musiqi janrları yadda qalan, sadə və eyni zamanda milli lad-intonasiya və ritmik xüsusiyyətlərə malik ariya, ariozo, duet və digər ansambl nömrələri, xor və orkestr epizodları ilə səciyyələnilir.

S.Ələsgərov musiqili komediya janrına ilk müraciəti XX əsrin birinci yarısına təsadüf etmiş, 1945 və 1948-ci illərdə bəstəkarın “Məhəbbət gülü”, “Ulduz” musiqili komediyaları yaranmışdı. Janrın tarixi inkişaf mərhələləri araşdırmaq məqsədilə bu əsərlər əvvəlki fəsildə təhlil olunmuşdur.

1945-ci ildə yazılmış “Məhəbbət gülü” əsərində bəstəkar daha çox musiqili komediyaya uyğun kompozisiya bəstələmişdi. Əsərin librettosu da məişət məsxərəsi janrında təqdim olunmuş, obrazların təcəssümündə müəyyən ahəngsizlik, musiqi nömrələrinin hadisələrlə bağlılığında hiss olunan boşluqlar musiqili komediyanın bəstəkarın ilk qələm sınağı olması ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, mövcud dövrdə musiqili komediya teatrının kollektivində kadr zəifliyi də əsərin uğur qazanmasına mane olan səbəblərdən biri kimi göstərilirdi.

Növbəti, 1948-ci ildə yazılmış “Ulduz” əsəri haqqında əvvəlki fəsildə verilmiş səciyyə onun daha çox operetta janrının tələblərinə cavab verməsi ilə bağlıdır. Artıq bəstəkarın səhnə əsərlərinin yazılmasında topladığı təcrübə, fərdi üslubunun formalaşması və musiqili komediya teatrında 3 il dirijor fəaliyyətinin göstərdiyi təsir əsərin uğur qazanmasında rol oynayan mühüm faktorlar kimi çıxış edir.

Operetta və musiqili komediya janrına olan maraq XX əsrin II yarısında yenidən müşahidə olunur. Lakin bu maraq sonuncu operettanın yazılmasından tam 13 il fasilədən sonra biruzə verir. “Süleyman Ələsgərov “Ulduz” operettasından sonra bir müddət bu janra müraciət etməmişdir. O, 13 illik fasilədən sonra yazıçı-dramaturq Ş.Qurbanovun “Özümüz bilərik” əsərini operetta librettosu seçmişdir. Bəlkə də, “Ulduz”la “Özümüz bilərik” arasında bu qədər fasilə olmasının əsas səbəbi bəstəkarın bu janr üzrə geniş axtarış aparmağı, yeni üsullar, ifadə vasitələri üzərində düşünməyi olmuşdur”.

Qeyd edək ki, bu illər ərzində bəstəkar öz yaradıcılıq axtarıqlarını daha çox simfonik, kamera-instrumental janrlarda aparmışdır. Onun simfonik orkestr üçün “Poema”, “Bayram üvertürası”, simli kvartet, skripka, violonçel və fortepiano üçün “Trio”, “Xatirə” əsərləri, eləcə də fortepiano və simfonik orkestr üçün yazdığı ikili konsert, “Gənclik” simfoniyası, bir sıra mahnı və romansları məhz bu illərə təsadüf edir. Sadalanan janrların əksər hissəsi instrumental musiqiyə aid olsa da, bəstəkarın melodist istedadı bu əsərlərdə də bədii mahiyyət daşımışdır. Onun yaradıcılıq üslubunun kamilləşməsində bu əsərlərin mühüm rolu olmuşdur. Simfonik orkestrin dramaturji əhəmiyyət daşıdığı operetta və musiqili komediya janrında bəstəkarın bu illər ərzində topladığı təcrübə öz sözünü demişdir.

Beləliklə, S.Ələsgərov 1963-cü ildə yenidən bu janra müraciət edərək “Özümüz bilərik” əsərini tamaşaçılara təqdim edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər təqdim olunduğu dövrdə musiqili komediya teatrının fəaliyyətində və işçi kollektivində müsbət istiqamətdə dəyişikliklər baş vermişdi. Baş rejissor vəzifəsinə təyin edilmiş Əliheydər Ələkbərovun fəaliyyəti, kollektivin yaradıcılıq axtarıqları, repertuar üzərində aparılan ciddi iş tamaşaya qoyulan əsərin uğur qazanmasına mühüm təsir göstərmişdi.

Zülfüyyə Əkbərli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-6266-840X>

zulfyeeekberli@gmail.com

Ali təhsildə strateji idarəetmə

***Açar sözlər:** ali, strateji, təhsil, universitet, institusional, rəqabət, insan*

***Keywords:** higher, strategic, education, university, institutional, competition, human*

Müasir dövrdə ali təhsil sistemi cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında, insan kapitalının formalaşdırılmasında və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulmasında həlledici rol oynayır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, əmək bazarının sürətlə dəyişən tələbləri və beynəlxalq rəqabətin dərinləşməsi ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə yeni çağırışlar yaradır. Bu şəraitdə ali təhsilin effektiv və dayanıqlı inkişafı təsadüfi idarəetmə qərarları ilə deyil, elmi əsaslara söykənən, uzunmüddətli məqsədləri və prioritetləri əhatə edən strateji idarəetmə yanaşması ilə mümkün olur. Məhz buna görə ali təhsildə strateji idarəetmə məsələsi aktual elmi-praktik problemdən birinə çevrilmişdir.

Ənənəvi idarəetmə modelləri əsasən cari problemlərin həllinə, gündəlik fəaliyyətin təşkili və nəzarətinə yönəlmişdir. Lakin müasir ali təhsil müəssisələri yalnız tədris funksiyasını yerinə yetirən qurumlar deyil, eyni zamanda, elmi-tədqiqat mərkəzləri, innovasiya platformaları və sosial-iqtisadi inkişafın mühüm aktorları kimi çıxış edirlər. Bu çoxsaxəli funksiyalar universitetlərin strateji baxışa, çevik idarəetmə mexanizmlərinə

və uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasına malik olmasını zəruri edir. Strateji idarəetmə ali təhsil müəssisələrinə daxili resurslardan səmərəli istifadə etməyə, xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə adaptasiya olunmağa və rəqabət üstünlükləri formalaşdırmağa imkan yaradır.

Ali təhsildə strateji idarəetmə anlayışı universitetin missiyasının və vizyonunun müəyyən edilməsi, strateji məqsədlərin formalaşdırılması, bu məqsədlərə uyğun fəaliyyət planlarının hazırlanması və icrasının təşkili kimi mərhələləri özündə birləşdirir. Burada akademik keyfiyyətin yüksəldilməsi, tədris proqramlarının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, elmi tədqiqat potensialının gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi əsas strateji prioritetlər sırasında yer alır. Eyni zamanda, maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi, insan resurslarının inkişafı və idarəedici strukturların modernləşdirilməsi strateji idarəetmənin mühüm komponentləridir.

Qloballaşan dünyada ali təhsil sahəsində beynəlxalq reytinglər, akkreditasiya sistemləri və keyfiyyət təminatı mexanizmləri strateji idarəetmənin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Universitetlər yalnız milli təhsil siyasətinə uyğun fəaliyyət göstərməklə kifayətlənmir, həm də beynəlxalq təhsil məkanında mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırlar. Bu işə strateji qərarların qəbulunda qlobal trendlərin, beynəlxalq təcrübənin və müasir idarəetmə modellərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Xüsusilə Bolonya prosesi, davamlı inkişaf məqsədləri və təhsildə rəqəmsal transformasiya ali təhsildə strateji idarəetmənin məzmununa ciddi təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin inkişafı və islahatı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Son illərdə ali təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılması, keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və

beynəlxalq integrasiyanın gücləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Bu proseslər ali təhsildə strateji idarəetmə anlayışının aktuallığını daha da artırır. Universitetlərin long-term inkişaf strategiyalarının hazırlanması və effektiv icrası həm milli təhsil məqsədlərinə çatmaq, həm də beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə etibarilə, ali təhsildə strateji idarəetmə yalnız idarəetmə aləti deyil, universitetlərin davamlı inkişafını, innovativ fəaliyyətini və cəmiyyətlə integrasiyasını təmin edən əsas mexanizmdir. Bu mövzunun elmi baxımdan araşdırılması ali təhsil müəssisələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, strateji qərarların əsaslandırılması və təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu baxımdan ali təhsildə strateji idarəetmənin konseptual əsaslarının, mexanizmlərinin və tətbiq perspektivlərinin təhlili müasir təhsil elminin mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, ali təhsildə strateji idarəetmə müasir təhsil sistemlərinin dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas idarəetmə mexanizmlərindən biridir. Qloballaşma, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması, texnoloji innovasiyaların sürətlənməsi və əmək bazarının dinamik dəyişməsi ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə yeni tələblər irəli sürür. Bu şəraitdə ali təhsil müəssisələrinin yalnız operativ idarəetmə metodları ilə fəaliyyət göstərməsi kifayət etmir, onların uzunmüddətli inkişafını təmin edən strateji yanaşmalara ehtiyac yaranır.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, strateji idarəetmə ali təhsil müəssisələrinə öz missiya və vizyonlarını aydın şəkildə müəyyən etməyə, prioritet məqsədləri düzgün seçməyə və mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır. Strateji planlaşdırma prosesinin düzgün qurulması universitetlərin tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi-tədqiqat

fəaliyyətinin gücləndirilməsi və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, insan resurslarının inkişafı, maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi və idarəetmə strukturlarının modernləşdirilməsi strateji idarəetmənin əsas nəticələri sırasında yer alır. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, ali təhsildə strateji idarəetmənin effektivliyi daxili və xarici mühit amillərinin düzgün təhlilindən, maraqlı tərəflərin (tələbələr, akademik heyət, işəgötürənlər və dövlət qurumları) gözləntilərinin nəzərə alınmasından və çevik idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqindən asılıdır. Bu kontekstdə keyfiyyət təminatı sistemləri, akkreditasiya prosesləri və beynəlxalq reytinglər strateji qərarların qəbulunda mühüm göstərici rolunu oynayır. Azərbaycan ali təhsil sistemində aparılan islahatlar və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi strateji idarəetmənin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Ali təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin genişləndirilməsi, maliyyə və akademik sərbəstliyin artırılması strateji planlaşdırmanın real nəticələr verməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı, strateji idarəetmənin tam və effektiv tətbiqi üçün institusional potensialın gücləndirilməsi, strateji idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması və müasir idarəetmə texnologiyalarının geniş tətbiqi zəruridir.

Nəticə etibarilə, ali təhsildə strateji idarəetmə təhsil müəssisələrinin yalnız cari fəaliyyətinin deyil, eyni zamanda uzunmüddətli inkişaf perspektivlərinin əsasını təşkil edir. Strateji yanaşma universitetlərin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında daha fəal iştirakını, insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsini və ölkənin beynəlxalq təhsil məkanında mövqeyinin möhkəmləndirilməsini təmin edir. Bu baxımdan ali təhsildə strateji idarəetmənin elmi əsaslarla araşdırılması və praktik tətbiqi müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və gələcək tədqiqatlar üçün geniş perspektivlər açır.

Nəcibə Cəfərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-9368-2204>

nacibacafarova@mail.ru

İ.S.Baxın yaradıcı fəaliyyətində temperasiyanın əhəmiyyəti

Açar sozlər: *İ.S.Bax, temperasiya, intonasiya, musiqi, Pifaqor sistemi*

Keywords: *J.S.Bach, temperament, intonation, music, Pythagoras*

Musiqidə temperasiyalı sistemlərin formalaşması qeyri-bərabər köklənmə sistemlərindən, yəni bəzi tonallıqların intonasiya baxımından qeyri-dəqiq səsləndiyi köhnə quruluşlardan temperasiyalı köklənməyə keçidi ifadə edən mühüm tarixi nailiyyətdir. Bu sistemdə oktava on iki bərabər yarımtona bölünür ki, bu da bütün tonallıqlarda sabit və funksional səslənməni mümkün edir. Belə bir köklənmə musiqi təfəkküründə əsaslı dönüş yaradaraq, tonal məkanın sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir.

Qədim dövrlərdə müxtəlif köklənmə sistemlərindən istifadə olunurdu. Buna Pifaqor sistemi, Orta tonla köklənmə və başqalarını misal göstərmək olar. Bu sistemlər bəzi tonallıqlarda təmiz intervallar əldə etməyə imkan versə də, digər tonallıqlarda onların tətbiqini ya qeyri-mümkün edir, ya da intonasiya baxımından ciddi şəkildə təhrif olunmuş səslənməyə səbəb olurdu. Qeyri-bərabər temperasiya şəraitində bəstəkarlar köklənməni təkmilləşdirməyə çalışsalar da, bu sistemlər yenə də müəyyən tonallıqları ahəngsiz və estetik baxımdan qənaətbəxş

olmayan vəziyyətdə saxlayırdı. Xüsusilə orta əsrlər musiqisində modulyasiya zamanı yaranan dissonanslar belə köklənmə sistemlərinin əsas məhdudiyətlərini aydın şəkildə üzə çıxarırdı.

Avropada qədim dövrlərdə yunanlar, daha konkret desək, Pifaqor və tələbələri ladların təbiəti və musiqi sistemlərini elmi cəhətdən izah etməyə çalışmışlar. 7 pilləli diatonik qammanı pifaqorçular xalis kvintaların ardıcılığı kimi izah edirdilər. Bu, dövrünə görə mühüm kəşf idi və nəticədə lad hissi ilk dəfə akustik-riyazi elmlə əsaslandırıldı. Bu fundament əsasında da musiqi nəzəriyyəsinin müasir günümüzdə qədər inkişaf tarixi başladı. Özünün monodik-diatonik musiqisi ilə Antik dövr üçün Pifaqor təlimi yetərli və mükəmməl idi. Orta əsrlərdə isə vəziyyət bir qədər mürəkkəbləşir. Bu zaman çoxsəslilərin melodik xətləri hər keçən gün bir az daha sərbəst xarakter alır və monodiyadan ilk əvvəl heterofon çoxsəslilik, daha sonra isə polifoniya törəyir, səssirası 7 pillənin sərhədlərini aşır, xromatika meydana gəlir və genişlənir. Bütün bunlar onunla nəticələnir ki, Pifaqorun təklif etdiyi nəzəriyyə musiqiçiləri artıq qane etmir. Məhz bu zaman, XIV-XV əsrlərdə sistemlərdə axtarışlar və ekspromtlar dövrü-temperasiya öz tarixinin başlanğıcını götürür.

Pifaqorun 12 tonlu qeyri-temperasiyalı köklənmə sistemi haqqında ilk dəfə Arno di Tsvollenin 1450-ci ilə aid risaləsində məlumat verilir. Pifaqorun qamması 12 səsi əhatə edirdi. XV əsr musiqisində isə “komma” ilə əlaqəli problemlər özünü güclü şəkildə hiss etdirir. Bu dövrün “a capella” xor musiqisi artıq konsanans tersiyaları dərk edir, hər hansı bir quruluşa bağlı olmayan xorun ifaçıları intuitiv olaraq harmonik tersiyaları akustik baxımdan təmiz intonasiya edirdilər. Lakin bu tonlar o dövrdə Pifaqor sistemi ilə köklənən orqan və ya digər musiqi alətlərindəki səslənməyə uyğun gəlmirdi. Bununla yanaşı o dövrün musiqisində rast gəlinən xalis tersiyanı nəfəsli alətdə və

ya simlilərin flajoletləri ilə əldə etmək mümkün olurdu ki, bu köklənmə üçün daha etibarlı fundament sayılırdı. Bu istiqamətdə aparılan elmi axtarışlar nəticədə “xalis” adlanan quruluşun müxtəlif variantlarının meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, “xalis” sistem də bütün tersiyaları dövrün təbirincə xalis etmək mümkün deyildi. 12 tonlu xromatik qamma çərçivəsində ən çox o 8 xalis böyük tersiya əldə etmək mümkün idi. Bu sistemin ən məşhur və inkişaf etmiş nümunəsi mezatonik və ya ortatonlu sistem idi. Bu sistem Pifaqor sisteminə ziddiyyət təşkil edirdi. 1525-ci ildə italyan Pietro Aaron onun ilk vairantlarından birinin təsvirini verir. Burada bütün kvintalar tersiya xalisliyinə qurban verilir. Bu isə Do major mərkəzindən uzaq tonallıqlarda ifa imkanlarını məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı orta tonla kökləmə uzun illər orqan ustaları tərəfindən istifadə edilən sistem olmuşdur. Hətta XVIII əsrin II yarısında “Orqan ustasının sənəti”(1766) risaləsinin müəllifi fransız Dom Bedos de Sell orta tonlu sistemi orqan üçün ən optimal sistem hesab edir. Müasir fortepiano bu sistemlə köklənsə, alət olduqca qəribə səslənmə verir. Lakin o qədər də çox açar işarəsi olmayan tonallıqlarda major üçsəslisinin yumşaqlığı, konsanansıqlığı bu sistemi orqan ustaları üçün cəlbədiciləşdirirdi. Bununla yanaşı iki və ya üçdən çox açar işarəsi olan tonallıqlarda musiqinin çirkliləşməsi musiqiçiləri daha çox inkişaf etmiş tonal təfəkkürü formalaşdırmaq üçün temperasiyanın yeni sistemlərini axtarmağa vadar edirdi.

Temperasiya dedikdə istənilən quruluşa nail olmaq üçün bu və ya digər xalis intervalların müəyyən ardıcılığı nəzərdə tutulur. Bu mənada nə Pifaqor sistemi, nə də Orta əsrlərə qədər mövcud olan hər hansı bir mezatonik digər “xalis” sistem temperasiyalı quruluş deyildi. Bu onunla izah olunur ki, həmin sistemlərdə tersiya və kvintalar olduqca çirkliləşməli. “Xalis”

sistem köməkçi funksiya daşıyaraq kvinta və ya tersiyalarda mümkün qədər təmiz səslənməni əldə etməyi hədəfləyirdi. O dövr üçün hardasa Pifaqor sistemi və “xalis” arasında orta sistem sahəsində axtarışların aparılması şərt idi. Əks təqdirdə kamil kvinta və tersiyalardan imtina edib, mövcud səslənmələrlə kifayətlənmək məcburiyyəti yaranırdı. Kvinta və tersiyaların akustik təmizliyi sadəcə ifaçı-musiqiçiləri deyil, akustika nəzəriyyəçiləri, musiqi alətləri ustalarını da narahat edən mühüm problem idi. Onlar öz alətlərini mükəmməl səviyyədə kökləmək metodları axtarırdılar. Həqiqətən də klassik musiqçinin ciddi zövqü konsanansların çox az təhrifini qəbul edə bilirdi. Bir çoxları da bu səslənməyə üstünlük verirdilər. Böyük həcmli orqanlarda tembri canlandırmaq üçün xüsusi registrlərdən istifadə olunurdu. Lakin bu registrlər solo olaraq deyil, əsas registrlərə əlavə kimi nəzərdə tutulurdu. Bu, bir çox mənada temperasiyalı unisonlar və ya oktavalardan faydalanmağı yetişdirirdi. Temperasiyalı unison və oktavaların istifadəsi fonunda tersiya və kvintalar o qədər də çirкли səslənmirdi. Temperasiya olunmuş konsananslar nöqtəyindən nəzərdən bu yeniliklər o qədər də kobud təhriflər deyildi. Əksinə, eksperimentləri yetişdirib, müxtəlif temperasiya sistemlərinin meydana gəlməyinin yolunu açdı. Bütün bunlar bu və ya digər cəhətdən ifa olunan musiqidə səslənmənin ilkin modelinə uyğunlaşaraq, Pifaqor və ya o dövrün hər hansı bir sistemindən uzaqlaşmağın vacibliyini diktə edirdi. Axtarışlar tersiya və kvintaların temperasiya ölçüləri arasında balansı əldə etmək istiqamətində aparılırdı. XVI-XX əsrlər arasında axtarışlarla məşğul olanlar kvinta və tersiyaların yüzlərlə temperasiya sistemlərini təklif etmişlər. Onların arasında ilk sistemlərdən biri “Bərabər temperasiyalı sistem” idi. Bu sistem 1533-cü ildə İtaliya musiqiçisi C.Lanfranko tərəfindən köklənmə sahəsində praktik rəhbər kimi təklif olunur. Bununla yanaşı, bərabər

temperasiyalı köklənmə ideyası yalnız Avropa musiqi ənənəsi ilə məhdudlaşmır. Bu prinsipin nəzəri əsasları XVI əsrdə Çin alimi və musiqiçisi Çju Tsay Yuy (Zhu Zaiyu) tərəfindən də elmi şəkildə işlənmiş və oktavanın riyazi dəqiqliklə bərabər hissələrə bölünməsi ideyası irəli sürülmüşdür.

Fidan Mirizadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-3691-650X>

mirizadefidan@gmail.com

Qarışıq öyrənmə mühitində tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi

***Açar sözlər:** qarışıq öyrənmə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, innovativ pedaqogika, rəqəmsal təlim, kompetensiya yanaşması*

***Keywords:** blended learning, intercultural communication, innovative pedagogy, digital learning, competence-based approach*

Bu tədqiqat işi qarışıq öyrənmə (blended learning) mühitində tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Müasir təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi nəticəsində ənənəvi və onlayn tədris formalarının inteqrasiyası aktuallaşmış, bu isə mədəniyyətlərarası kommunikativ sərəştənin formalaşdırılması və ölçülməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Tədqiqatın məqsədi qarışıq öyrənmə modelinin tətbiqi şəraitində tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək və onların qiymətləndirilməsi mexanizmlərini təhlil etməkdir. İşdə mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetensiyanın struktur komponentləri (bilik, bacarıq, münasibət və davranış aspektləri) nəzəri baxımdan araşdırılmış, qarışıq öyrənmə mühitinin pedaqoji xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil, sorğu, müşahidə, testləşdirmə və eksperimental metodlardan istifadə edilmişdir. Eksperimental mərhələdə tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqları müəyyən meyarlar əsasında qiymətləndirilmiş və qarışıq öyrənmə mühitində əldə olunan nəticələr ənənəvi tədris forması ilə müqayisə edilmişdir.

Əldə olunan nəticələr göstərmişdir ki, qarışıq öyrənmə modeli tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir, onların kommunikativ fəallığını artırır və fərqli mədəni perspektivlərə qarşı tolerant yanaşmanın formalaşmasına şərait yaradır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilən nəticələr ali təhsil müəssisələrində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi və qiymətləndirilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: qarışıq öyrənmə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, kommunikativ kompetensiya, ali təhsil, qiymətləndirmə mexanizmləri.

Müasir qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqə getdikcə intensivləşir. Beynəlxalq akademik mübadilə proqramlarının genişlənməsi və alman dili ixtisası üzrə tədrisin kommunikativ yönümlü təşkili tələbələrin yalnız dil bilikləri ilə kifayətlənməyərək mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını da inkişaf etdirməsini zəruri edir. Tələbələr almandilli ölkələrin sosial-mədəni reallıqlarını dərk etməli, fərqli dəyərlər sistemində hörmətlə yanaşmalı və real kommunikativ situasiyalarda adekvat davranış nümayiş etdirməlidirlər (Auernheimer, 2013).

Mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetensiya çoxkomponentli struktur kimi qiymətləndirilir və bilik, bacarıq, münasibət və reflektiv yanaşma elementlərini əhatə edir (Hu, 2008; Schmenk, 2004). Bu kompetensiyanın inkişafı və

qiymətləndirilməsi alman dili tədrisində mühüm elmi problem kimi çıxış edir.

Rəqəmsal texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası blended learning (qarışıq öyrənmə) modelinin tətbiqini actualaşdırmışdır. Bu model ənənəvi üz-üzə tədris ilə onlayn mühitin sintezini təmin edir və tələbələrin fərdi öyrənmə tempinə, interaktiv fəaliyyətlərə və autentik materiallardan istifadəyə imkan yaradır (Graham, 2006; Edelhoff və Weskamp, 1999). Alman dili tədrisində rəqəmsal platformalar və virtual müzakirələr tələbələrin almandilli mədəni mühitlə daha real tanış olmasını təmin edir.

Tədqiqatın aktuallığı ali təhsildə qarışıq öyrənmə şəraitində tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı və ölçülməsi üçün elmi əsaslandırılmış qiymətləndirmə meyarlarına ehtiyacdan irəli gəlir. Ənənəvi qiymətləndirmə üsulları əsasən dil biliklərinin ölçülməsinə yönəlmiş halda, mədəniyyətlərarası kompetensiyanın ölçülməsi daha mürəkkəb yanaşma tələb edir (Auernheimer, 2013; Hu, 2008).

Tədqiqatın məqsədi alman dili ixtisası üzrə tələbələrin qarışıq öyrənmə mühitində mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi xüsusiyyətlərini araşdırmaq və səmərəli qiymətləndirmə meyarları sistemini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın obyektə ali təhsil müəssisəsində alman dili üzrə tədris prosesi, predmeti isə qarışıq öyrənmə mühitində tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi mexanizmləridir.

Qiymətləndirmə nəticələri göstərmişdir ki, qarışıq öyrənmə modeli tələbələrin mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştəsini ənənəvi tədris modelinə nisbətən daha effektiv inkişaf etdirir. Xüsusilə tolerantlıq, empatiya və mədəni fərqlilikləri adekvat

interpretasiya etmə bacarıqları baxımından müsbət dinamika müşahidə olunmuşdur (Schmenk, 2004).

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, alman dili tədrisində blended learning modeli mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetensiyanın inkişafı və qiymətləndirilməsi baxımından effektiv yanaşmadır. Əldə edilmiş nəticələr ali təhsil müəssisələrində dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi və tələbələrin qlobal kommunikativ mühitə hazırlanması üçün praktik əhəmiyyət daşıyır (Auernheimer, 2013; Hu, 2008; Graham, 2006).

Aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, blended learning mühiti alman dili ixtisası üzrə tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Onlayn müzakirələr, rəqəmsal resurslardan istifadə, interaktiv tapşırıqlar və autentik materiallar tələbələrin fərqli mədəni perspektivləri müqayisə etməsinə, stereotipləri təhlil etməsinə və alternativ baxışlara açıq mövqe formalaşdırmasına imkan yaradır.

Tədqiqat nəticəsində mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün kompleks meyarlar sistemi təklif olunmuşdur. Bu sistem diaqnostik testlər, reflektiv esse, müşahidə vərəqləri və özünüqiymətləndirmə anketlərini birləşdirir. Formativ və summativ qiymətləndirmənin birlikdə tətbiqi daha obyektiv nəticələr verir.

Ədəbiyyat

1. Auernheimer, G. (2013). *Interkulturelle Kompetenz und pädagogische Professionalität* (4. Aufl.). VS Verlag für Sozialwissenschaften.
2. Edelhoff, C., & Weskamp, R. (Hrsg.). (1999). *Autonomes Fremdsprachenlernen*. Hueber Verlag.
3. Graham, C.R. (2006). Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions. In C. J. Bonk & C.R.

- Graham (Hrsg.), *The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs* (S. 3–21). Pfeiffer.
4. Hu, A. (2008). *Interkulturelle Kompetenz*. In W. Hallet & F.G. Königs (Hrsg.), *Handbuch Fremdsprachendidaktik* (S. 326–331). Klett Kallmeyer.
  5. Mammadova, S. (2025). Xarici dilin tədrisi zamanı tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət kompetensiyasının formalaşdırılmasının yolları. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*.
  6. Schmenk, B. (2004). *Interkulturelle Kompetenz oder globale Kompetenz? Zeitschrift für Fremdsprachenforschung*, 15(2), 231–249.

Yaşar Baxşiyev

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-2971-3872>

yasarbaxsiyev2003@gmail.com

Ədəbi prosesdə ideya-bədii axtarışlar və yeniləşmə meyilləri

Açar sözlər: müstəqillik dövrü poeziyası, ideya-bədii axtarışlar, yeniləşmə meyilləri

Keywords: poetry of the independence period, ideological and artistic searches, tendencies of renewal

Azərbaycan poeziyasında müstəqillik illəri ilə başlayan yeni mərhələ ədəbi düşüncənin istiqamətlərini, poetik təfəkkürün sərhədlərini və estetik prinsipləri köklü surətdə dəyişdirdi. Bu dövr ədəbiyyatında ideya-bədii axtarışlar, poetik formaların yeniləşməsi və fərdi üslubların yaranması prosesi milli-mənəvi dəyərlərlə müasirlik arasında dinamik bir əlaqə yaratdı. Sovet ideoloji sistemindən azad olmuş ədəbi düşüncə yeni ideyaların, fərqli baxışların ifadə meydanına çevrildi. Bu azadlıq həm mövzu dairəsində, həm də bədii ifadə vasitələrində genişlənmə yaratdı.

Müstəqillik illərinin poeziyası cəmiyyətin ruh halını, insanın milli kimlik, azadlıq və mənəviyyat uğrunda daxili mübarizəsini bədii müstəviyə gətirdi. Ədəbiyyat artıq dövlətin deyil, insanın, fərdin və millətin sözcüsü rolunu öz üzərinə götürdü. Bu dövrdə ideya-bədii axtarışlar əsasən milli yaddaşın dirçəldilməsi, tarixi dəyərlərin yenidən mənalandırılması, mənəvi azadlığın təsdiqi istiqamətində inkişaf etdi. Şairlər Azərbaycan reallığını, müstəqil dövlətin quruculuq mərhələsini və milli varlığın

dərinliklərini poetik dillə ifadə etməyə çalışdılar.

Yeniləşmə meyilləri ilk növbədə poetik düşüncədə müşahidə olunur. Müstəqillik illərinin poeziyasında lirizm və intellektual düşüncə sintez halına gəlmişdir. Poetik mətnlərdə insanın daxili aləmi, fəlsəfi düşüncəsi, həyatın mənası və zamanla münasibəti daha dərin şəkildə ifadə olunur. Əvvəlki dövrlərdə ideoloji çərçivələrə sığdırılan insan obrazı indi azad, sorgulayan, öz məninini və mövqeyini axtaran şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Dövrün poeziyasında məzmunla forma arasında yeni bir harmoniya yaranır. Poetik ifadə sərbəstlik qazanır, əənəvi qafiyə və ritm anlayışları transformasiyaya uğrayır. Sərbəst şeir forması, simvolik və metaforik ifadə üsulları, daxili monoloq, fəlsəfi təhkiyə kimi elementlər geniş şəkildə işlədilir. Bu yeniləşmələr təkcə forma ilə bağlı deyil, həm də poetik məntiqin və obrazlılığın mahiyyətində baş verir.

Müstəqillik dövründə şairlər artıq yalnız sosial və siyasi məsələləri deyil, həm də varlıq, zaman, yaddaş, mənəvi kamillik kimi ümumbəşəri problemləri poetik düşüncəyə gətirirlər. Beləliklə, poeziya təkcə emosional təsir vasitəsi deyil, həm də intellektual düşüncə forması kimi inkişaf edir. Bu xüsusilə Ramiz Rövşən, Sabir Rüstəmxanlı, Salam Sarvan, Vaqif Bayatlı Odər, Məmməd İsmayıl kimi şairlərin yaradıcılığında özünü göstərir. Onların əsərlərində milli ruhla yanaşı, dünya poetik təcrübəsinə açıq bir baxış da mövcuddur.

Yeni ideya axtarışları həm də poeziyanın mövzu spektrini genişləndirdi. Əgər sovet dövründə əsas mövzu əmək, kollektivlik və sosializm idealları idisə, müstəqillik illərində mövzular fərdiyyət, mənəvi azadlıq, milli kimlik, şəxsiyyətin özünüdərk prosesi kimi sahələrə yönəldi. Poeziyada insanın təbiət və Tanrı ilə münasibətləri, daxili dünyasının ziddiyyətləri, sevgi və ölüm kimi əbədi mövzular yenidən işlənməyə başladı. Bədii axtarışlar həm də dil və üslub səviyyəsində yenilik gətirdi.

Şairlər daha səmimi, canlı və danışiq dilinə yaxın poetik üsluba üstünlük verdilər. Simvolik ifadələr, paradoksal fikirlər, ritmik sərbəstlik və fərdi metaforalar yeni poetik təfəkkürün göstəricisinə çevrildi. Bu, həm də Azərbaycan dilinin poetik imkanlarının genişləndirilməsinə səbəb oldu.

Ədəbi prosesdə yeniləşmə meyilləri yalnız poetik forma və məzmunla məhdudlaşmır, həm də oxucu ilə münasibətdə yeni münasibət modelini formalaşdırır. Müasir poeziya artıq müəllifdən monoloq deyil, dialoq tələb edir. Şeir oxucu ilə birgə düşünməyə, onu bədii təhlil prosesinə cəlb etməyə çalışır. Bu, poeziyanın tərbiyəvi və idrak funksiyasını gücləndirən mühüm faktordur. Yeniləşmə meyilləri həm də ədəbi tənqid və elmi araşdırmaların istiqamətinə təsir göstərmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda postmodernist və hermenevtik təhlil üsulları tətbiq edilir, poeziyanın çoxmənəvilik və simvolik məzmun səviyyələri üzərində yeni elmi nəticələr əldə olunur.

Beləliklə, müstəqillik dövrü poeziyası yalnız yeni bədii təfəkkürün məhsulu deyil, həm də milli-mənəvi dirçəlişin göstəricisidir.

Ədəbi prosesdə ideya-bədii axtarışlar və yeniləşmə meyilləri Azərbaycan poeziyasını həm məzmun, həm də forma baxımından zənginləşdirmişdir. Bu dövr poeziyası milli kimliyə, mənəvi azadlığa və yaradıcı düşüncəyə əsaslanan yeni poetik istiqamət kimi ədəbi prosesdə mühüm mərhələ təşkil edir.

Məftunə Həsənəliyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-9369-7878>

meftune2001@gmail.com

S.Rüstəmovun Azərbaycan dirijor sənətinin inkişafında rolu

***Açar sözlər:** Azərbaycan, S.Rüstəmov, orkestr, bəstəkar, dirijor*

***Keywords:** Azerbaijan, S. Rustamov, orchestra, composer, conductor*

Azərbaycanın görkəmli dirijor və bəstəkarı, Xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı, professor Səid Rüstəmov zəngin yaradıcılıq fəaliyyəti ilə musiqi tariximizdə dərin izlər qoymuşdur. Onun həyat və yaradıcılığı Azərbaycan milli mədəniyyətinin zəngin və şanlı səhifələrindən birini təşkil edir. Təqdim edilən məqalədə görkəmli bəstəkar S.Rüstəmovun dirijorluq və bəstəkarlıq fəaliyyətindən, xüsusilə, hal-hazırda bəstəkarın adını daşıyan Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin inkişafındakı əvəzsiz rolundan və bu sahədə əldə etdiyi uğurlardan bəhs olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, S.Rüstəmovun yaradıcılığında bəstəkarlıq fəaliyyətilə dirijorluq fəaliyyəti vəhdət təşkil etmiş və bəstəkar milli musiqi mədəniyyətinin inkişafında tələyüklü əhəmiyyətə malik məsələlərin həllində xidmətləri ilə tarixə düşmüşdür.

Səid Rüstəmovun Azərbaycan tar ifaçılığının təkamül və tərəqqisindəki rolu danılmazdır. Ustadı, unudulmaz müəllimi Üzeyir Hacıbəylinin tarın Şərq musiqi təhsilini genişləndirə biləcək qiymətli alət olması barədə tövsiyələrini əsas tutaraq o,

tar tədrisinin elmi-metodik əsaslarını mükəmməlləşdirmiş, qiymətli dərs vəsaitləri, tədris-metodik vəsait və proqramlar, metodik tövsiyələr, not məcmuələri, yeni əsərlər yazaraq tədris və ifaçılıq repertuarını zənginləşdirmişdir.

S.Rüstəmovun yaradıcılığında bəstəkarlıq fəaliyyətilə dirijorluq fəaliyyəti vəhdət təşkil etmişdir. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin inkişaf tarixinin mühüm bir mərhələsi Səid Rüstəmovun adı ilə bağlıdır. Xalq çalğı alətləri orkestrinin təşəkküllündə və inkişafında Səid Rüstəmov həm ifaçı, həm bədii rəhbər və dirijor, həm də bəstəkar kimi iştirak etmişdir. Bildiyimiz kimi, dahi Üzeyir bəyin səyi ilə 1931-ci ildə notla ifa edən Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri yaranmışdır. Səid Rüstəmovun həyat və yaradıcılığının 40 ildən artıq bir dövrü əhatə edən məhsuldar yaradıcılığının təməli məhz bu orkestr ilə bağlı olmuşdur. O, 1931-ci ildən Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri Orkestrinin konsertmeysteri, 1935 – 73-cü illərdə orkestrin baş dirijoru və bədii rəhbəri olmuşdur. Bu illər ərzində orkestrin façılıq imkanları xeyli genişlənmiş və daha da təkmilləşmişdir. S.Rüstəmov orkestrin partiturasına zurna və qoşa nağara daxil etmiş, solo alət kimi tar, balaban, tütək, saz, kamançaya geniş yer vermişdir. Bu mənada onun orkestr üçün yazdığı “Qəhrəmani” pyesi, eləcə də “Azərbaycan” süitəsi, “Tar ilə xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsert”i diqqətəlayiqdir. S.Rüstəmov Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” musiqili komediyasını xalq çalğı alətləri orkestri üçün işləmiş və 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyündə bir dirijor kimi ustalığı ilə, orkestrin nizamlılığı, mükəmməl səslənməsi ilə musiqisevərlərin diqqətini cəlb etmişdir.

S.Rüstəmov xalq tərəfindən daha çox sevilən operetta-musiqili komediya janrına xüsusi maraq göstərmiş M.S.Ordubadi, Süleyman Rüstəm, yazıçı-dramaturq Məhərrəm

Əlizadə ilə sıx əməkdaşlıq nəticəsində ayrı-ayrı vaxtlarda onların librettosu əsasında “Beş manatlıq gəlin”, “Durna”, “Rəisin arvadı” adlı musiqili komediyalarını yazmışdır. Bu əsərlərdə xalqın adət-ənənələri, hər bir obrazın, personajın xarakterinə uyğun mahnı, ariya, duet, xor səhnələrindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Səid Rüstəmovun yaradıcılığında həmçinin teatr tamaşalarına yazılmış musiqi də xüsusi yer tutur. Bu sahəyə bəstəkar hələ yaradıcılığının ilk illərində böyük maraq göstərmişdir. O, ilk dəfə M.İbrahimovun “Həyat” pyesinin səhnə həyatının musiqi tərtibatını vermişdir. M.F.Axundovun “Hacı Qara”, “Xırsquldurbasan”, C.Cabbarlının “Almaz”, “Od gəlini”, A.Şaiqin “Nüşabə”, S.Vurğunun “Vaqif”, M.Hüseynin “Nizami”, R.Rzanın “Vəfa”, S.Rəhmanın “Toy”, “Aydınlıq”, “Nişanlı qız” və digər səhnə əsərlərinə yazdığı musiqi bu tamaşaların bədii – estetik təsir qüvvəsinin artmasına zəmin yaratmışdır.

Qəlbi doğma Azərbaycanla döyünən, böyük sənət fədaisi, alovlu vətənpərvər Səid Rüstəmovun geniş, çoxşaxəli fəaliyyəti layiqincə qiymətləndirilmiş, 1938-ci ildə Əməkdar incəsənət xadimi, 1957-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xalq artisti fəxri adlarına, 1951-ci ildə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. O, iki dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə, Xalqlar Dostluğu ordeni və bir sıra medallarla təltif olunmuşdur.

Beləliklə, Ü.Hacıbəylinin çoxşaxəli fəaliyyəti ilə həyata keçirdiyi yaradıcılıq prinsiplərinə sadıq qalan və bunları özünəməxsus yolla davam etdirən bir sənətkar kimi S.Rüstəmov milli musiqi mədəniyyətinin inkişafında taleyüklü əhəmiyyətə malik məsələlərin həllində xidmətləri ilə tarixə düşmüşdür. S.Rüstəmov XX əsrin 80-ci illərində davam edən yaradıcılıq fəaliyyəti ilə musiqimizin tarixinə parlaq səhifələrdən birini yazmışdır.

Səadət Nəzirova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-5230-4065>

nzirovasadt@gmail.com

Etnoqrafizmlərin dilin leksik-sistemində yeri

***Açar sözlər:** etnoqrafizmlər, etnoqrafik leksika, maddi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət, etnogenez, milli kimlik*

***Keywords:** ethnographisms, ethnographic lexicon, material culture, spiritual culture, ethnogenesis, national identity*

Dil hər bir xalqın mənəvi dəyərlərini, tarixi yaddaşını, mədəni kimliyini və dünyagörüşünü qoruyub saxlayan, onu nəsildən-nəslə ötürən ən mühüm ictimai-mədəni sistemdir. Xalqların məişət həyatı, inancları, adət-ənənələri və təsərrüfat fəaliyyətini özündə əks etdirən sözlər dilin xüsusi bir hissəsini təşkil edir ki, həmin sözlər etnoqrafizmlərdir. Necə ki etnoqrafiya (yunanca “ethnos” xalq, “qrafo” təsvir sözlərindən yaranıb, xalqın təsviri mənasında izah olunur) tarix elminin bir bölməsi olub xalqların mədəniyyətini öyrənir, etnoqrafizmlər də həmin mədəniyyətin dildəki canlı izləridir. Professor İsmayıl Məmmədov qeyd edir ki, “Etnoqrafiya xalqımızın tarixinin, dilinin özgünlüyünü, qədimliyini əks etdirən bir güzgüdür”. Etnoqrafizmlərə daha çox folklorda, dastanlarda, tarixi mətnlərdə, eyni zamanda canlı xalq danışığında rast gəlinir. Bu leksik vahidlər hər hansı xalqın tarixini, həyat tərzini araşdırmaqda, milli kimliyini, başqa xalqlarla oxşarlıq və fərqliliklərini müəyyən edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan etnoqrafiyasının tədqiqat istiqamətlərinin geniş və çoxşaxəli olması etnoqrafizmlərin də zəngin tematik

müxtəlifliyini şərtləndirir. Bu cəhətdən etnoqrafizmlər əsasən iki böyük qrupa — maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət leksikasına bölünür. Maddi mədəniyyət leksikasına yaşayış binaları, geyim, yemək, qab-qacaq və təsərrüfat alətləri; mənəvi mədəniyyətə isə adət-ənənə, bayramlar, mərasim, mifologiya, oyun və xalq musiqisi ilə bağlı terminlər daxildir. Məişət əşyaları və qab-qacaq ilə bağlı etnoqrafizmlər xalqın sənət və peşə sahələrinin müxtəlifliyi, maddi mədəniyyətinin rəngarəngliyi ilə əlaqədar çox inkişaf etmişdir. Ağac, metal, saxsı və dəri materiallardan hazırlanan çuval, mücrü, təndir, miçətkən, qıyıq, sərnic, cürdək, bardaq kimi vahidlər bu qrupun tipik nümunələridir. Yemək adları ilə bağlı etnoqrafizmlər xalqın keçmiş həyatı, təsərrüfat məşğuliyyəti və hətta mənşəyi barədə məlumat toplamaq üçün maraqlı mənbələrdir. Mənbələr göstərir ki, oturaq əkinçilərin qida rasionunda dənli bitkilər (xəşil, aş, halva, qovut), maldar elatlarda isə süd və ət məhsulları (qazmaq, bozbaş, qayğanaq, düşbərə, qovurma, qurut) üstünlük təşkil edir. Geyim və bəzək əşyaları ilə bağlı etnoqrafizmlər xalqın estetik zövqünü, cəmiyyətdəki təbəqələşməni və regional xüsusiyyətləri müəyyən etməyə kömək edir. Qadın geyimləri (zıvını, önlük, təsək, çadra, ləbbadə), kişi geyimləri (çuxa, arxalıq, şələ papaq, çarıq, yapıncı) və bəzək əşyaları (cığcığa, həmayil, düzmə kəmə, piyalə, bilərzik) xalqın “milli pasportu” hesab olunur. Təsərrüfat alətləri ilə bağlı etnoqrafizmlər (məsələn: kotan, dırmıq, kərdivar, gillə, dəzgə, vəl) xalqın hansı bölgələrdə maldarlıq, hansı bölgələrdə əkinçilik və ya sənətkarlıqla məşğul olduğunu öyrənmək üçün faydalıdır. Mərasimlər və adət-ənənələrlə bağlı etnoqrafizmlər xalqın mənəvi dünyasını, etik-estetik özünəməxsusluğunu araşdırmaq baxımından əhəmiyyətli sayılır. Toy mərasiminə aid (sağdış, bəybaşı, xına gecəsi, cehiz, bəlgə, elçilik), yas mərasiminə aid (xeyrat, ağı, əza, ehsan, qəssal) və doğumla bağlı (adqoydu,

beşik toyu) leksika xalqın ortaq etno-mədəni kodlarını daşıyır. Oyunlarla bağlı etnoqrafizmlər (məsələn: çövkən, qodu-qodu, topaldıqaç, qaçdıttudu, evcik-evcik) isə mənəvi mədəniyyətin, uşaq folklorunun və qədim ayinlərin öyrənilməsində xüsusi yer tutur. Etnoqrafizmlər dilin mədəni funksiyasının ən mühüm təzahürlərindəndir. Onlar xalqın soykökünün öyrənilməsində, yaşadığımız ərazidə aborigen xalq olduğumuzun elmi şəkildə təsbit olunmasında ölçüyəgəlməz faktlar rolunu oynayır. Bu leksik vahidlərin araşdırılması xalqın mədəni irsinin, həyat tərzinin və tarixi yaddaşının qorunub saxlanılmasına, dilin terminologiya sisteminin milli zəmində zənginləşməsinə imkan yaradır.

Lamiyyə Zeynalova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-5010-6660>
lwixliniskaya90@gmail.com

Tibbi müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsi və təşkilati performans təsiri: (Azərbaycan təcrübəsi əsasında analitik yanaşma)

Açar sözlər: insan resurslarının idarə edilməsi, səhiyyə sistemi, insan kapitalı, təşkilati performans, tibbi müəssisələr

Keywords: human resource management, healthcare system, human capital, organizational performance, medical institutions

Müasir qlobal iqtisadiyyat şəraitində təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması və davamlı inkişafının qorunması üçün insan resursları strateji əhəmiyyət kəsb edən əsas amillərdən biri hesab olunur. Xüsusilə xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən təşkilatlarda insan kapitalının rolu daha da artır. Bu baxımdan səhiyyə sistemi insan resurslarının idarə olunmasının ən həssas və eyni zamanda ən vacib sahələrindən biri kimi çıxış edir. Tibbi xidmətlərin keyfiyyəti, əlçatanlığı və effektivliyi birbaşa olaraq bu sahədə çalışan kadrların peşəkarlıq səviyyəsi, motivasiyası və düzgün idarə olunması ilə bağlıdır.

Son illərdə Azərbaycanda səhiyyə sistemində həyata keçirilən struktur islahatları, icbari tibbi sığorta modelinin tətbiqi və rəqəmsal transformasiya prosesləri insan resurslarının idarə olunmasına yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər tibbi müəssisələrdə kadr siyasətinin daha sistemli və strateji əsaslarla qurulmasını zəruri edir. İnsan resurslarının planlaşdırılması, işə qəbulu, təlimi, qiymətlən-

dirilməsi və motivasiyası kimi funksiyalar artıq yalnız inzibati proseslər deyil, təşkilatın ümumi inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, insan kapitalına yönəlmiş investisiyalar təşkilati performansın yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə səhiyyə sistemləri insan resurslarının idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirir, bu sahədə innovativ texnologiyalar və analitik yanaşmalar tətbiq edilir. Azərbaycan səhiyyə sistemində də bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunsada, mövcud problemlərin sistemli şəkildə araşdırılması və elmi əsaslandırılmış həll yollarının müəyyənləşdirilməsi aktual olaraq qalır.

Bu baxımdan təqdim olunan məqalə tibbi müəssisələrdə insan resurslarının idarə olunmasının mövcud vəziyyətinin təhlilinə, onun təşkilati performansına təsirinin qiymətləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqat həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır və səhiyyə sahəsində idarəetmə mexanizmlərinin inkişafına töhfə verməyi hədəfləyir.

İnsan resursları idarəetməsinin nəzəri əsasları. İnsan resursları müasir idarəetmə sistemində təşkilatın ən mühüm strateji resursu hesab olunur. Bu resurs yalnız əmək qüvvəsi kimi deyil, bilik, bacarıq və təcrübə mənbəyi kimi qiymətləndirilir. İnsan resurslarının idarə olunması planlaşdırma, təşkil etmə, motivasiya və nəzarət funksiyalarını əhatə edir.

Cədvəl 1.
İnsan resursları funksiyaları

Funksiya	Məzmun
Planlaşdırma	Kadr ehtiyacının müəyyən edilməsi
İşə qəbul	Seçim və yerləşdirmə
Təlim	Bacarıqların inkişafı
Qiymətləndirmə	Performans ölçülməsi
Motivasiya	Stimullaşdırma

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə görə, işçilərin təhsil və bacarıq səviyyəsi məhsuldarlığın əsas determinantıdır.

İnsan kapitalı və təşkilati performans. İnsan kapitalı ilə təşkilati performans arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə aşağıdakı model ilə ifadə olunur:

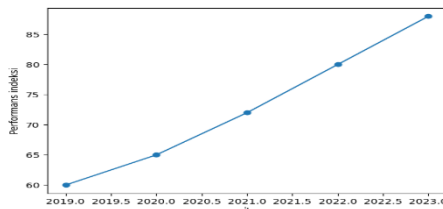
$$TP = f(T, B, M, İ)$$

Bu düstur təşkilati performansın (TP) bir neçə əsas amildən funksional asılılığını göstərir: *T* (Təhsil) – işçilərin nəzəri bilik səviyyəsi; *B* (Bacarıq) – praktik vərdişlər və peşə kompetensiyaları; *M* (Motivasiya) – əmək fəaliyyətinə daxili və xarici stimullar; *İ* (İnnovasiya) – yeni texnologiya və yanaşmaların tətbiqi.

Bu model göstərir ki, təşkilati performans yalnız bir amildən deyil, çoxkomponentli sistemdən asılıdır. Əgər bu göstəricilərdən biri zəifdirsə, ümumi performans aşağı düşür.

Analitik nəticə: -Yüksək təhsilli, lakin motivasiyası aşağı olan kadr yüksək nəticə göstərmir; -İnnovasiya olmadan bacarıqların effektiv istifadəsi məhdudlaşır; -Balanslaşdırılmış inkişaf performansın maksimum səviyyəsinə gətirib çıxarır.

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, insan kapitalına investisiya artdıqca məhsuldarlıq da artır.

Şəkil 1. Xətti qrafik – İnsan kapitalı və performans dinamikası (2019–2023-cü illər üzrə artım trendi göstərilir).

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafikdə 2019–2023-cü illər üzrə performansın artım dinamikası göstərilmişdir. Müşahidələr: Davamlı artım trendi mövcuddur; Kəskin enişlər yoxdur → sistem stabildir; 2021-dən sonra artım sürətlərin → ehtimal ki, islahatların təsiri. Analitik nəticə: İnsan kapitalına investisiyalar uzunmüddətli müsbət effekt yaradır; Təlim və inkişaf proqramları nəticə verir; Sistem tədricən optimallaşır.

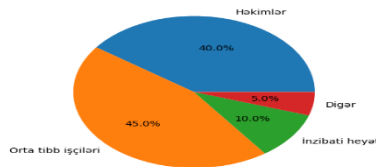
Azərbaycan səhiyyəsinə insan resurslarının vəziyyəti. Tibbi personalın yaş strukturu aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.
Yaş bölgüsü

Yaş qrupu	%
25–34	18
35–44	27
45–54	30
55+	25

Cədvəl 2 yaş strukturu balansını göstərir: 45+ yaş qrupu üstünlük təşkil edir (55%). Analitik nəticə: Təcrübəli kadrların çoxluğu müsbət haldır; Gənc kadrların nisbətən azlığı gələcək risk yaradır; Nəsil dəyişimi siyasəti gücləndirilməlidir.

Bu göstəricilər sistemdə yaşlanma tendensiyasını göstərir.

Şəkil 2. İxtisas bölgüsü (Həkim – 40%, orta tibb – 45%).

Diaqram (şəkil 2) səhiyyə sektorunda işçi bölgüsünü göstərir: Orta tibb işçiləri – 45%; Həkimlər – 40%; Digər və inzibati heyət – 15%.

Analitik nəticə: Orta tibb personalının üstünlüyü sistemin xidmət yönümlü olduğunu göstərir; Həkimlərin payı kifayət qədər yüksəkdir; İdarəetmə heyətinin azlığı operativliyi artırır, lakin koordinasiya riskləri yarada bilər.

Cədvəl 3.

İşə qəbul kanalları

Kanal	%
Dövlət müsabiqəsi	45
Birbaşa müraciət	30
Transfer	15

Motivasiya sistemində əmək haqqı əsas rol oynayır (40%).

Cədvəl 3-ə əsasən əsas işə qəbul yolları: Dövlət müsabiqəsi – 45%; Birbaşa müraciət – 30%; Transfer – 15%.

Analitik nəticə: Rəsmi mexanizmlər üstünlük təşkil edir → şəffaflıq göstəricisi; Birbaşa müraciətlərin yüksək payı çeviklik yaradır; Transfer mexanizmi təcrübənin paylaşılmasına kömək edir.

Rəqəmsal HR və beynəlxalq təcrübə. Rəqəmsal HR sistemləri qərarverməni sürətləndirir və şəffaflığı artırır.

Analitik model. İnsan Resursları Effektivlik İndeksi:

$$\text{İREİ} = (\text{İQƏ} + \text{AE} + \text{KTƏ} + \text{MI}) / 4$$

Bu model HR sisteminin kompleks qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bu düstur İnsan Resursları Effektivlik İndeksini (İREİ) ölçmək üçün istifadə olunur.

Burada: -İQƏ (İşçi Qənaət Əmsalı) – resurslardan səmərəli istifadə səviyyəsi; -AE (Adaptasiya Effektivliyi) – yeni işçilərin uyğunlaşma sürəti; -KTƏ (Kadr Təlim Əmsalı) – təlim və

inkişaf səviyyəsi; -MI (Motivasiya İndeksi) – işçilərin motivasiya səviyyəsi.

Bu düstur orta arifmetik yanaşma ilə ümumi HR effektivliyini qiymətləndirir.

Analitik nəticə: İREİ yüksəkdirsə → HR sistemi effektivdir; Aşağı göstərici → sistemdə struktur problemlər mövcuddur; Ayrı-ayrı komponentlərin analizi zəif sahələri müəyyən etməyə imkan verir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tibbi müəssisələrdə insan resurslarının idarə olunması təşkilati performansın əsas determinantlarından biridir. İnsan kapitalının keyfiyyəti birbaşa olaraq xidmət səviyyəsinə və səhiyyə sisteminin effektivliyinə təsir göstərir. Azərbaycan səhiyyə sistemində son illərdə bu sahədə müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunsada, mövcud problemlər hələ də qalmaqdadır. Xüsusilə yaş strukturunun qeyri-optimal olması, regionlar üzrə kadr bölgüsündə balanssızlıq və motivasiya sisteminin tam inkişaf etməməsi əsas problemlər kimi çıxış edir. Eyni zamanda, rəqəmsal HR texnologiyalarının tətbiqi və analitik idarəetmə mexanizmlərinin inkişafı bu problemlərin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, insan resurslarının strateji idarə olunması, davamlı təlim sisteminin inkişafı və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi səhiyyə sisteminin uzunmüddətli inkişafını təmin edə bilər.

Aynur Müslümova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0009-7307-002X>
muslumov.1727@gmail.com

Firudin bəy Köçərlinin İrəvan gimnaziyasında pedaqoji fəaliyyəti və Qərbi Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafında rolu

***Açar sözlər:** Firudin bəy Köçərli, İrəvan gimnaziyası, maarifçilik, milli şüur, təhsil, pedaqogika*

***Keywords:** Firudin bey Kocharli, Erevan gymnasium, enlightenment, national consciousness, education, pedagogy*

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrü Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm dönüş mərhələsi kimi səciyyələnir. Bu dövrdə təhsil sahəsində baş verən yeniliklər, milli məktəblərin təşəkkülü və maarifçi ziyalıların fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çar Rusiyası tərkibində yaşayan Azərbaycan əhalisi üçün təhsil əsasən rus dili üzərindən qurulsa da, milli kimliyin qorunması məsələsi ziyalıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu baxımdan Firudin bəy Köçərlinin fəaliyyəti diqqətə layiqdir. O, yalnız pedaqoq kimi deyil, həm də maarifçi və ədəbiyyatşünas kimi Azərbaycan təhsil tarixində mühüm yer tutur. Firudin bəy Köçərli 1863-cü ildə Azərbaycanın gözəl guşəsi Şuşa şəhərində anadan olub. Onun İrəvan Gimnaziyasında eyni zamanda Qərbi Azərbaycanda fəaliyyəti milli təhsilin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Firudin bəy Köçərli Qori müəllimlər Seminariyasında təhsilini başa vurduqdan sonra İrəvana gələrək gimnaziyada müəllim kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Gimnaziyada Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, hüsnxət fənnlərindən dərs deyir. 1890-cı ildə *“İrəvandan məktub”* başlıqlı məqaləsində Firudin bəy yazırdı: *“Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da sair millətlərin ətfalı (yəni uşaqları) tək təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirlər... Əlbəttə, bu məktəblərin bu halda qüsurları da çoxdur, amma ümid var ki, İrəvan əhli hümmət edib az zamanda məktəblərin hər bir məhtiyacını düzəldələr. Maarifçi eyni zamanda o digər məktəblərə gedir, məktəblərin müəllimləri ilə tanış olur və onlarla pedaqoji fikir mübadiləsi aparır, gimnaziyanın təlim üsullarını izah edir və eyni zamanda açıq dərslər təşkil edirdi. Onun bu gimnaziyada fəaliyyəti həmin dövr üçün böyük uğur idi. Çünki bu dövrdə məktəblərdə rus dili keçirilir və ana dili arxa plana atılırdı. Firudin bəy Köçərlinin gəlməyi isə şagirdlərin ana dilində təhsil almasına şərait yaratdı. Bununla yanaşı dərs zamanı ənənəvi yanaşmalardan kənara çıxmış şagirdlərə milli irsin əhəmiyyətini izahına geniş yer vermişdir. Bununla da o təlim prosesində ədəbiyyatın tərbiyəedici funksiyasını ön plana çəkmişdir. Müəlliflərin yazdığı əsərləri müzakirə edərək onların tərbiyəvi funksiyasını ön plana çəkmişdir.*

İrəvanda müəllimlik fəaliyyəti dövründə Firudin bəy Köçərli İrəvan ədəbi mühiti, o cümlədən məktəblərdə işləyən şairlərlə yaxından tanış olur, onların şeirlərini dinləyir, tərcüməyihallarını öyrənir. İrəvanda gənclərin maariflənməsini və dünyagörüşünün artmasını qarşısına məqsəd qoyan Firudin bəy Köçərli tərcüməçilik fəaliyyətinə başlayır. Puşkinin *“Balıqçı ilə qızıl balığın nağlı”* və Lermontovun *“Üç xurma ağacı”* şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edib, *İrəvanda və Şuşada nəşr etdirir.* Bu əsərlər xalq kütlələri tərəfindən geniş maraqla qarşılanır və sevilir. Puşkinin *“balıqçı və qızıl balığın nağlı* uzun illərlə dərsliklərdə istifadə olundu və bu ziyalının tərcümənin

orjinallığını qoruması nəticəsində baş vermişdir. Bununla yanaşı xalqın böyük marağına səbəb olan fəaliyyətlərindən biri də İrəvan gimnaziyasında müəllimliyə başlayan zaman o əhali üçün teatr tamaşası təşkil etmişdi. Bu Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hekayəti Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsəri idi. Bu tamaşa xalq kütlələrinin mədəni həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnsanların cahillikdən xilas olmağın vacibliyi vurğulanmış, bunun üçün təhsilin vacib olduğu qeyd olunmuşdur. Bu məqsədlə dövrün ziyalıları Mirzə Məhəmməd Qəmərli ilə birgə ədəbi poeziya gecələri təşkil edirdilər.

İrəvan gimnaziyasında çalışarkən, Azərbaycan-türk ədəbiyyatına dair müxtəlif nümunələr, bir çox tarixi məlumatları toplayaraq tədqiq etməyə başlayıb. *1908-ci ildə üçcildlik məşhur “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını yazıb. Bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yaratmaq sahəsində çox mühüm, olduqca əhəmiyyətli bir kitabdır. Firudin bəy Köçərli bu kitabda 130-a qədər şair və yazıçı haqqında bəhs etməklə Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını, onun tarixi qədimliyini və bədii-estetik qüdrətini dananlara tutarlı cavab verir, səhv düşüncələri alt-üst edir.* Kitabda vətənə sevgi, mənəvi dəyərlər, milli kimlik hissləri öz əksini tapmış, milli mədəniyyətə bağlılıq ön plana çəkilmişdir. Firudin bəy Köçərli öz pedaqoji fəaliyyətində də şagirdlərə milli kimlik hisslərini aşılayırdı. O öz pedaqoji fəaliyyətində Çar Rusiyasının ruslaşdırma siyasətinə baxmayaraq şagirdlərə ana dilinə, mədəniyyətini bağlılıq formalaşdırmağa nail olmuşdur. Buna əsasən o dərslərə təkcə bilik əldə etmənin bir vasitəsi kimi deyil də, milli oyanışın əsas aləti kimi dəyərləndirirdi. Bu da həmin dövrün maarifçilik hərəkatının ideyaları ilə tam səsleşirdi. Dərs dediyi şagirdlər sonralar müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərərək cəmiyyətə, xalqa böyük töhfələr verərək xalqı cahaldən xilas etmişlər.

Firudin bəy Köçərli xalqın içində parlayan, qaranlıq yollara işıq saçan bir ulduz idi. Bütün ömrünü xalqın maariflənməsinə fəda edən böyük ziyalı daim xalqımız tərəfindən böyük ehtiramla anılacaq.

Tunay Nəcəfzadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-4236-6994>

tunaynecefczade33@gmail.com

Müxtəlif dillərdə (ingilis və Azərbaycan) məşhur sitatlar və tərcümələri

***Açar sözlər:** leksik-semantik analiz, dillərarası tərcümə, frazeoloji vahidlər, semantik ekvivalentlik, üslubi*

***Keyword:** lexical-semantic analysis, interlingual translation, phraseological units, semantic equivalence, stylistic features*

Müxtəlif dillərdə (ingilis və Azərbaycan) məşhur sitatlar və tərcümələri” mövzusu müasir dilçilik və tərcüməşünaslıq elminin aktual istiqamətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Qloballaşma proseslərinin sürətləndiyi bir dövrdə müxtəlif xalqlar arasında mədəni, sosial və intellektual əlaqələrin genişlənməsi dillərarası ünsiyyətin rolunu daha da artırmışdır. Bu baxımdan, müxtəlif dillərdə yaranmış hikmətli kəlamların, aforizmlərin və sitatların öyrənilməsi yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin tədqiqi baxımından əhəmiyyətli hesab olunur. Xüsusilə ingilis və Azərbaycan dilləri kimi fərqli dil ailələrinə və mədəni ənənələrə malik sistemlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması bu sahədə yeni elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır.

Məşhur sitatlar bəşəri düşüncənin qısa, lakin dərin mənə yükü daşıyan ifadələri kimi formalaşır və zaman keçdikcə müxtəlif dillərdə yayılaraq ümumbəşəri dəyər qazanır. Bu tip ifadələr yalnız konkret müəllifin fikirlərini əks etdirmir, eyni zamanda müəyyən dövrün sosial, fəlsəfi və mədəni

xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edir. İngilis dilində formalaşmış sitatlar çox vaxt Qərb düşüncə sisteminin təsiri altında yaranmış, fərdi azadlıq, rəşionalizm və praktiki yanaşma kimi prinsipləri özündə əks etdirmişdir. Azərbaycan dilində olan sitatlar isə milli-mənəvi dəyərlər, kollektivçilik, ənənə və emosional yanaşma ilə səciyyəlidir. Bu fərqlər sitatların semantik və üslubi quruluşunda özünü aydın şəkildə göstərir.

Tərcümə prosesi bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki sitatların bir dildən digərinə ötürülməsi zamanı yalnız sözlərin deyil, həm də onların arxasında dayanan mənə çalarlarının, üslubi xüsusiyyətlərin və mədəni kontekstin qorunması tələb olunur. Tərcüməçi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri semantik ekvivalentliyin təmin edilməsidir. Lakin bir çox hallarda dillərarası fərqlər səbəbindən tam ekvivalentliyin əldə edilməsi mümkün olmur və bu zaman funksional uyğunluq prinsipinə üstünlük verilir. Bu yanaşma sitatın əsas ideyasının və təsir gücünün saxlanmasına yönəlmişdir.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi isə ayrıca çətinlik yaradan məsələlərdən biridir. Çünki bu tip ifadələr çox vaxt məcazi mənə daşıyır və onların sözbəsöz tərcüməsi düzgün nəticə vermir. İngilis dilində olan bir çox frazeoloji ifadələrin Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı mövcud olmadığından, tərcümə zamanı uyğun analogi ifadələrin seçilməsi zəruri olur. Bu isə tərcüməçinin həm dil biliklərinin, həm də mədəni kompetensiyasının yüksək səviyyədə olmasını tələb edir.

Üslubi xüsusiyyətlərin qorunması da sitatların tərcüməsində mühüm rol oynayır. Sitatlar adətən qısa və yığcam formada təqdim olduğundan, onların ritmik quruluşu, emosional tonu və ifadə tərzii xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tərcümə zamanı bu xüsusiyyətlərin saxlanılması sitatın orijinal təsirini qorumağa imkan verir. Əks halda, sitatın mənəsi düzgün çatdırılsa belə, onun estetik və emosional dəyəri zəifləyə bilər.

Müasir tərcüməşünaslıqda sitatların tərcüməsi yalnız praktiki fəaliyyət kimi deyil, eyni zamanda nəzəri tədqiqat obyektini kimi də öyrənilir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar leksik-semantik analiz, diskurs təhlili və müqayisəli dilçilik metodlarına əsaslanır.

Məşhur sitatlar və aforizmlər dilin ən yığcam və təsirli ifadə formalarından biri hesab olunur. Onlar insan təcrübəsinin qısa və lakonik şəkildə ifadə olunmuş formasıdır və həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə müəyyən dəyərləri əks etdirir. İngilis və Azərbaycan dillərində formalaşmış sitatlar fərqli mədəni və tarixi mühitlərin məhsulu olsa da, bəzən oxşar ideyaları ifadə edərək ümumbəşəri xarakter daşıyır. Bu səbəbdən onların müqayisəli təhlili dil və mədəniyyət sahəsində əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

İngilis dilində yaranmış məşhur sitatlar çox vaxt rəşional düşüncə, fərdi azadlıq, təşəbbüskarlıq və praktik yanaşma kimi Qərb fəlsəfi prinsiplərini əks etdirir. Məsələn, “Knowledge is power” və ya “Time is money” kimi ifadələr yalnız məna deyil, həm də müəyyən dünya görüşünü əks etdirir. Azərbaycan dilindəki sitatlar isə milli-mənəvi dəyərlər, ənənəvi həyat tərzi və emosional zənginlik ilə səciyyələnir. “Elm öyrənmək hər kəsə vacibdir” və ya “Əmək olmadan nemət olmaz” kimi ifadələr sosial və mədəni kontekstdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu fərqlər sitatların semantik və üslubi quruluşunun analizində nəzərə alınmalıdır.

Tərcümə prosesi sitatların dillərarası ünsiyyətdə istifadəsi baxımından mühüm rol oynayır. Tərcümə zamanı qarşıya çıxan əsas problem semantik ekvivalentliyin qorunmasıdır. Sitatın mənasının düzgün ötürülməsi üçün yalnız sözlərin tərcüməsi kifayət etmir; onların kontekstual, üslubi və mədəni çalarları da nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, tərcüməçi həm dilçi, həm də

mədəniyyətşünas kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu yanaşma tərcümənin elmi və praktik əhəmiyyətini artırır.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi isə əlavə çətinliklər yaradır. Çox vaxt bu tip ifadələr məcazi mənaya malikdir və birbaşa tərcüməsi mənasız və ya anlaşılmaz nəticələr verə bilər. Məsələn, ingiliscə “Break the ice” ifadəsinin Azərbaycan dilinə sözbəsöz tərcüməsi mənasız olardı. Bu halda tərcüməçi eyni funksiyanı ifadə edən uyğun Azərbaycan ifadəsini seçməlidir, məsələn, “söhbətə başlamaq” və ya “buzları ərimək”. Bu yanaşma sitatların həm mənasını, həm də təsir gücünü qorumağa imkan verir.

Sitatların üslubi xüsusiyyətlərinin qorunması da tərcümənin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Sitatlar adətən qısa və yığcam şəkildə ifadə olunduğundan onların ritmik quruluşu, emosional tonu və ifadə tərzini xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tərcümə zamanı bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması sitatın orijinal təsirini qorumağa kömək edir. Üslubun qorunmaması yalnız sözlərin düzgün tərcüməsi ilə kifayətlənməyə səbəb ola bilər, lakin sitatın estetik və emosional dəyəri itirilə bilər.

Müasir tərcüməşünaslıqda sitatların öyrənilməsi yalnız praktik fəaliyyət kimi deyil, eyni zamanda nəzəri tədqiqat obyektini kimi qiymətləndirilir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar leksik-semantik analiz, diskurs təhlili, frazeoloji müqayisə və dillərarası ekvivalentlik prinsiplərinə əsaslanır. İngilis və Azərbaycan dillərindəki sitatların müqayisəli təhlili onların struktur, semantik və funksional xüsusiyyətlərini dərinlən anlamağa imkan verir. Belə yanaşma həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq sahəsində yeni elmi nəticələrin əldə olunmasını təmin edir. Texnologiyanın inkişafı sitatların yayılma sürətini və əlçatanlığını artırmışdır.

Müxtəlif dillərdə, xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərində məşhur sitatların öyrənilməsi və tərcüməsi dilçilik, tərcümə-

şünaslıq və mədəniyyətşünaslıq sahələrinin kəsişməsində duran kompleks və çoxsaxəli bir tədqiqat sahəsidir. Araşdırmalar göstərir ki, sitatlar yalnız məzmun baxımından deyil, həm də leksik-semantik, frazeoloji və üslubi xüsusiyyətlər baxımından fərqli dillərdə müxtəlif çalarlar daşıyır. Tərcümə prosesi zamanı semantik ekvivalentliyin, frazeoloji uyğunluğun və üslubi xüsusiyyətlərin qorunması tərcümənin keyfiyyətini müəyyən edir və sitatın orijinal təsir gücünü saxlamağa imkan verir.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyalar və sosial media platformaları sitatların qlobal miqyasda yayılmasını sürətləndirsə də, avtomatik tərcümə vasitələri hələ də sitatların mənasını və emosional tonunu tam ötürə bilmir. Bu işə insan faktorunun əhəmiyyətini artırır və tərcüməçilərin mədəni konteksti dərinlən bilməsini tələb edir. Sitatların düzgün və adekvat tərcüməsi yalnız dil biliklərini deyil, həm də mədəni anlayışı və müqayisəli tədqiqat bacarıqlarını tələb edən elmi fəaliyyət hesab olunur.

Nəticə etibarilə, ingilis və Azərbaycan dillərindəki məşhur sitatların müqayisəli təhlili və tərcüməsi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat sahəsi mədəniyyətlərarası dialoqu gücləndirir, xalqlar arasında fikir və dəyərlərin paylaşılmasına şərait yaradır, eyni zamanda gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar açır. Mövzu həm dil, həm mədəniyyət, həm də tərcümə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından aktual və dəyərli istiqamət kimi qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, müxtəlif dillərdəki sitatların müqayisəli tədqiqi mədəniyyətlərarası öyrənməni dəstəkləyir və fərqli xalqların dünyagörüşünü anlamağa imkan yaradır. Tərcümə prosesi zamanı ortaya çıxan çətinliklərin araşdırılması tərcüməçilərin peşəkarlığının artırılmasına, yeni tərcümə strategiyalarının işlənməsinə və təcrübənin zənginləşdirilməsinə töhfə verir. Eyni zamanda, məşhur sitatların düzgün və adekvat tərcüməsi xalqlar arasında ideya və dəyərlərin paylaşılmasını asanlaşdırır, mədəni

dialogu gücləndirir və qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası anlayışı inkişaf etdirir. Bu baxımdan, mövzu yalnız nəzəri araşdırmalar üçün deyil, həm də praktik tətbiqlər üçün aktual və əhəmiyyətlidir.

Bundan əlavə, məşhur sitatların tərcüməsi və müqayisəli təhlili gələcək nəsillərin dil və mədəniyyət biliklərinin inkişafına xidmət edir. Bu proses həm də təhsil sahəsində, xüsusilə dil öyrənilməsi və mədəniyyətlərarası tədris proqramlarında geniş tətbiq oluna bilər. Eyni zamanda, sitatların düzgün tərcüməsi və istifadəsi mədəni irsin qorunmasına, xalqlar arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın gücləndirilməsinə töhfə verir. Beləliklə, mövzu həm elmi, həm praktik, həm də mədəni baxımdan dərin əhəmiyyət kəsb edir və gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar yaradır.

Tahirə Orucova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-1038-644X>

orucovatahire2003@gmail.com

M.F.Axundovun “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” məqaləsində ictimai-siyasi tənqid

Açar sözlər: *Mirzə Fətəli Axundov, Con Stüart, milli azadlıq, ictimai tərəqqi, fikir azadlığı, rəşional tənqid, Qərbi liberalizmi, ədəbi tənqid*

Keywords: *Mirza Fatali Akhundov, John Stuart, national freedom, social progress, freedom of thought, rational criticism, Western liberalism, literary criticism*

XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində önəmli yer tutan Mirzə Fətəli Axundov, yaradıcılığında azad düşüncə, ictimai tərəqqi və rəşional tənqid məsələlərini daim əsas mövzu kimi qabardır. Onun “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” məqaləsi Qərbi liberalizminin ideyalarını Azərbaycan cəmiyyətinə tanımaq və həmin ideyaların Şərqi reallığı ilə müqayisəsini təqdim etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Məqalədə Axundov “John Stuart Mill”in azadlıq anlayışını şərh edir və göstərir ki, insan təbiətə tərəqqi tələb edən bir varlıqdır və bu tərəqqi yalnız fikir azadlığı şəraitində mümkündür.

Axundov tərəqqi anlayışını “sivilizasyon” termini ilə izah edir; burada elm, sənət, dövlət qüdrəti, ictimai asayiş və mədəniyyətin müxtəlif elementləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. O vurğulayır ki, sərbəst fikir mübadiləsi və tənqid prosesi “kritika” ictimai tərəqqinin mühərriklərindən biridir. Fərdlər öz düşüncələrini sərbəst ifadə etdikdə müxtəlif baxışlar toqquşur,

nəticədə həqiqət üzə çıxır. Əks halda, fikir azadlığı məhdudlaşdırılmış fərdlər mexaniki icraçılara çevrilir, Axundov bu vəziyyəti “dəyirman atları” metaforası ilə təsvir edir.

Müəllif Şərqlə və Qərb cəmiyyətlərini də müqayisə edir. Hindistan, Çin və dini ənənələrə bağlı insanlar dəyişməzlik nümunəsi kimi göstərilir. Avropada isə intellektual hərəkətlər və filosofların çıxışı ilə dini avtoritetlərə qarşı çıxışlar baş verir. Bu baxımdan Isaac Newton və James Watt kimi alimlərin nümunəsi tərəqqinin əsas simvolları kimi təqdim olunur. Bu nümunələr göstərir ki, azad düşüncə və intellektual fəaliyyət olmadan heç bir cəmiyyət tərəqqi edə bilməz.

Məqalədə diqqət çəkən digər tənqidi aspekt məcburi təqlidçilik və dini-hüquqi avtoritetlərin təsiridir. Axundov göstərir ki, fərdlər fikir azadlığından məhrum olduqda, hətta bəzi faydalı qanun və qaydaların ümumi ziyanı onları əhatə edir. Bu yanaşma müəllifin rasionalist və sekulyar düşüncə tərzini ortaya qoyur və onun ictimai-siyasi tənqid potensialını nümayiş etdirir.

Əsərdə həmçinin praktik tərəqqi və etik davranış arasındakı əlaqə vurğulanır. Fikir azadlığı yalnız hüquqi prinsip deyil, həm də milli oyanış, elmi inkişaf və mədəni yüksəliş üçün zəruridir. Axundzadə göstərir ki, fikir azadlığının olmaması insanları yalnız passiv icraçılara çevirir və cəmiyyətin ümumi tərəqqisini əngəlləyir.

Nəticə etibarilə, “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” məqaləsi Axundzadənin Qərb liberal düşüncəsinə açıq münasibətini, rasionalist mövqeyini və ictimai tərəqqi ideyalarını nümayiş etdirir. Burada azad fikir, tənqid və rasionallıq düşüncə ictimai-siyasi tənqid çərçivəsində əsas mövzu kimi çıxış edir. Məqalə göstərir ki, fikir azadlığı yalnız fərdi hüquq deyil, milli oyanış və mədəni yüksəlişin başlıca şərtidir. Beləliklə, əsər XIX əsr Azərbaycan maarifçi-fəlsəfi fikrində yeni mərhələnin başlanğıcını qoyur.

Sakina Bayramova

Azerbaijan University

Master`s student

<https://orcid.org/0009-0005-9546-6114>

sakina.bayramova89@inbox.ru

The Role of Microfinance Institutions in Supporting the Development of Small and Medium-Sized Enterprises: Evidence from Azerbaijan

Keywords: *microfinance, small and medium-sized enterprises (smes), financial inclusion, entrepreneurship development, economic growth*

Açar sözlər: *mikromaliyyə, kiçik və orta müəssisələr (smes), maliyyə inklüzivliyi, sahibkarlığın inkişafı, iqtisadi artım*

Small and medium-sized enterprises (SMEs) are widely recognized as one of the most important drivers of economic development in both developed and developing countries. They contribute significantly to job creation, innovation, and regional economic diversification. In many economies, SMEs represent the majority of business entities and play a vital role in promoting economic flexibility and resilience. Despite their importance, SMEs often face serious challenges in accessing financial resources, particularly during the initial stages of business development. Limited access to credit remains one of the main barriers to the growth and sustainability of small businesses. Traditional banking institutions typically impose strict lending requirements, including high collateral demands, extensive documentation, and strong credit history. These requirements often exclude small entrepreneurs and start-up

businesses from obtaining bank loans. As a result, many SMEs struggle to secure the financial resources necessary for expanding their operations, investing in equipment, or increasing production capacity. The presence of such financial constraints highlights the importance of alternative financial institutions that can support entrepreneurial development.

Microfinance institutions have emerged as one of the most effective mechanisms for improving financial inclusion and addressing the credit gap faced by SMEs. Initially developed as a tool for poverty reduction, microfinance has evolved into a broader financial system that provides various services such as microcredit, microsavings, leasing, and microinsurance. These services enable individuals and small business entities with limited access to traditional banking systems to obtain financial resources and participate in economic activities. In many developing countries, microfinance institutions have become a key component of national strategies aimed at supporting entrepreneurship and reducing unemployment. By providing small-scale loans with simplified procedures, MFIs help entrepreneurs start new businesses, increase productivity, and generate employment opportunities. In addition, microfinance contributes to strengthening financial discipline and improving financial literacy among the population.

The experience of different countries demonstrates that microfinance can play a significant role in promoting inclusive economic growth. In South Asia, group lending models have been successfully used to provide credit access to rural entrepreneurs. In Latin America, commercially oriented microfinance banks have developed specialized financial products targeting small enterprises. In Africa, digital financial technologies have significantly expanded the accessibility of microfinance services through mobile banking platforms.

In Azerbaijan, the development of the SME sector has become one of the priority directions of economic policy. The government has implemented various reforms and strategic programs aimed at supporting entrepreneurship and diversifying the national economy. However, access to finance remains a significant challenge for many small businesses, particularly in regions outside the capital city. In this context, microfinance institutions play an essential role in expanding financial opportunities for entrepreneurs and promoting regional economic development. The main purpose of this research is to analyze the role of microfinance institutions in supporting the development of SMEs and to evaluate their economic impact. The study focuses on identifying the key mechanisms through which microfinance contributes to entrepreneurial growth, examining empirical relationships between microfinance lending and SME development indicators, and assessing the effectiveness of regulatory frameworks governing the microfinance sector.

The research also aims to highlight potential directions for improving microfinance accessibility through innovative financial technologies and regulatory reforms. By analyzing both theoretical perspectives and empirical data, the study seeks to contribute to a deeper understanding of the relationship between microfinance and SME development.

Theoretical Foundations of Microfinance and SME Development. Microfinance refers to the provision of financial services to individuals and businesses that lack access to traditional banking systems. These services typically include microcredit, microsavings, microinsurance, and payment services. The primary objective of microfinance is to promote financial inclusion by providing accessible financial resources to low-income groups and small entrepreneurs.

Microfinance institutions operate as financial intermediaries between formal financial markets and underserved populations. Their activities are particularly important in economies where a large share of the population remains excluded from formal banking services. By offering small loans with simplified procedures, microfinance institutions help reduce financial barriers and encourage entrepreneurial initiatives.

The functions of microfinance institutions can be classified into several key categories: financing, savings mobilization, risk management, and social development. The financing function involves providing small-scale loans that support business activities and household income generation. Savings mobilization allows individuals to accumulate financial resources and develop financial discipline. Risk management is achieved through services such as microinsurance, which protects borrowers from unexpected economic shocks. Finally, the social development function includes financial education and community development initiatives.

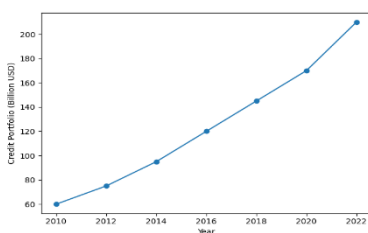
Table 1.
Main Functions of Microfinance Institutions

Function	Description
Financing	Provision of micro and small loans
Savings	Mobilization of small-scale deposits
Insurance	Risk protection through microinsurance
Social Support	Promotion of entrepreneurship and employment

Microfinance institutions also play an important role in supporting the development of SMEs. Small enterprises often require limited amounts of capital to start or expand their businesses. However, due to insufficient collateral or lack of

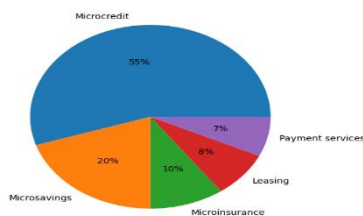
credit history, they frequently face difficulties obtaining loans from commercial banks. Microfinance institutions address this problem by offering flexible lending conditions and simplified loan approval procedures.

Figure 1. Growth of Global Microfinance Credit Portfolio (2010–2022)

The line graph illustrates the steady growth of the global microfinance credit portfolio over the past decade. This trend reflects increasing demand for microfinance services and the expansion of financial inclusion initiatives worldwide.

Figure 2. Structure of Microfinance Services

The pie chart demonstrates that microcredit remains the dominant financial product in the microfinance sector, while

other services such as savings and insurance play complementary roles.

The Role of Microfinance in SME Development. The relationship between microfinance institutions and small and medium-sized enterprises is closely connected with the concept of financial accessibility. Financial accessibility refers to the ability of individuals and businesses to obtain necessary financial services at reasonable costs and within appropriate timeframes. SMEs often operate with limited capital resources and therefore depend heavily on external financing to maintain and expand their activities. Microfinance institutions contribute to SME development through several mechanisms. The first mechanism is the provision of startup capital. Many entrepreneurs begin their business activities with minimal financial resources, which limits their ability to purchase equipment, rent premises, or hire employees. Microfinance loans enable entrepreneurs to overcome these initial barriers and begin productive economic activities.

Another important mechanism is working capital financing. SMEs frequently experience cash flow fluctuations due to seasonal demand, delayed payments from customers, or fluctuations in input prices. Microfinance loans help businesses manage these financial fluctuations and maintain operational stability. Furthermore, microfinance institutions support SMEs by offering flexible loan structures. Unlike commercial banks, which often require significant collateral and lengthy documentation procedures, microfinance institutions usually provide smaller loans with simplified procedures and shorter approval times. This flexibility increases the accessibility of financial resources for entrepreneurs who might otherwise be excluded from formal financial markets.

Table 2.
 Advantages of Microfinance for SMEs

Advantage	Explanation
Accessibility	Easier access to financial resources
Flexibility	Simplified loan approval procedures
Speed	Faster loan processing time
Inclusion	Access for entrepreneurs without collateral
Regional development	Expansion of financial services in rural areas

Microfinance institutions also play an important role in regional development. In many developing countries, economic activity is concentrated in major urban centers, while rural regions experience limited financial infrastructure. Microfinance institutions often operate in these underserved areas, helping entrepreneurs establish small businesses that generate local employment and stimulate economic activity. In Azerbaijan, regional economic development is a major policy priority. The diversification of economic activity beyond the oil sector requires the expansion of entrepreneurship in various regions of the country. Microfinance institutions support this process by providing financial resources to rural entrepreneurs engaged in agriculture, trade, and small-scale manufacturing.

Challenges and Opportunities in the Microfinance Sector. Despite the positive contribution of microfinance institutions to SME development, several challenges remain that limit the effectiveness of the microfinance sector. One of the most significant challenges is the high cost of lending. Due to the small size of loans and higher administrative costs, microfinance institutions often charge relatively high interest rates compared to traditional bank loans. These higher interest rates may

increase the financial burden on borrowers and limit the profitability of small enterprises.

Another challenge relates to the sustainability of microfinance institutions themselves. In order to maintain financial sustainability, microfinance institutions must balance social objectives with financial performance. This dual mission may create strategic difficulties, especially when institutions attempt to expand outreach while maintaining financial stability.

Regulatory frameworks also influence the development of microfinance sectors. In some countries, regulatory policies may restrict the range of financial services that microfinance institutions are allowed to provide. For example, certain institutions may not be permitted to accept deposits or provide insurance services, limiting their operational capacity and financial sustainability.

Technological transformation represents both a challenge and an opportunity for microfinance institutions. On one hand, the adoption of digital technologies requires significant investment in infrastructure and staff training. On the other hand, financial technologies (FinTech) offer new opportunities to expand financial inclusion through digital lending platforms, mobile banking services, and electronic credit scoring systems.

Digital financial technologies can significantly reduce operational costs and improve the efficiency of microfinance operations. For example, mobile banking platforms enable borrowers to apply for loans, make payments, and access financial services without visiting physical branches. This is particularly important in rural areas where financial institutions may be geographically distant.

Table 3.
Key Challenges in the Microfinance Sector

Challenge	Impact
High interest rates	Increased financial burden for borrowers
Limited funding sources	Constraints on loan portfolio growth
Regulatory restrictions	Limited financial services
Operational costs	Reduced institutional efficiency
Financial literacy gaps	Inefficient use of financial services

Source: Author's compilation

The future development of the microfinance sector will depend largely on institutional reforms, technological innovation, and improved financial education. Strengthening cooperation between microfinance institutions, commercial banks, and government support programs may create a more integrated financial ecosystem that supports SME development.

Microfinance institutions have become an important component of modern financial systems, particularly in developing economies where access to traditional banking services remains limited. The findings of this study demonstrate that microfinance institutions play a significant role in supporting the development of small and medium-sized enterprises by expanding financial accessibility, providing flexible lending opportunities, and supporting entrepreneurial activity.

The analysis confirms that microfinance contributes to SME development through multiple channels. By providing startup capital, supporting working capital needs, and facilitating access

to financial services, microfinance institutions help entrepreneurs overcome financial barriers that often hinder business growth. In addition, microfinance services promote regional economic development by supporting entrepreneurship in rural and underserved areas.

At the same time, the microfinance sector faces several challenges that require strategic policy responses. High interest rates, limited funding sources, and regulatory restrictions can reduce the effectiveness of microfinance institutions and limit their capacity to support SMEs. Addressing these challenges requires coordinated efforts from policymakers, financial institutions, and international development organizations.

Technological innovation represents one of the most promising opportunities for expanding the reach of microfinance services. Digital financial technologies, including mobile banking platforms and electronic lending systems, have the potential to significantly reduce operational costs and improve the accessibility of financial services for entrepreneurs. Overall, strengthening the institutional capacity of microfinance institutions, improving regulatory frameworks, and promoting financial literacy among entrepreneurs will be essential for maximizing the positive impact of microfinance on SME development. By implementing these measures, microfinance institutions can continue to serve as important drivers of inclusive economic growth and sustainable entrepreneurial development.

Məryəm Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-7162-1931>

mamedovamaryam1305@gmail.com

Ümumtəhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin liderlik bacarıqları

***Açar sözlər:** təhsil, liderlik, məktəb, inkişaf, strateji, pedaqoji, innovativ, transformasion, komanda idarəetməsi*

***Keywords:** education, leadership, school, development, strategic, pedagogical, innovative, transformational, team management*

Müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi bilavasitə onun təhsil sisteminin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Təhsil yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, həm də ölkənin innovasiya potensialını formalaşdıran, insan kapitalının inkişafını təmin edən strateji bir sahə kimi çıxış edir. Bu baxımdan ümumtəhsil müəssisələrinin idarə olunması, xüsusilə məktəb rəhbərlərinin liderlik bacarıqları təhsilin səmərəliliyinin artırılmasında əsas determinant kimi qiymətləndirilir. Qloballaşma, rəqəmsal transformasiya, əmək bazarının dəyişən tələbləri və cəmiyyətin intellektual ehtiyacları məktəb rəhbərindən yalnız inzibati idarəetmə funksiyalarına deyil, həm də geniş liderlik kompetensiyalarına malik olmasını tələb edir.

Liderlik müasir pedaqoji idarəetmənin mərkəzi komponentlərindən biri kimi məktəb rəhbərinin vizyon müəyyənləşdirmə, insan resurslarını düzgün idarəetmə, transformasiya proseslərini təşkil etmə, müəllim və şagirdlərin potensialını üzə çıxarma kimi funksiyalarını əhatə edir. Ənənəvi təsərrüfat-inzibati

idarəetmə modeli artıq müasir təhsil sisteminə adekvat hesab edilmir; məktəb rəhbəri təşkilati mədəniyyəti inkişaf etdirən, innovativ mühiti dəstəkləyən, qərarların qəbulunda iştirakçılığını təşviq edən və dəyişiklikləri idarə edən lider kimi çıxış etməlidir. Bu isə kommunikasiya bacarıqları, strateji düşüncə, empatik münasibət, motivasiyaetmə, komanda quruculuğu və nəticəyönümlü fəaliyyət kimi kompleks liderlik keyfiyyətlərinin formalaşmasını zəruri edir.

Təhsilalanların fərdi inkişafına yönəlmiş müasir yanaşmalar, inklüziv və diferensial tədris modelləri, rəqəmsal təhsil platformalarının genişlənməsi məktəb rəhbərinin dəyişikliklərin idarə edilməsində strateji rolunu daha da gücləndirir. Məktəbin inkişaf planının hazırlanması və həyata keçirilməsi, tədrisin keyfiyyət göstəricilərinin monitorinqi, müəllimlərin peşəkar inkişafına dəstək mexanizmlərinin işlənməsi, valideyn və icma ilə əməkdaşlığın qurulması liderlik bacarıqlarının tətbiqini tələb edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, müasir məktəb rəhbəri yalnız təşkilati idarəçi deyil, həm də sosial, psixoloji, pedaqoji və menecment sahələrini birləşdirən çoxşaxəli liderdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatları, xüsusilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” və “Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Strategiyası” məktəb rəhbərliyində yeni idarəetmə yanaşmalarının tətbiqini aktuallaşdırır. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi məktəb direktorlarının idarəçilik mexanizmlərinin təkmilləşməsini, şəffaf qərarvermə proseslərinin tətbiqini və təhsil mühitində hesabatlılıq, nəticəyönümlülük kimi prinsiplərin gücləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan məktəb rəhbərlərinin liderlik bacarıqlarının inkişafı həm təhsil siyasəti səviyyəsində, həm də pedaqoji idarəetmə nəzəriyyəsində mühüm tədqiqat istiqaməti kimi diqqət mərkəzindədir. Liderlik bacarıqlarının təhsildə əhəmiyyətini şərtləndirən əsas amillərdən biri də

müəllimlərin motivasiyasına və məktəb mühitinin psixososial atmosferinə göstərdiyi təsirdir. Tədqiqatlar göstərir ki, liderlik keyfiyyətlərinə malik məktəb direktoru müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləyir, onlarda məktəbə bağlılıq, peşəkar məsuliyyət və innovativ fəaliyyətə maraq yaradır. Bu isə tədrisin keyfiyyətinə, şagird nailiyyətlərinə və ümumiyyətlə məktəbin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Müasir liderlik yanaşmaları – transformasional liderlik, pedaqoji liderlik, paylaşılan (ortaq) liderlik modeli, strateji və etik liderlik məktəb idarəçiliyinin effektivliyini yüksəldən əsas konseptual çərçivələr hesab olunur.

Digər mühüm aspekt ümumtəhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin liderlik kompetensiyalarının ölçülməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Təhsilin idarə olunmasında yeni göstəricilərin müəyyənəşdirilməsi, indikatorlara əsaslanan idarəetmə, davamlı monitorinq və qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqi liderlik bacarıqlarının təşkilati nəticələrə təsirini empirik şəkildə araşdırmağa imkan verir. Bu da öz növbəsində təkmilləşmə ehtiyaclarını müəyyənəşdirir, direktorların peşəkar inkişaf proqramlarının hazırlanmasına elmi əsas yaradır.

Beləliklə, ümumtəhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin liderlik bacarıqları müasir təhsilin strateji inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Güclü liderlik mədəniyyəti formalaşdıran məktəb rəqabətədavamlı insan kapitalının yetişməsinə, sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və innovasiya yönümlü cəmiyyətin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Bu səbəbdən mövzunun elmi araşdırılması, liderlik modellərinin təhsil idarəetməsinə adaptasiyası, məktəb rəhbərlərinin liderlik bacarıqlarının artırılması üzrə metodik və praktiki həllərin işlənməsi pedaqoji menecmentin aktual tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Aparılan nəzəri ümumiləşdirmələr və analitik yanaşmalar göstərir ki, ümumtəhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin liderlik

bacarıqları müasir təhsil sisteminin inkişafında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Qlobal informasiya cəmiyyətinin dinamikası, əmək bazarının yeni tələbləri, rəqəmsallaşma prosesləri və inklüziv təhsil mühitinin genişlənməsi məktəb direktorlarından yalnız inzibati idarəetmə deyil, həm də strateji liderlik keyfiyyətlərinə malik olmağı tələb edir. Bu çərçivədə rəhbərin təhsil prosesinə vizioner yanaşması, insan resurslarının səmərəli idarə edilməsi, müəllimlərin motivasiya olunması, icma və valideynlərlə konstruktiv əməkdaşlığın qurulması məktəbin fəaliyyət nəticələrinə birbaşa təsir göstərən amillər kimi çıxış edir.

Müasir təhsil idarəetməsində transformasional, paylaşılan, pedaqoji və innovativ liderlik modellərinin tətbiqi məktəb mühitində təşkilati mədəniyyətin formalaşmasına, müəllim və şagirdlərin peşəkar və sosial inkişafına şərait yaradır. Araşdırma göstərir ki, liderlik bacarıqlarına malik direktorlar məktəbin inkişaf strategiyasının işlənməsi və həyata keçirilməsində daha yüksək nəticələr əldə edir, təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, resursların optimal istifadəsinə və davamlı inkişafın təmin edilməsinə töhfə verirlər.

Eyni zamanda rəhbərlərin liderlik kompetensiyalarının qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üzrə sistemli mexanizmlərin yaradılması vacibdir. Direktorların davamlı professional inkişaf proqramları, treninqlər, mentorluq və kouçinq modelləri liderlik bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu proseslər həm təhsil siyasəti, həm də məktəb səviyyəsində institusional dəstək tələb edir.

Nəticə olaraq demək olar ki, liderlik bacarıqlarının gücləndirilməsi ümumtəhsil müəssisələrində idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyinin artmasına, şagird nailiyyətlərinin yaxşılaşmasına və bütövlükdə cəmiyyətin insan kapitalının inkişafına birbaşa

təsir göstərir. Məktəb rəhbərinin müasir təhsil çağırışlarına uyğun formalaşmış liderlik modeli təhsil sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyini artıran strateji amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Nuranə Teymurlu
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0003-3875-107X>
teymurlunurane@gmail.com

XX əsrin əvvəllərinə kimi İrəvan maarif mühitində kitabxana və mətbuatın rolu

***Açar sözlər:** İrəvan maarif mühiti, mətbuat, kitabxana tarixi, XX əsrin əvvəlləri, maarifçilik hərəkatı*

***Keywords:** Yerevan educational environment, press, history of library, early XX century, enlightenment movement*

İrəvan şəhəri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın ən mühüm mədəni-maarif mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin sıx məskunlaşdığı tarixi bir məkanda yerləşirdi. Bu dövrdə həm Rusiya imperiyasının genişlənmə siyasəti, həm də Qafqazda baş verən milli oyanış prosesləri İrəvan mühitinin maarif, mədəniyyət və ziyalı həyatına dərin iz buraxmışdır.

Həmin tarixi dövrdə kitabxanalar və mətbuat orqanları maarifçiliyin əsas daşıyıcıları kimi çıxış edirdi. Kitabxanalar biliyə çatmaq üçün əvəzsiz müəssisəyə, mətbuat isə cəmiyyətin ictimai-mədəni şüurunu formalaşdıran başlıca vasitəyə çevrilmişdi. Azərbaycan türkləri, ermənilər, ruslar və digər xalqların nümayəndələrindən ibarət olan İrəvan cəmiyyəti bu iki institutun, kitabxana və mətbuatın, əhatəsindən faydalanmaqda idi.

İrəvan, qədim dövrlərdən etibarən strateji əhəmiyyətli bir şəhər kimi Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ayrılmaz parçasını təşkil etmişdir. Səfəvilər dövrü ilə başlayan Azərbaycan idarəçiliyi, İrəvan xanlığının süqutuna qədər davam etmiş

(1827) və bu müddət ərzində şəhərdə müəyyən bir mədəni-maarif həyatı formalaşmışdır.

Rusiya imperiyasının 1828-ci ildə İrəvanı işğal etməsindən sonra şəhərin maarif mühiti yeni bir mərhələyə daxil oldu. Rusiya idarəçiliyi, bir tərəfdən imperiya siyasəti çərçivəsində rus dilini hakim mövqeyə çıxarmağa çalışır, digər tərəfdən isə müxtəlif millətlər arasında bərabər təhsil imkanlarının yaradılmasına rəvac verirdi. Bu ziddiyyətli siyasət, yerli xalqlarda milli özünüdərk hissələrinin güclənməsinə də zəmin hazırlayırdı.

XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusən ikinci Aleksandrın islahatları dövrünü izləyən onilliklərdə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında savadlanmaya maraq artırdı. Bu maraq, kitabxanaların sayının artması və mətbuatın genişlənməsi ilə paralel gedirdi. Qafqazda geniş yayılan maarifçilik ideyaları İrəvanı da öz təsirinə almışdı; şəhərdə açılan məktəblər, ictimai müzakirə məclisləri və mütaliə evləri maarif mühitinin canlanmasına töhfə verirdi.

Ərəb əlifbasından istifadə edən müsəlman-türk əhali ilə kiril və Ermənistan əlifbasından istifadə edən digər qruplar arasında mədəni-maarif fəaliyyəti fərqli axarlarda inkişaf edirdi. Bu çoxqatlı mühit, İrəvandakı kitabxana və mətbuat fəaliyyətinin rəngarəngliyini müəyyən edirdi.

İrəvanda ilk kitabxanalar XIX əsrin ortalarından etibarən fəaliyyətə başlamışdır. Rusiya idarəçiliyinin gəlişindən sonra şəhərdə rus dilində kitab fondları yaradan kiçik oxu zalları açılmışdır. Bu kitabxanalar əvvəlcə əsasən inzibati və hərbi işçilərə xidmət etsə də, zaman keçdikcə şəhər sakinlərinin müxtəlif təbəqələrinə qapılarını açmışdır.

XIX əsrin sonlarında şəhər rəhbərliyi nəzdindəki ictimai kitabxanalar daha mütəşəkkil forma almağa başlamışdır. Bu kitabxanalarda rus, erməni və türk dillərində kitablar mövcud olsa da, Azərbaycan türklərinə aid fondlar nisbətən məhdud idi.

Buna baxmayaraq, məscid yanında fəaliyyət göstərən xüsusi dini kitabxanalar müsəlman əhalinin elm tələbatını qismən ödəyirdi.

İrəvan ziyalıları kitabxanaların yaradılması və genişləndirilməsində fəal rol oynayırdı. Bölgənin tanınmış maarifpərvərləri şəxsi kitab kolleksiyalarını ictimai istifadəyə açır, xüsusi kitab klubları və oxu cəmiyyətləri təşkil edirdilər. Bu cəmiyyətlər kitabxanaların əmələ gəlməsinə imkan verir, eyni zamanda mütləqi sosial bir hadisəyə çevirirdi.

XIX əsrin sonunda Qafqaz maarifçiliyinin ön sırasında yer alan Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi kimi şəxsiyyətlərin ideyaları İrəvanda da əks-səda doğururdu. Onların əsərləri kitabxana fondlarına daxil olur, oxu məclislərinin mövzularını formalaşdırırdı.

Kitabxanalar yalnız kitab saxlama yeri deyil, eyni zamanda ictimai dialoq məkanı idi. İrəvanda fəaliyyət göstərən oxu zalları mütləqi ilə yanaşı, maarifçi mühazirələrin, ədəbi gecələrin və ictimai müzakirələrin keçirildiyi yerə çevrilmişdi. Bu baxımdan kitabxanalar, şəhərin intellektual həyatının formalaşmasında məktəblərlə birgə önəmli rol oynayırdı.

Xüsusilə qızların və qadınların savadlanması istiqamətindəki cəhdlər kitabxanalarla sıx bağlı idi. Bəzi kitabxanalar qadınlara ayrı oxu saatları təklif edərək onların mütləqiyyəyə cəlb olunmasına kömək edirdi. Bu hal, dövrün mühafizəkar dini anlayışına görə müstəsna əhəmiyyət daşıyırdı.

İrəvanda mütəşəkkil mətbuat XIX əsrin ikinci yarısından etibarən formalaşmağa başlamışdır. Rusiya imperiyasının nəzarəti altında fəaliyyət göstərən bu nəşrlər, bir tərəfdən rəsmi ideoloji mesajlar daşıyır, digər tərəfdən isə yerli ictimai-mədəni prosesləri əks etdirirdi. Tiflis mərkəzli "Kafkas" qəzetinin İrəvana çatması və orada yayılması, şəhər sakinlərini geniş Qafqaz məkanındakı hadisələrlə tanış edirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinin maarif mühitinə xidmət edən ən mühüm mətbuat orqanı Həsən bəy Zərdəbinin əsasını qoyduğu "Əkinçi" qəzeti (1875–1877) idi. Birbaşa İrəvanda nəşr olunmasa da, bu qəzet İrəvan oxucularına çatır və bölgənin maarifçi ziyalıları arasında geniş müzakirə mövzusunə çevrilirdi.

"Şərqi-Rus" (1903–1905) və daha sonra "Molla Nəsrəddin" (1906–1931) kimi nəşrlərin yayılması İrəvan türk oxucu kütləsinin dünyagörüşünə ciddi təsir göstərirdi. Bu nəşrlər siyasi məsələlərə cəsarətlə toxunmaqla yanaşı, dini cəhalətlə mübarizəni, qızların təhsilini, yeni pedaqoji üsulları, ümumən islahatçı maarifçiliyi, öz oxucularına təbliğ edirdi.

Mətbuat İrəvan maarifçiliyinə üç əsas istiqamətdə xidmət edirdi; birincisi, savadlı oxucuların sayının artmasına stimül yaradırdı, ikincisi, yerli məktəblərdəki müəllim çatışmazlığını qismən aradan qaldırmaq üçün bilik yaymağı öz üzərinə götürürdü, üçüncüsü, ictimai rəyin formalaşmasına vasitəlik edirdi.

Xüsusilə çap mediasının maraqlı bir funksiyası onun linqvistik körpü rolunda üzə çıxırdı. Müxtəlif dillərdə nəşr olunan qəzet və jurnallar, fərqli etnik qruplar arasında bir-birini anlamağa zəmin hazırlayır, bəzən eyni nəşrin müxtəlif dil versiyaları vasitəsilə bu körpü daha da möhkəmlənirdi.

Mətbuat, xüsusən məktəblərin açılmasına, müəllim hazırlanmasına və maarifçi cəmiyyətlərin yaradılmasına ictimai diqqətin cəlb olunmasında əvəzsiz rol oynadı. Qəzet sütunlarında nəşr olunan açıq məktublar, maarif üzrə müzakirələr və oxucu məktubları İrəvanın savad probleminə daha geniş diqqət çəkdi.

XX əsrin əvvəllərinə doğru İrəvan maarif mühitinin formalaşmasında kitabxana və mətbuatın qarşılıqlı tamamlayıcı funksiyası aydın şəkildə görünür. Kitabxanalar mətbuatı

toplayıb qoruyur, cəmiyyətin müxtəlif qatlarına çatdırırdı; mətbuat isə kitabxanaların ictimai dəyərini, onların zəruri olduğunu oxuculara izah edirdi. Bu simbiotik münasibət maarif mühitinə yol göstərən əsas çıraqlardan birinə çevrilmişdi.

İki institutun birlikdə fəaliyyəti nəticəsində İrəvanda bir ziyalı sinfi formalaşdı. Bu sinif Azərbaycan türkləri, ermənilər, gürcülər və ruslardan ibarət olub, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq maarifçilik ideyaları ətrafında birləşirdi. Dövrün çoxmillətli intellektual mühiti, kitabxana fondlarının rəngarəngliyi və mətbuatın çoxdilli xarakteri bu birliyin mümkün olmasını şərtləndirirdi.

Eyni zamanda, mətbuat vasitəsilə geniş oxucu kütləsinə çatan maarifçilik ideyaları, yeni kitabxanalara tələbi artırır, mövcud kitabxanaların fond genişləndirilməsinə müsbət təsir edirdi. Bu özünü yeniləyən maarif dövryyəsi, İrəvanın intellektual kapitalını qısa müddətdə nəzərəcarpacaq dərəcədə artırdı.

Lakin bu inkişaf birtərəfli deyildi; Rusiya imperiyasının senzura siyasəti hər iki institutu ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı. Kitabxanalar müəyyən nəşrləri saxlamaqdan çəkinir, qəzetlər isə siyasi cəhətdən həssas mövzuları ya yumşaldılmış şəkildə işıqlandırır, ya da tamamilə keçirdi. Bu məhdudiyyətlər maarif prosesinin sürətini yavaşlatsa da, onu dayandıra bilmirdi.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərinə kimi İrəvan maarif mühitinin xarakter xüsusiyyəti onun çoxdilli, çoxmədəniyyətli və dinamik quruluşunda idi. Bu mühitin əsasını kitabxana ilə mətbuat birlikdə qoymuşdur. Kitabxana informasiyanı mühafizə edib yaymış, mətbuat isə həmin informasiyanı kütlələşdirmiş, onu ictimai diskursun ayrılmaz hissəsinə çevirmişdir. Bu iki institutun birgə fəaliyyəti olmadan İrəvanın maarif tarixini tam anlamaq mümkün deyildir.

Günay Vəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-0271-1766>

gunayvalivey@gmail.com

Alman dilində feil formalarının kommunikativ yanaşma əsasında tədrisi

***Açar sözlər:** alman dili, feil formaları, kommunikativ yanaşma, dil tədrisi, metodika, interaktiv metodlar, ünsiyyət bacarıqları*

***Keywords:** German language, verb forms, communicative approach, language teaching, methodology, interactive methods, communicative competence*

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisi prosesində kommunikativ yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşmanın əsas məqsədi öyrənənlərdə dil vasitəsilə ünsiyyət qurmaq bacarığını formalaşdırmaqdır. Xarici dil kimi alman dilinin tədrisində də şagirdlərin yalnız qrammatik qaydaları öyrənməsi deyil, həmin bilikləri praktik ünsiyyət prosesində tətbiq edə bilməsi vacib hesab olunur. Alman dilində feil formaları dilin qrammatik sistemində mühüm yer tutur və düzgün nitq quruluşunun formalaşmasında əsas rol oynayır. Feil formalarının mənimsənilməsi şagirdlərin danışma, yazma və anlama bacarıqlarının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də bu qrammatik kateqoriyanın tədrisi zamanı müasir metod və yanaşmalardan istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kommunikativ yanaşma isə şagirdlərin dərslərində fəal iştirakını təmin edir və onların dili real ünsiyyət şəraitində istifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu baxımdan alman

dilində feil formalarının kommunikativ metodlar vasitəsilə tədrisi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Xarici dilin öyrədilməsi prosesində qrammatik biliklərin düzgün və effektiv şəkildə mənimsədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Alman dilində feil formaları dilin əsas qrammatik elementlərindən biri hesab olunur və onların düzgün istifadəsi kommunikativ bacarıqların formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də müasir metodikada feil formalarının öyrədilməsi zamanı kommunikativ yanaşmanın tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kommunikativ yanaşma dilin yalnız qrammatik qaydalarının öyrədilməsini deyil, həm də həmin qaydaların real ünsiyyət şəraitində istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma şagirdlərin dili praktik şəkildə tətbiq etməsinə, danışmaq və dinləmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Alman dilində feil formalarının tədrisində də bu metodun tətbiqi şagirdlərin dili daha fəal və şüurlu şəkildə mənimsəməsinə şərait yaradır. Feil formalarının tədrisi zamanı müxtəlif kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu fəaliyyətlərə dialoqlar, rollu oyunlar, situativ tapşırıqlar və qrup müzakirələri daxildir. Belə tapşırıqlar şagirdlərin qrammatik bilikləri yalnız nəzəri deyil, praktik şəkildə tətbiq etməsinə imkan verir. Məsələn, gündəlik həyat situasiyalarını əks etdirən dialoqlar vasitəsilə şagirdlər müxtəlif zaman formalarında olan feillərdən istifadə etməyi öyrənirlər. Bundan əlavə, kommunikativ yanaşma şagirdlərin motivasiyasını artırır və dərslərin daha maraqlı keçməsinə şərait yaradır. Şagirdlər real ünsiyyətə yaxın tapşırıqları yerinə yetirdikdə dili öyrənməyə daha çox maraqla göstərilir. Bu isə nəticədə dil bacarıqlarının daha sürətli inkişafına gətirib çıxarır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, alman dilində feil formalarının tədrisində kommunikativ yanaşmanın tətbiqi tədris prosesinin səmərəliliyini artırır. Bu yanaşma şagirdlərin dərslərin

prosesində fəal iştirak etməsinə, dili praktik ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsinə və qrammatik bilikləri daha asan mənimsəməsinə kömək edir. Dərs prosesində dialoqların qurulması, rol oyunlarının təşkili və müxtəlif kommunikativ tapşırıqlardan istifadə olunması şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu üsullar vasitəsilə şagirdlər yalnız qrammatik qaydaları öyrənmir, eyni zamanda həmin qaydaları real ünsiyyət situasiyalarında tətbiq etməyi də bacarırlar. Nəticə etibarilə demək olar ki, kommunikativ yanaşma alman dilində feil formalarının tədrisində effektiv metodlardan biridir və bu metodun tətbiqi şagirdlərin dil bacarıqlarının kompleks şəkildə inkişafına mühüm töhfə verir.

Anar Malikov

Baku State University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0002-7316-974X>

melikovanar357@gmail.com

Taxing the Illusion: A Digital Due Process Approach to Penalizing Corporate Greenwashing Through Environmental Taxation

Keywords: *greenwashing, environmental tax, digital reporting, international tax law, corporate transparency*

Açar sözlər: *yaşıl yuyulma, ekoloji vergi, rəqəmsal hesabatlılıq, beynəlxalq vergi hüququ, korporativ şəffaflıq*

In the modern corporate landscape, "greenwashing" refers to the practice whereby companies make false, misleading, or scientifically unfounded claims about the environmental impact of their products, services, or overall operations in order to manipulate investors and consumers. Through such deceptive statements, companies not only gain competitive market advantages and positive reputations, but also unjustly benefit from state subsidies and tax incentives designed to promote sustainable development.

A key gap in existing legal frameworks is that traditional consumer protection laws and advertising standards are too slow and ineffective to deter large-scale corporate greenwashing. The absence of a universal legal definition of greenwashing and a unified international supervisory body allows companies to exploit fragmented national legislation across different jurisdictions to their own advantage.

The introduction of a new framework that uses digital due process and data automation to audit claimed "green" statuses will effectively subject greenwashing activities to meaningful financial penalties.

The Failure of Traditional "Green" Tax Incentives. Historically, governments have used traditional tax incentives such as income tax holidays, accelerated depreciation, and VAT exemptions to attract investment in renewable energy and sustainable infrastructure. However, these mechanisms are highly susceptible to serious abuse, particularly "incentive fraud." In the absence of precise and legally binding green taxonomies, companies can portray ordinary or even polluting activities as "green" on paper and thereby obtain millions of dollars in state subsidies. The result is significant revenue loss to the state treasury without any real environmental dividend being realized.

At the level of international frameworks particularly in developing countries with weaker institutional capacity, and in various special economic zones (SEZs) or free trade zones verifying the actual environmental impact of corporate operations poses serious administrative challenges. Such economic zones frequently operate outside the reach of environmental oversight, making them attractive havens for polluting industries. Exception rules designed for industries located in various zones, including free zones, must be abolished and these zones subjected to rigorous inspection.

The OECD has noted that developing sustainable finance definitions and taxonomies is essential to closing these loopholes, yet implementation remains uneven across jurisdictions, particularly where enforcement capacity is limited.

A New Approach: The "Greenwashing Penalty Tax" Framework. To address greenwashing through tax law, the

creation of a structured "Greenwashing Penalty Tax" framework is proposed, built on three interconnected pillars:

Shifting the Burden of Proof: Legislation must prevent companies from automatically applying tax incentives and instead shift the burden of proof onto the taxpayer. Any entity declaring its activities "green" in order to obtain market benefits or tax concessions must be required to substantiate its claims with verifiable digital data conforming to officially recognized scientific criteria, for example, the EU Taxonomy's technical screening criteria. This approach transforms the passive receipt of tax benefits into an active, evidence-based process.

Digital Due Process: Tax authorities must move away from traditional paper-based audits and transition to automated reporting and standardized data metrics. New digital technologies including remote sensing, Geographic Information Systems (GIS), and blockchain-based transparent audit trails provide the means to verify companies' actual environmental performance indicators such as afforestation levels, land use changes, and carbon footprints. Digital data analytics will enable tax authorities to streamline the administration of tax incentives and substantially increase the transparency of corporate environmental accountability.

The Penalty Mechanism: If a company fails during a digital audit to substantiate the environmental Key Performance Indicators (KPIs) it submitted, or if data manipulation is detected, this is treated as tax fraud. In such cases, a retroactive "greenwashing penalty tax" is applied. The tax authority cancels all unlawfully obtained tax exemptions and compels the company to return the financial benefits accumulated over the years to the state, together with substantial penalties and late-payment interest. This mechanism ensures that the financial calculus of greenwashing becomes decisively negative.

Implementation Challenges and Legal Considerations.
Jurisdictional Issues: The uneven application of tax rates or strict penalty mechanisms on a global scale allows multinational corporations to engage in "carbon arbitrage" across different jurisdictions. They may attempt to migrate to countries or free zones where environmental legislation is more lenient and penalty risk is lower, thereby exploiting gaps in international law. Ensuring global tax compliance therefore requires transborder interoperability of taxonomy rules, data-sharing agreements, and border carbon adjustment mechanisms.

Legal Certainty vs. Business Innovation: Rigid penalty systems demand a high degree of legal certainty. If tax penalties are excessively unpredictable or severe, they may entirely discourage companies from genuinely investing in new and still-developing sustainable innovations. Regulators must legitimize specific "transition" activities aligned with 2050 climate targets in order to facilitate the gradual shift of high-carbon sectors toward green technologies. Penalization of companies must be proportionate to the nature of the conduct so as not to stifle legitimate business activity.

Tax law is the most effective and immediate instrument available in the modern corporate environment to combat greenwashing and enforce corporate honesty. Compared to consumer boycotts or lengthy civil litigation, the direct enforcement powers of tax authorities represent the sharpest financial incentive capable of instantly regulating market behaviour.

Only such integrated penalty mechanisms will guarantee the transparency of the sustainable economy and ensure that financial flows are genuinely directed toward environmental restoration.

Elida İbayeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-3316-5506>

ibayeva.elida@gmail.com

Alman dili dərslərində ədəbi mətnlərin praktiki tətbiqi və nümunə tapşırıqların hazırlanması

Açar sözlər: *alman dili didaktikası, ədəbi mətnlər, leksik inkişaf, Thomas Mann, Hermann Hesse, yaradıcı yazı bacarıqları*

Keywords: *german language didactics, literary texts, lexical development, Thomas Mann, Hermann Hesse, creative writing skills*

Xarici dil dərslərində ədəbiyyatın tətbiqi ilə ədəbiyyat didaktikası məşğul olur və ədəbi mətnlərin dərstdə istifadəsinin nəzəri əsaslarını araşdırır. Müasir metodikada ədəbi mətnlər artıq sadəcə qrammatik qaydaların tətbiq edildiyi statik materiallar hesab edilmir. Lothar Bredella qeyd edir ki, xarici dil dərslərində ədəbi mətnlərin rolu sadəcə dil öyrənməkdə deyil, həm də dünyanı başqalarının gözü ilə görməkdədir:

“Literarische Texte fordern dazu heraus, die Welt mit den Augen anderer zu sehen und die eigenen Vorurteile in Frage zu stellen”. Bu yanaşma şagirdlərin həm estetik, həm də emosional dəyərləri mənimsəməsinə, söz və ifadələrin kontekstual şəkildə mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Alman ədəbi mətnləri şagirdlərin söz ehtiyatının formalaşdırılmasında xüsusi rol oynayır. Onlar şagirdlərin oxuma motivasiyasını artırır, şifahi və yazılı ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir və dilin sosiokultural və interkultural aspektlərini dərk

etmələrinə kömək edir. Albrecht Schöne-yə görə, bədii ədəbiyyatın dili gündəlik dildən daha mürəkkəb olduğu üçün o, şagirdin intellektual müqavimətini artırır və onu dilin gizli qatlarını kəşf etməyə məcbur edir. Beləliklə, alman ədəbiyyatına aid mətnlərin dərslərdə məqsədyönlü tətbiqi söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün müasir və effektiv didaktik yanaşma kimi qiymətləndirilir.

Alman ədəbi mətnləri şagirdlərin dil biliklərini zənginləşdirməkdə və söz ehtiyatını formalaşdırmaqda mühüm vasitədir. Onlar müxtəlif üslublar, mətn tipləri və çətinlik səviyyələri ilə şagirdlərə kompleks lüğət təqdim edir. Bernd Kast-ın vurğuladığı kimi, oxumaq produktiv bir prosesdir və oxucu mətni öz beynində canlandıraraq ona həyat verir:

“Lesen ist ein produktiver Vorgang, bei dem der Leser den Text erst in seinem Kopf zum Leben erweckt”. Dərsləklərlə müqayisədə bu mətnlər daha mürəkkəb ifadələr təqdim edir, eyni zamanda şagirdləri real dil mühitində düşünməyə təşviq edir. Bu yanaşmanın praktik tətbiqi üçün Thomas Mann və Hermann Hesse yaradıcılığı əsas götürülür.

Thomas Mann-ın mürəkkəb dili tələbələrin yüksək səviyyəli dil duyumunu inkişaf etdirmək üçün ideal bazadır. Onun üslubu intellektual dərinliyi ilə seçilir. Əsərin mərkəzi hissələrindən biri olan Adrian Leverkühn-ün daxili dünyasını əks etdirən bu parça qrammatik və fəlsəfi analiz üçün istifadə olunur:

“Du darfst nicht lieben... Dein Leben soll kalt sein – darum darfst du keinen Menschen lieben. Die Musik ist die dämonische Region...”.

Tapşırıq nümunəsi: Mətndəki modal feilləri (darfst, soll) tapın və onların cümlədə hansı məna yükünü (qadağa və ya məcburiyyət) daşdığını izah edin. Daha sonra “musiqi” və “soyuqluq” arasındakı əlaqəni alman dilində şərh edin.

İnkişaf etdirilən bacarıq: Bu tapşırıq tələbənin qrammatik strukturlaşdırma və abstrakt düşünmə bacarığını inkişaf etdirir.

Hermann Hesse-nin "Yalquzaq" əsəri daha çox emosional çalarlar və daxili parçalanmanın təsviri ilə zəngindir. Harry Haller-in obrazı vasitəsilə tələbələr insan psixologiyasını təsvir edən zəngin ifadə bazası ilə tanış olurlar:

“Er ging auf zwei Beinen, trug Kleider und war ein Mensch, aber eigentlich war er doch eben ein Steppenwolf. Er hatte vieles gelernt, was Menschen von Verstand lernen, und war ein ziemlich kluger Mann. Was er aber nicht gelernt hatte, war dies: mit sich und seinem Leben zufrieden zu sein”.

Tapşırıq nümunəsi: Leksik Analiz (Söz ehtiyatı): Mətnə Harry Haller-in daxili ikiləşməsini (insan və canavar) göstərən ziddiyyətli ifadələri tapın. “Zufrieden sein” (razı/məmnun olmaq) birləşməsindən istifadə edərək, personajın niyə xoşbəxt olmadığını alman dilində 3 cümlə ilə izah edin.

İnkişaf etdirilən bacarıq: Bu tapşırıq tələbənin təsviri nitq və yaradıcı yazı bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Alman ədəbi mətnlərinin dərslərdə sistemli istifadəsi söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və kommunikativ bacarıqların inkişafı üçün effektiv didaktik strategiyadır. Thomas Mann-ın mürəkkəb sintaksisi tələbənin analitik zəkasını, Hermann Hesse-nin emosional dili isə onun yaradıcı ifadə qabiliyyətini stimullaşdırır. Beləliklə, ədəbi mətnlər şagirdlər üçün real kommunikasiya imkanları yaradır və onları dilin dərinliklərini kəşf etməyə həvəsləndirir.

Turan Muxtarova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-6224-8165>

turanmukhtarova@gmail.com

Rəsmi-işgüzar üslubda olan mətnlərin tərcüməsinin leksik xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *rəsmi-işgüzar üslub, tərcümə, leksik xüsusiyyətlər, terminologiya, ekvivalentlik, sabit ifadələr*

Keywords: *formal-business style, translation, lexical features, terminology, equivalence, fixed expressions*

Rəsmi-işgüzar üslub müasir dilçilikdə funksional üslublar sistemində xüsusi yer tutur. Bu üslub dövlət idarəçiliyi, hüquq, diplomatiya və biznes sahələrində istifadə olunan yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmışdır. Rəsmi mətnlərin əsas xüsusiyyətləri dəqiqlik, standartlaşma, obyektivlik və emosional neytrallıqdır.

Bu üslubda yazılmış mətnlərin tərcüməsi xüsusi yanaşma tələb edir, çünki burada hər bir leksik vahid hüquqi və ya inzibati mənə daşıyır. Yanlış seçilmiş söz və ya ifadə mətnin hüquqi qüvvəsinə və semantik dəqiqliyinə təsir göstərə bilər. Buna görə də rəsmi-işgüzar mətnlərin tərcüməsində leksik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rəsmi-işgüzar mətnlərin tərcüməsində əsas məqsəd informasiyanın dəqiq, aydın və standartlara uyğun şəkildə çatdırılmasıdır. Bu zaman leksik seçimlərdə sabitlik, terminoloji uyğunluq və neytrallıq əsas prinsiplər kimi çıxış edir.

İşgüzar üslubun leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu üslubda, eləcə də onun müxtəlif

yarımüslublarında dilimizdə formalaşmış müəyyən standart ifadələr və ştamp xarakterli söz birləşmələri geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, “qərar vermək”, “təqdim etmək”, “tələb etmək”, “imza etmək”, “təmin etmək”, “qəbul etmək”, “məruzə etmək”, “lehinə (əleyhinə) səs vermək”, “tədbir görmək”, “müzakirə etmək”, “irəli sürmək”, “həyata keçirmək”, “yerinə yetirmək”, “cəlb etmək”, “istifadə etmək”, “təklif etmək”, “təsis etmək”, “nəzərdə tutmaq”, “məsuliyyət daşımaq”, “qüvvəyə minmək”, “qüvvədən düşmək”, “qadağan etmək”, “nəzərinə çatdırmaq”, “xəbərdarlıq etmək” kimi ifadələr bu üslub üçün xarakterikdir. Belə hazır dil vahidlərinin istifadəsi rəsmi sənədlərin dilini daha aydın, dəqiq və asan qavranılan edir.

Rəsmi-işgüzar üslubun leksik sistemi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir və müəyyən dil qanunauyğunluqları əsasında formalaşır.

1. Terminoloji leksikanın üstünlük təşkil etməsi. Bu üslubda terminlər aparıcı mövqeyə malikdir. Hüquqi, iqtisadi və inzibati sahələrə aid terminlər konkret, dəqiq və birmənalı mənə ifadə etməlidir. Məsələn, “müqavilə”, “öhdəlik”, “tərəflər”, “qüvvəyə minmək” kimi sözlər xüsusi semantik yük daşıyır və onların sinonimlərlə əvəz edilməsi məqsədəuyğun hesab olunmur.

2. Sabit ifadələr və klişelərin geniş işlənməsi. Rəsmi sənədlərin dilində standartlaşmış ifadələr mühüm yer tutur. Məsələn, “yuxarıda göstərilənlərə əsasən”, “qərara gəlinir ki”, “bu sənəd qüvvəyə minir” kimi konstruksiyalar tez-tez istifadə olunur. Bu tip dil vahidləri mətnin normativliyini və vahidliyini təmin edir, həmçinin tərcümə zamanı onların uyğun qarşılıqlarının seçilməsi vacibdir.

3. Emosional-ekspressiv vasitələrin məhdudluğu. Rəsmi-işgüzar üslub emosional və ekspressiv leksikadan uzaqdır. Burada subyektiv yanaşma və qiymətləndirmələrə yer verilmir.

Bu xüsusiyyət tərcümə prosesində də qorunmalı, mətnin obyektiv və neytral tonu saxlanılmalıdır.

4. *Arxaik və kitab üslubuna xas elementlər.* Bəzi rəsmi mətnlərdə köhnəlmiş və ya kitab dilinə aid söz və ifadələrə rast gəlinə bilər. Bu cür elementlər tərcümə zamanı uyğun üslubi ekvivalentin seçilməsini çətinləşdirir və tərcüməçidən əlavə diqqət tələb edir.

Tərcümə zamanı leksik çətinliklərə də rast gəlirik:

1. *Terminoloji uyğunluğun təmin edilməsi.* Terminlərin düzgün qarşılığının tapılması tərcümə prosesində ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Eyni termin müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Bu səbəbdən tərcüməçinin sahə üzrə biliklərə malik olması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 2. *Ekvivalentliyin qorunması.* Rəsmi mətnlərin tərcüməsində leksik ekvivalentliyin təmin edilməsi əsas şərtlərdən biridir. Lakin bəzi hallarda birbaşa uyğun qarşılıq tapmaq mümkün olmur və belə vəziyyətlərdə izahlı (təsviri) tərcümə üsulundan istifadə olunur. 3. *Sabit ifadələrin adekvat ötürülməsi.* Klişelərin sözbəsöz tərcüməsi əksər hallarda düzgün nəticə vermir. Buna görə də onların hədəf dildə qəbul edilmiş standart formalarının seçilməsi vacibdir. 4. *Çoxmənalılıq və kontekstin rolu.* Bəzi söz və ifadələr kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənə çalarları qazana bilər. Bu isə tərcüməçinin diqqətli olmasını və mətnin ümumi məzmununu düzgün təhlil etməsini tələb edir. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, işgüzar üslubda müəyyən sabit söz birləşmələrindən istifadə olunsada, ümumilikdə sinonimlik, frazeoloji ifadələr, məcazi vasitələr, bədii təsvir və ifadə elementləri, o cümlədən bədii müqayisələr, epitetlər və təkrarlar adətən işlədilmir. Bu xüsusiyyət işgüzar üslubu bədii üslubdan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri kimi çıxış edir.

Rəsmi-ışgüzar üslubda olan mətnlərin tərcüməsinin leksik xüsusiyyətləri bu sahənin əsas problemlərindən birini təşkil edir.

Terminologiyanın düzgün ötürülməsi, sabit ifadələrin adekvat tərcüməsi və ekvivalentliyin qorunması tərcümənin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Bu səbəbdən rəsmi mətnlərin tərcüməsində sistemli yanaşma və elmi əsaslandırılmış metodlardan istifadə vacibdir.

Aytən Həsənli

Odlar Yurdu Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-8016-8301>

sevinc.m63@gmail.com

Azərbaycanda torpağın deqradasiyası və mühafizəsi

***Açar sözlər:** deqradasiya, səhralaşma, eroziya, şoranlaşma, meliorasiya*

***Keywords:** degradation, desertification, erosion, salinization, land reclamation*

Torpaq ehtiyatları ölkənin kənd təsərrüfatı potensialının, ərzaq təhlükəsizliyinin və ekoloji tarazlığının əsasını təşkil edir. Burada torpaq deqradasiyasının mahiyyəti izah edilmiş, onun əsas səbəbləri kimi eroziya, şoranlaşma, səhralaşma, düzgün olmayan suvarma, sənaye və məişət tullantılarının təsiri təhlil olunmuşdur. Xüsusilə dağlıq və aran ərazilərində torpağın məhsuldarlığının azalmasının sosial-iqtisadi nəticələri vurğulanmışdır. Eyni zamanda, torpağın mühafizəsi istiqamətində həyata keçirilən meliorasiya tədbirləri, eroziyaya qarşı mübarizə üsulları, meşə və yaşıllıqların artırılması, düzgün əkin dövriyyəsinin tətbiqi kimi tədbirlərdən bəhs edilmişdir.

Torpaq təbii ehtiyatların ən vacib komponentlərindən biri olmaqla, kənd təsərrüfatının, ekosistemlərin və ümumilikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Azərbaycanda torpaq ehtiyatları iqlim müxtəlifliyi, relyefin mürəkkəbliyi və təbii şəraitin fərqliliyi ilə seçilir. Lakin son onilliklərdə əhalinin artması, intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyəti, sənayeləşmə, düzgün aparılmayan suvarma sistemləri və təbii amillərin təsiri nəticəsində torpağın deqradasiyası ciddi ekoloji problemə çevrilmişdir.

Torpağın deqradasiyası – eroziya, şoranlaşma, səhrələşmə, çirkənlənmə və münbitliyin azalması kimi proseslərlə özünü göstərir və bu hallar Azərbaycanda xüsusilə aran bölgələrində və dağətəyi ərazilərdə daha qabarıq müşahidə olunur. Bu problemlər kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalmasına, biomüxtəlifliyin zəifləməsinə və ətraf mühitin tarazlığının pozulmasına səbəb olur. Buna görə də torpaqların mühafizəsi, onlardan səmərəli və davamlı istifadə edilməsi, eləcə də deqradasiya proseslərinin qarşısının alınması dövlət siyasətinin və ekoloji strategiyaların əsas prioritetlərindən biri hesab olunur. Torpağın deqradasiyasının ən geniş yayılmış formalarına eroziya, şoranlaşma və səhrələşmə daxildir. Eroziya torpaq örtüyünün su və külək vasitəsilə yuyulması və ya daşınması nəticəsində münbit qatın itirilməsinə səbəb olur. Şoranlaşma əsasən düzgün olmayan suvarma və zəif drenaj şəraitində torpaqda həll olunan duzların yığılması ilə baş verir və bitkilərin inkişafını məhdudlaşdırır. Səhrələşmə isə iqlim dəyişmələri və qeyri-rasional torpaq istifadəsi nəticəsində məhsuldar ərazilərin tədricən səhraya çevrilməsi prosesidir. Bu deqradasiya formaları ekoloji tarazlığın pozulmasına, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalmasına və sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də torpağın mühafizəsi, deqradasiya proseslərinin qarşısının alınması və dayanıqlı torpaq idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi müasir dövrdə aktual və vacib məsələlərdən biridir. Torpaq deqradasiyasının geniş miqyas alması biomüxtəlifliyin azalmasına, torpaq münbitliyinin itirilməsinə və sosial-iqtisadi inkişaf üçün ciddi risklərin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan torpaq deqradasiyasının səbəblərinin və mexanizmlərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi, eləcə də torpaq ehtiyatlarının dayanıqlı idarə olunması üzrə tədbirlərin hazırlanması müasir torpaqsünəsləşmə və ekoloji tədqiqatların prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Azərbaycanda torpaq deqradasiyası əsasən eroziya, şoranlaşma və səhrələşmə formalarında təzahür edir. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə – Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış zonalarında – su eroziyası torpaq örtüyü üçün əsas təhlükə mənbəyi hesab olunur. Yamaclarda meşə və çəmən-bitki örtüyünün seyrəkləşməsi, normadan artıq otarılma və aqrotexniki tələblərə əməl edilməməsi münbit torpaq qatının yuyulmasına və torpaq strukturunun pozulmasına səbəb olur (Babayev, 2010).

Aran rayonlarında, xüsusilə Kür-Araz ovalığında torpaq deqradasiyasının əsas forması şoranlaşmadır. Burada səthi və yeraltı suların yüksək minerallaşması, qeyri-səmərəli suvarma sistemləri və zəif drenaj torpaqda həll olunan duzların yığılmasını sürətləndirir. Şoranlaşma torpağın aqrofiziki və aqrokimyəvi xüsusiyyətlərini pisləşdirərək kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (Quliyev, 2015).

Azərbaycanda torpaq deqradasiyasının formalaşmasında antropogen amillər xüsusi rol oynayır ki, bunların sırasında düzgün olmayan suvarma fəaliyyəti, sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənmə əsas yer tutur. Xüsusilə arid və yarımarid iqlim şəraitində yerləşən ərazilərdə su ehtiyatlarından qeyri-rasional istifadə torpağın ekoloji vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Düzgün olmayan suvarma əsasən normadan artıq su verilməsi, suvarma rejiminə əməl edilməməsi və səmərəsiz suvarma texnologiyalarının tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Bu cür suvarma şəraitində yeraltı suların səviyyəsi qalxır, torpaqda kapillyar yüksəlmə güclənir və nəticədə həll olunan duzlar torpağın üst qatında toplanaraq şoranlaşma prosesini sürətləndirir. Kür-Araz ovalığında bu proses kənd təsərrüfatı torpaqlarının aqrofiziki və aqrokimyəvi xüsusiyyətlərinin pisləşməsinə və məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarmışdır (Quliyev, 2015). Torpaq ehtiyatlarının mühafizəsi və onların məhsuldarlığının qorunması ekoloji tarazlığın saxlanması və kənd təsərrüfatının dayanıqlı

inkışafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda torpaq deqradasiyasının qarşısının alınması məqsədilə meliorasiya tədbirləri, eroziyaya qarşı mübarizə üsulları, meşə və yaşıllıqların artırılması, həmçinin, düzgün əkin dövriyyəsinin tətbiqi əsas istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir.

Meliorasiya tədbirləri. Meliorasiya tədbirləri əsasən şoranlaşmış, bataqlaşmış və suvarma rejimi pozulmuş torpaqların kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə qaytarılmasına yönəldilir. Bu tədbirlərə açıq və qapalı drenaj sistemlərinin qurulması, kollektor-drenaj şəbəkələrinin bərpası, torpaqların yuyulması və müasir suvarma texnologiyalarının tətbiqi daxildir. Xüsusilə Kür-Araz ovalığında həyata keçirilən meliorativ tədbirlər torpaqların aqrokimyəvi göstəricilərinin yaxşılaşmasına və məhsuldarlığın bərpasına şərait yaratmışdır (Quliyev, 2015).

Eroziyaya qarşı mübarizə üsulları. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə torpaq eroziyasının qarşısının alınması üçün kompleks aqrotexniki, hidrotexniki və meşə-meliorativ tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlərə yamaclarda kontur üzrə şumlama, terrasların salınması, səthi axının tənzimlənməsi və torpaq örtüyünün daimi bitki ilə örtülməsi daxildir. Eroziyaya qarşı bu üsullar torpağın münbit qatının qorunmasına və su rejiminin stabilləşdirilməsinə imkan verir (Əliyev, 2012).

Meşə və yaşıllıqların artırılması. Meşə və yaşıllıqlar torpaq mühafizəsində mühüm ekoloji funksiyalar yerinə yetirir. Meşə örtüyü su və külək eroziyasının qarşısını alır, torpağın strukturunu möhkəmləndirir və mikroiqlimin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Azərbaycanda dağlıq zonalarda qoruyucu meşə zolaqlarının salınması, aran ərazilərində isə külək eroziyasına qarşı yaşıllıq massivlərinin artırılması torpaq deqradasiyasının azaldılmasında effektiv vasitə kimi qiymətləndirilir (Əliyev, 2012).

Düzgün əkin dövriyyəsinin tətbiqi. Düzgün əkin dövriyyəsi torpağın münbitliyinin qorunması və aqroekoloji tarazlığın

saxlanması üçün əsas aqrotexniki tədbirlərdən biridir. Əkin dövriyyəsində paxlalı bitkilərin, yem bitkilərinin və torpağı strukturlaşdıran bitkilərin növbələşdirilməsi torpaqda humus ehtiyatlarının artmasına, qida maddələrinin balansının tənzimlənməsinə və xəstəliklərin azalmasına şərait yaradır. Bu yanaşma uzunmüddətli perspektivdə torpağın məhsuldarlığını stabilləşdirir.

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda torpaq ehtiyatlarının mühafizəsi və məhsuldarlığının qorunması ekoloji, iqtisadi və sosial baxımdan strateji əhəmiyyət daşıyır. Meliorasiya tədbirləri, eroziyaya qarşı mübarizə üsulları, meşə və yaşıllıqların artırılması, eləcə də düzgün əkin dövriyyəsinin tətbiqi torpaq deqradasiyasının qarşısının alınmasında əsas vasitələr kimi çıxış edir. Xüsusilə şoranlaşmış və eroziyaya məruz qalmış ərazilərdə həyata keçirilən kompleks meliorativ və aqrotexniki tədbirlər torpağın aqrofiziki və aqrokimyəvi göstəricilərinin yaxşılaşmasına, kənd təsərrüfatı istehsalının sabitləşməsinə şərait yaradır (Quliyev, 2015).

Eyni zamanda, dağlıq zonalarda meşə-meliorativ tədbirlərin tətbiqi torpaq eroziyasının zəiflədilməsində, aran ərazilərində isə düzgün suvarma və əkin dövriyyəsinin təşkili torpaq münbitliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi torpaq ehtiyatlarının davamlı istifadəsini təmin etməklə yanaşı, kənd əhalisinin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsinə də müsbət təsir göstərir (Əliyev, 2012).

Ədəbiyyat

4. Babayev, M.P. (2010). *Azərbaycanda torpaq ehtiyatları və onların mühafizəsi*. Elm.
5. Əliyev, B.H. (2012). *Torpaq eroziyası və ona qarşı mübarizə tədbirləri*. ADNSU nəşriyyatı.
6. Quliyev, Ş.M. (2015). Meliorasiya tədbirlərinin torpaq münbitliyinə təsiri. *Aqrar Elm Jurnalı*, 2, 28–34.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>
seferovaelnure@mail.ru

Günəl Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-6916-7955>
memmedovagunel564@gmail.com

Biologiyanın STEAM mövzuları ilə birləşdirilməsi: İnnovasiya və Yaradıcılığın qovuşduğu yer

Açar sözlər: biologiya, STEAM, innovasiya, yaradıcılıq, mövzu

Keywords: biology, STEAM, innovation, creativity, topic

STEAM-in multidissiplinar yanaşması (elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyat) bəşəriyyətin üzləşdiyi bir çox problemin həllini təklif edir. Bu tədqiqat sahələrinin birləşdirilməsi elmi kəşflərin tətbiqindən tutmuş real dünya problemlərinə və vizual cəlbedici dizaynların yaradılmasına qədər müxtəlif imkanlar açır. Bu STEAM fənn birləşməsinin əsas komponenti biologiyadır. Təbii sistemlərin və canlıların tədqiqindən əldə edilən biologiyanın əsas ideyaları bir çox akademik sahələrdə tətbiq olunur və orijinal ideyaların yaranmasına kömək edir. Biologiyanın STEAM fənləri ilə birləşməsi müxtəlif sahələrdə yenilikçi və təsirli nəticələr verə

bilər. Məsələn, biomühəndislik sahəsində bioloji orqanizmlərin strukturlarından ilham alaraq yeni texnologiyalar inkişaf etdirilə bilər. Quş qanadlarının aerodinamik quruluşunu öyrənməklə, daha səmərəli təyyarə qanadları layihələndirilə bilər. Mühəndislik prinsipləri ilə birlikdə bu dizayn prosesi yeni materialların inkişafına və aerokosmik sənayedə innovasiyaların inkişafına kömək edə bilər.

Biologiyanın STEAM fənləri ilə inteqrasiyası incəsənət sahəsində də maraqlı nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məsələn, rəssamlar vizual sənət əsərləri yaratmaq üçün bioloji anlayışları şərh edə bilərlər. Hüceyrə proseslərini təsvir edən tibbi illüstrasiyalar və ya bioloji formaların heykəlləri kimi əsərlər elmi biliklərin estetik şərhələrini artırır.

Mövzunun son zamanlar aktuallığı bir neçə səbəblə göstərilə bilər. Birincisi, müasir təhsil inkişaf etdikcə, müəllimlərin öz pedaqoji yanaşmalarını yeniləməyə və təkmilləşdirməyə ehtiyacı artır. Müəllimlər STEAM texnikasını tətbiq etməklə biologiyanın tədrisinə yenilikləri tətbiq edə bilərlər. İkincisi, biologiyanın öyrənilməsində yeni baxışlar və tətbiqlər texnologiyanın və digər elmi fənlərin sürətli inkişafı sayəsində mümkün olur. Bu səbəbdən, biologiya dərslərində STEAM yanaşması daha vacibdir, çünki bu, şagirdlərə müxtəlif texnoloji resurslar və üsullardan istifadə etməklə öz həqiqi şəxsiyyətlərini kəşf etməyə imkan verir. Üçüncüsü, ekoloji problemlərin artması və bioloji çağırışların müasir sivilizasiyalara təsiri səbəbindən biologiya təhsilinin təkmilləşməsi tələb olunur. Biologiya dərslərində STEAM texnikası tətbiq edildikdə şagirdlər bu ekoloji problemlər üçün uyğun ssenarilər müəyyən edə, mühəndislik konsepsiyalarından istifadə edə və problemləri həll etmək üçün elmi biliklərdən istifadə edə bilərlər.

Müasir təhsil sistemlərinin meyarlarına cavab verdiyi üçün biologiya dərslərində STEAM metodikasının öyrənilməsi və istifadəsi bu səbəblərdən aktual və əhəmiyyətlidir.

Biologiyanın STEAM mövzuları ilə birləşdirilməsi zamanı aşağıdakıları nəzərə almalıyıq:

- Biologiya dərslərində STEAM metodlarının faydalılığını təhlil etmək və qiymətləndirmək.

- Şagirdlərin STEAM texnikasına marağını və uyğunluğunu araşdırmaq.

- Biologiya dərslərində STEAM texnikasının istifadəsi ilə bağlı təlimatçıların təcrübələrini və perspektivlərini araşdırmaq.

- Biologiya dərslərinin keyfiyyətini, tədris üsullarının şagirdlərin təlim nəticələrinə təsirini və onların təhsil praktikasına uyğunluğunu qiymətləndirmək.

- Biologiya dərslərində STEAM texnikasından istifadə edərkən mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və həll yollarının işlənilməsi.

- Biologiya dərslərində STEAM texnikasının istifadəsinin cari tədris metodları ilə necə uyğunlaşdığını araşdırmaq.

STEAM metodologiyasının biologiya dərslərində tətbiqini öyrənmək üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edilib. Bu strategiyalardan STEAM-ın şagirdləri cəlb etmək, fənlərarası öyrənməni təşviq etmək və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə faydası barədə fikir əldə etmək üçün istifadə edilib. Həmçinin, müxtəlif sahələri bir-birilə əlaqələndirərək təhsil prosesini daha interaktiv və yaradıcı hala gətirir, təhsilin müasir tələblərinə cavab verir və şagirdlərin daha geniş perspektivdə düşünmələrini təmin edir.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərinin STEAM metodikasına uyğun tədrisi praktiki əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu, şagirdlərin müxtəlif sahələrdə praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir. Bu metodika, şagirdlərin laborator

tədqiqatlarında, texnologiya istifadəsində, mühazirələr və praktiki təcrübələrə ehtiyac duyduğu mühüm bir anlayışdır. Praktiki əhəmiyyəti, şagirdlərin məlumatları real həyat təcrübələri ilə əlaqələndirməsinə və onların praktiki problemləri həll etməyə çalışmağa səfər etməsinə imkan verir. Bu da onların müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyətlərini artırır və həyat boyu öyrənməyə maraq artırmağa səbəb olur.

Biologiyanın STEAM mövzuları ilə birləşdirilməsi innovasiya və yaradıcılığın qovuşduğu strateji bir məkan kimi çıxış edir. Bu yanaşma multidissiplinar düşüncəni formalaşdırır, problem həll etmə bacarıqlarını gücləndirir, biomimetika və bioart kimi innovativ layihələrə zəmin yaradır, təhsil motivasiyasını artırır və gələcək peşə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Nəticədə biologiya yalnız həyat elmlərinin öyrənilməsi deyil, həm də yaradıcılıq və texnoloji inkişafın katalizatoru rolunu oynayır.

Gültəkin Mirzəyeva

Neft-qaz Elmi Tədqiqat Layihə İnstitutu
doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-5153-002X>
mirzayeva.gultekin@gmail.com

Qoşadaş strukturunun neft-qaz perspektivliyinin qiymətləndirilməsi

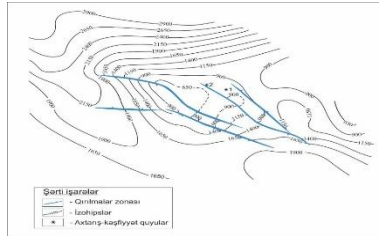
Açar sözlər: *struktur, tələ, qırılma, karbohidrogen, neft-qaz, çöküntü*

Keywords: *structure, trap, fault, hydrocarbon, oil and gas, sediment*

Strukturların perspektivliyinin qiymətləndirilməsi neft-qaz axtarışı sahəsində mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Yer qabığında yerləşən müxtəlif geoloji strukturların quruluşunun, tektonik xüsusiyyətlərinin və litoloji tərkibinin öyrənilməsi faydalı qazıntıların, xüsusilə karbohidrogen ehtiyatlarının aşkar olunması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan strukturun perspektivliyinin düzgün qiymətləndirilməsi geoloji kəşfiyyat işlərinin səmərəliliyini artırmağa və perspektiv sahələrin müəyyən edilməsinə imkan verir.

İşin məqsədi tədqiq olunan strukturun perspektivliyini qiymətləndirmək, onun geoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmək və karbohidrogen ehtiyatlarının mümkün toplanma şəraitini müəyyən etməkdir. Bu baxımdan Şimali Abşeron qalxımlar zonasında yerləşən Qoşadaş strukturu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şimali Abşeron qalxımlar zonası Abşeron arxipelaqının şimal hissəsində yerləşməklə, şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzanan bir sahəni əhatə edir (Şəkil 1). Hazırda sahədə geofiziki tədqiqatlarla bir sıra strukturlar müəyyən olunmuşdur. Bu

Şəkil 2. Qoşadaş strukturu. FLD-nin tavanına görə seysmik struktur xəritə

Məlum olduğu kimi strukturun neft-qazlılıq perspektivliyini müəyyən edərkən sahənin çöküntütoplanma şəraitinə, miqrasiya yollarına, tələlərin varlığına, litofasial və petrofiziki parameter göstəricilərinə və s. kimi mühüm amillər nəzərdən keçirilməlidir.

Şimali Abşeron akvatoriyasında Paleogen-Miosen çöküntüləri Siyəzən monoklinalının dənizdə davamı olan sahələrdə perspektivli sayıla bilər. Burada Qovundağ, Maykop dəstəsi və Çokrak horizontu çöküntülərində karbohidrogen yığımları gözlənilir. Bu sahələrdə Paleogen-Miosen çöküntüləri böyük qalınlığa malikdir və bu qalxımların tağları uzununa keçən yarıqlarla mürəkkəbləşmiş və yarıqyanı parçalanma zonalarında çatlı kollektorlarla əlaqədar olan neft-qaz yığımlarının toplanması mümkündür (Vəliyeva və Cəfərov, 2007). Bundan əlavə, Abşeron arxipelaqının şimal-qərb hissəsindəki qalxımlarda MQ çöküntüləri özündən altda yatan Miosen çöküntüləri üzərində transqressiv yataraq, qərbə doğru onun daban hissəsindəki lay dəstələri ilə ardıcıl olaraq pazlaşır. Belə pazlaşmış laylarda stratigrafik və litoloji qeyri -antiklinal yataqların olması gözlənilir.

Məlum olduğu kimi, MQ çöküntüləri Abşeron fasiya tipinə aid olub 65%-ə qədəri qum-alevrit süxurları ilə xarakterizə olunurlar (Vəliyeva və Cəfərov, 2007). Bu isə onu göstərir ki,

karbohidrogenlərin toplanması, miqrasiyası üçün əlverişli şərait mövcuddur. İlk Pliosenin MQ əsərində çöküntütoplanma hövzəsinin kiçik fasilələrlə, mütəmadi olaraq genişlənməsi nəticəsində Şimali Abşeron qalxımlar zonasının ŞQ hissəsində yerləşən Qoşadaş qalxımı QALD zamanına qədər Miosen çöküntülərinin intensiv yuyulduğu sahələri təşkil etmişdir (Süleymanov və Niyazov, 2016).

Qoşadaş sahəsində iki quyu qazılmış və qazma zamanı bu quyulardan, Miosen çöküntülərindən qaz təzahürləri alınmışdır. Strukturun ətrafında yerləşən bir sıra qalxımlardan neft-qaz alınmış və istismara verilmişdir. Bu strukturlar Qoşadaş qalxımı ilə eyni litofasial, paleocoğrafi, paleotektonik şəraitdə mövcud olmuşdur. Bundan əlavə sahədə alınmış qaz təzahürləri, qalxımın struktur-tektonik xüsusiyyətləri və yuxarıda qeyd edilmiş amillər Qoşadaş qalxımının da perspektivli olmasını deməyə əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, sahənin qırılmaya yaxın tağ hissələri və əsasən Miosen çöküntülərinin pazlaşmış sahələrinin perspektivli olması ehtimal edilir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva, V., Cəfərov, M. (2007). Abşeron arxipelaqının şimal-qərb hissəsindəki strukturların geoloji inkişaf xüsusiyyətləri və onların neft-qazlılıq perspektivliyi. *Yer Elmləri jurnalı, 1*.
2. Süleymanov, Ə., Niyazov, T. (2016). Böyük Qafqazın cənub-şərq batımında və Abşeron arxipelaqının şimal-qərb hissəsində çöküntütoplanmanın paleotektonik və paleocoğrafi şəraiti. *Azərbaycan Neft Təsərrüfatı jurnalı, 12*.

Murad Allahverdiyev
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-3830-0302>
amurad442@mail.com

Tikinti prosesinin ətraf mühit komponentlərinə təsiri

***Açar sözlər:** ekoloji risklər, yaşıl tikinti, davamlı inkişaf, resurs səmərəliliyi, ekoloji idarəetmə*

***Keywords:** ecological risks, green construction, sustainable development, resource efficiency, environmental management*

Müasir dövrdə tikinti sektoru iqtisadi inkişafın əsas sahələrindən biri olmaqla yanaşı, ətraf mühitə təsir baxımından ən həssas sahələrdən hesab olunur. Sürətli urbanizasiya, infrastruktur layihələrinin genişlənməsi və sənaye tikintisinin artması təbii resursların intensiv istifadəsinə və ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Bu baxımdan tikinti proseslərinin ətraf mühitə komponentlərinə təsirinin öyrənilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Tikinti proseslərinin ətraf mühitə göstərdiyi əsas təsirlərdən biri atmosfer havasının çirklənməsidir. Tikinti fəaliyyətləri zamanı müxtəlif mexaniki və texnoloji əməliyyatlar nəticəsində havaya toz hissəcikləri (PM10, PM2.5), qaz emissiyaları və digər zərərli maddələr buraxılır. Xüsusilə torpaq işləri, materialların daşınması, beton qarışdırılması və söküntü işləri atmosferdə toz konsentrasiyasının artmasına səbəb olur ki, bu da insan sağlamlığı və ekosistemlər üçün ciddi risklər yaradır (Kibert, 2016).

Tikinti texnikası və nəqliyyat vasitələri tərəfindən istifadə olunan yanacaq növləri karbon qazı (CO₂), azot oksidləri (NO_x), kükürd dioksid (SO₂) və digər istixana qazlarının atmosfərə yayılmasına gətirib çıxarır. Bu emissiyalar qlobal iqlim dəyişmələrinə təsir göstərməklə yanaşı, yerli səviyyədə havanın keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olur (UNEP, 2019). Xüsusilə iri şəhərlərdə aparılan intensiv tikinti işləri atmosfer çirkliliyinin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, tikinti prosesində istifadə olunan bəzi kimyəvi materiallar və örtüklər uçucu üzvi birləşmələrin yayılmasına səbəb olur. Bu maddələr ozon qatının zədələnməsinə və troposfer səviyyəsində fotokimyəvi dumanın (smog) yaranmasına şərait yaradır (EPA, 2020). Səs-küy və vibrasiya ilə yanaşı, atmosfərə yayılan bu çirkləndiricilər urban mühitdə ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır.

Tikinti sektorunun atmosfərə təsirinin azaldılması məqsədilə müasir ekoloji yanaşmaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan tozun qarşısının alınması üçün suvarma sistemlərinin tətbiqi, aşağı emissiyalı texnikadan istifadə, alternativ enerji mənbələrinə keçid və “yaşıl tikinti” standartlarının tətbiqi effektiv tədbirlər hesab olunur (European Commission, 2018). Eyni zamanda, ekoloji monitoring sistemlərinin gücləndirilməsi və normativ-hüquqi tələblərin sərtləşdirilməsi atmosfer havasının mühafizəsində mühüm rol oynayır.

Tikinti tullantılarının və kimyəvi maddələrin su hövzələrinə qarışması suyun çirklənməsinə və ekosistemlərin pozulmasına, tikinti sahələrinin genişlənməsi biomüxtəlifliyin azalmasına və təbii yaşayış mühitinin məhv olmasına gətirib çıxarır. Torpaq qatının da mexaniki pozulması, eroziya və çirklənmə halları tikinti fəaliyyətinin əsas nəticələrindəndir.

Tikinti sektorunda ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılması müasir texnologiyaların tətbiqi, “yaşıl tikinti” prinsiplərinin reallaşdırılması və ekoloji idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Müasir tikinti texnologiyaları resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin etməklə yanaşı, atmosfərə atılan zərərli emissiyaların, tozun və tullantıların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Xüsusilə enerji səmərəli avadanlıqların tətbiqi və alternativ enerji mənbələrindən istifadə tikinti prosesində karbon izinin minimuma endirilməsinə imkan yaradır (Məmmədov, 2015).

“Yaşıl tikinti” prinsipləri tikinti fəaliyyətlərinin bütün mərhələlərində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmişdir. Bu prinsiplər ekoloji cəhətdən təmiz materialların seçilməsi, enerji və su ehtiyatlarının qənaətli istifadəsi, tullantıların təkrar emalı və ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi kimi əsas istiqamətləri əhatə edir. Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu yanaşmaların tətbiqi həm ekoloji, həm də iqtisadi baxımdan səmərəli nəticələr verir (Hüseynov, 2017).

Ekoloji idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi də tikinti sektorunda davamlılığın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu mexanizmlərə ekoloji monitoring sistemlərinin tətbiqi, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və ekoloji ekspertiza proseslərinin gücləndirilməsi daxildir. Azərbaycan Respublikasında ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərindən biri tikinti və sənaye sahələrində ətraf mühitin mühafizəsinin təmin olunmasıdır ki, bu da müvafiq dövlət proqramları və strateji sənədlərlə tənzimlənir (Əliyev, 2018; Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2022).

Bundan əlavə, resurs səmərəliliyinin artırılması və innovativ yanaşmaların tətbiqi tikinti sektorunun ekoloji yükünü azaltmaqla yanaşı, uzunmüddətli iqtisadi faydalar da yaradır.

Tikinti materiallarının optimallaşdırılması, rəqəmsal texnologiyaların (məsələn, BIM sistemləri) tətbiqi və ağıllı idarəetmə həlləri layihələrin daha effektiv və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Tikinti proseslərinin müxtəlif mərhələlərində yaranan toz, səs-küy, vibrasiya, tullantılar və kimyəvi çirkləndiricilər ətraf mühitin bütün əsas komponentlərinə kompleks və çoxşaxəli təsir göstərir. Bu təsirlər həm ekosistemlərin davamlılığına, həm də insan sağlamlığına mənfi təsir etməklə ekoloji təhlükəsizlik baxımından ciddi problemlər yaradır.

Tikinti işləri zamanı, xüsusilə torpaq qazıntıları, materialların daşınması və söküntü proseslərində atmosfərə böyük həcmdə toz hissəcikləri yayılır. Bu hissəciklər havanın keyfiyyətini aşağı salır, tənəffüs yolları xəstəliklərinin artmasına səbəb olur və bitki örtüyünün fotosintez prosesinə mənfi təsir göstərir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iri tikinti sahələrində toz emissiyaları normativ hədləri aşaraq urban mühitdə ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır (Məmmədov, 2015).

Səs-küy və vibrasiya tikinti texnikası və ağır avadanlıqların fəaliyyəti nəticəsində yaranır və xüsusilə yaşayış ərazilərində ciddi narahatlıqlara səbəb olur. Yüksək səviyyəli səs-küy insanlarda stress, yuxu pozğunluğu və eşitmə problemləri yarada bilər. Vibrasiya isə binaların konstruktiv dayanıqlığına təsir göstərməklə yanaşı, torpaq strukturlarının dəyişməsinə və bəzi hallarda yeraltı ekosistemlərin pozulmasına səbəb olur (Hüseynov, 2017).

Tikinti tullantıları ətraf mühitin çirklənməsinin əsas mənbələrindən biridir. Bu tullantılara beton qalıqları, metal hissələr, plastik materiallar və digər inşaat qalıqları daxildir. Onların düzgün idarə olunmaması torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsinə gətirib çıxarır. Xüsusilə təhlükəli tullantıların

(boya, lak, kimyəvi maddələr) düzgün utilizasiya edilməməsi uzunmüddətli ekoloji problemlərə səbəb olur (Əliyev, 2018).

Kimyəvi çirkləndiricilər tikinti prosesində istifadə olunan materiallardan və texnoloji əməliyyatlardan qaynaqlanır. Bu maddələrə uçucu üzvi birləşmələr, ağır metallar və digər toksik komponentlər daxildir. Onların torpağa və suya daxil olması ekosistemlərin deqradasiyasına və biomüxtəlifliyin azalmasına səbəb olur. Eyni zamanda bu maddələr qida zəncirinə daxil olaraq insan sağlamlığı üçün təhlükə yaradır.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün tikinti prosesində ekoloji nəzarətin gücləndirilməsi, tullantıların idarə olunması sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və az tullantılı texnologiyaların tətbiqi zəruridir. Tozun azaldılması üçün suvarma üsullarından istifadə, səs-küyün minimuma endirilməsi üçün müasir texniki vasitələrin tətbiqi və kimyəvi maddələrin istifadəsinə nəzarət bu sahədə effektiv tədbirlər hesab olunur.

Beləliklə, müasir texnologiyaların tətbiqi, “yaşıl tikinti” prinsiplərinin reallaşdırılması və ekoloji idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi tikinti proseslərinin ətraf mühitə təsirinin azaldılmasında əsas alətlərdən hesab olunur. Bu yanaşmaların kompleks şəkildə tətbiqi davamlı inkişafın təmin olunmasına və ekoloji tarazlığın qorunmasına mühüm töhfə verir. Tikinti proseslərinin atmosfərə təsiri çoxşaxəli olmaqla həm lokal, həm də qlobal miqyasda ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur, tikinti mərhələlərində yaranan çirkləndiricilər ətraf mühitə kompleks təsir göstərərək ekoloji riskləri artırır. Bu təsirlərin minimuma endirilməsi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi və ekoloji idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu təsirlərin minimuma endirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi və davamlı tikinti prinsiplərinin genişləndirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2022). *Ekoloji vəziyyət üzrə illik hesabat*.
2. EPA. (2020). *Construction and Demolition Waste Management*.
3. European Commission. (2018). *Green Construction Principles*.
4. Əliyev, H.Ə. (2018). *Ətraf mühitin mühafizəsi*. Elm.
5. Hüseynov, E. (2017). *Tikinti ekologiyası*. Elm.
6. Kibert, C. (2016). *Sustainable Construction: Green Building Design and Delivery*. Wiley.
7. Məmmədov, Q.Ş. (2015). *Ekologiyanın əsasları*. Elm.
8. UNEP. (2019). *Sustainable Construction and Buildings*.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Nicat Əliyev

Odlar Yurdu Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-6944-6134>

nicateliyevv03@gmail.com

İoT əsaslı ağıllı ev sistemlərinin qurulması və üstünlükləri

Açar sözlər: *Əşyaların İnterneti, ağıllı ev sistemləri, IoT arxitekturası, ev avtomatlaşdırılması, enerji səmərəliliyi*

Keywords: *Internet of Things, smart home systems, IoT architecture, home automation, energy efficiency*

Əşyaların İnterneti texnologiyası fiziki obyektlərin internet üzərindən bir-biri ilə əlaqə qurmasını və məlumat mübadiləsi aparmasını təmin edən müasir konsepsiyadır. Bu yanaşma sensorlar və ağıllı qurğular vasitəsilə real mühitdən məlumatların toplanmasına, emal olunmasına və qərar qəbuletmə mexanizmlərinin avtomatlaşdırılmasına imkan yaradır. Son illərdə IoT texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi ağıllı ev sistemlərinin geniş yayılmasına zəmin yaratmışdır. Ağıllı ev anlayışı yaşayış sahəsində təhlükəsizlik, rahatlıq və enerji qənaətini artırmaq məqsədi daşıyan avtomatlaşdırılmış sistemləri əhatə edir.

İoT əsaslı ağıllı ev sistemlərinin qurulması bir neçə əsas komponent üzərində formalaşır. Bu komponentlərə sensorlar, aktuatorlar, mərkəzi idarəetmə qurğuları, rabitə modulları və proqram təminatı daxildir. Sensorlar temperatur, rütubət, işıq

səviyyəsi, hərəkət və qaz sızması kimi parametrləri ölçərək sistemə ötürür. Toplanan məlumatlar mərkəzi idarəetmə qurğusu və ya bulud platforması tərəfindən emal olunur və müvafiq qərarlar qəbul edilir. Aktuatorlar isə bu qərarlara uyğun olaraq fiziki əməliyyatları icra edir, məsələn, işıqların yandırılması, qapıların kilidlənməsi və ya istilik sisteminin tənzimlənməsi kimi prosesləri həyata keçirir.

Ağıllı ev sistemlərində rabitə mühüm rol oynayır. Wi-Fi, ZigBee, Z-Wave və Bluetooth Low Energy kimi protokollar cihazlar arasında məlumat mübadiləsini təmin edir. Bu protokolların seçimi sistemin enerji sərfiyyatı, əhatə dairəsi və təhlükəsizlik tələblərindən asılıdır. Xüsusilə ZigBee və Z-Wave kimi aşağı enerji istehlaklı protokollar ağıllı ev tətbiqlərində geniş istifadə olunur, çünki onlar çoxsaylı cihazların eyni şəbəkədə stabil şəkildə işləməsinə imkan verir.

İoT əsaslı ağıllı ev sistemlərinin əsas üstünlüklərindən biri enerji səmərəliliyinin artırılmasıdır. Ağıllı termostatlar, işıqlandırma sistemləri və enerji monitorinq qurğuları istifadəçinin davranışını təhlil edərək enerji sərfiyyatını optimallaşdırır. Bu, həm elektrik xərclərinin azalmasına, həm də ekoloji təsirin minimuma endirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, ağıllı ev sistemləri təhlükəsizlik baxımından da mühüm üstünlüklər təqdim edir. Video müşahidə kameraları, hərəkət sensorları və ağıllı qapı kilidləri evin real vaxt rejimində nəzarətdə saxlanmasını təmin edir və potensial təhlükələr zamanı istifadəçiyə dərhal xəbərdarlıq göndərir.

Bununla yanaşı, ağıllı ev sistemlərinin tətbiqi bəzi çətinliklərlə də müşayiət olunur. Ən əsas problemlərdən biri İoT təhlükəsizliyidir. Zəif autentifikasiya mexanizmləri, standart parollar və yenilənməyən proqram təminatı sistemin kiberhücumlara məruz qalma riskini artırır. Bu səbəbdən şifrələmə, güclü identifikasiya mexanizmləri və müntəzəm

təhlükəsizlik yeniləmələri ağıllı ev sistemlərinin qurulmasında vacib şərtlər hesab olunur.

Nəticə etibarilə, İoT əsaslı ağıllı ev sistemləri müasir texnologiyaların məişət sahəsində tətbiqinin ən uğurlu nümunələrindən biridir. Bu sistemlər istifadəçilərə daha təhlükəsiz, rahat və enerjiyə qənaətcil yaşayış mühiti təqdim edir. Gələcəkdə İoT texnologiyalarının inkişafı ilə ağıllı ev sistemlərinin funksionallığının daha da genişlənməsi və onların gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevriləcəyi gözlənilir.

Nigar İmamverdiyeva
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-0849-0146>
nigar.imamverdiyeva2003@gmail.com

İKT-də süni intellektin bir sıra tətbiqləri

***Açar sözlər:** süni intellekt, kiber təhlükəsizlik, maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, zərərli proqram təminatı, şəbəkə təhlükəsizliyi, anomaliya aşkarlanması*

***Keywords:** artificial intelligence, cyber security, machine learning, deep learning, malware, network security, anomaly detection*

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı rəqəmsal mühitdə yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, kiber təhdidlərin də miqyasını və mürəkkəbliyini artırmışdır. Gündəlik olaraq milyonlarla yeni zərərli proqram təminatı nümunəsi, fişinq hücumları və mürəkkəb persistent təhdidlər (APT) ortaya çıxır. Ənənəvi kiber təhlükəsizlik həlləri, imza əsaslı aşkarlama və əl ilə idarə olunan qaydalarla bu sürətli dəyişən təhdid landşaftına cavab verməkdə çətinlik çəkir. Bu kontekstdə, süni intellekt (Sİ) və onun alt sahələri olan maşın öyrənməsi (MÖ) və dərin öyrənmə (DÖ) kiber təhlükəsizlik üçün yeni və daha effektiv yanaşmalar təklif edir.

Sİ-nin kiber təhlükəsizlikdə tətbiqi, böyük həcmdə məlumatı analiz etmək, nümunələri tanımaq və insan müdaxiləsi olmadan qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə əsaslanır. Bu, təhlükəsizlik sistemlərinin daha proaktiv, adaptiv və avtomatlaşdırılmış olmasını təmin edir. Bu tezis, Sİ-nin kiber təhlükəsizlikdəki əsas tətbiq sahələrini, müasir təhdidlərin aşkarlanması və qarşısının

alınmasında oynadığı rolu, eləcə də bu texnologiyaların gətirdiyi imkanları və çətinlikləri araşdırır.

Süni intellektin kiber təhlükəsizlikdəki rolu.

Süni intellekt kiber təhlükəsizlikdə bir sıra əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- Anomaliya aşkarlanması: Sİ sistemləri şəbəkə trafikində, istifadəçi davranışlarında və sistem jurnallarında normal fəaliyyət nümunələrini öyrənərək, bu normaldan kənara çıxan hər hansı bir anomaliyanı avtomatik olaraq aşkarlaya bilir. Bu, sıfırıncı gün (zero-day) hücumları kimi əvvəlcədən bilinməyən təhdidlərin müəyyən edilməsində kritik əhəmiyyət kəsb edir.

- Zərərli proqram təminatının aşkarlanması: MÖ alqoritmləri zərərli proqram təminatının statik və dinamik xüsusiyyətlərini analiz edərək, onların növünü və təhlükəlilik dərəcəsini təyin edə bilir. Dərin öyrənmə modelləri, xüsusilə, polimorf və metamorf zərərli proqram təminatının aşkarlanmasında yüksək effektivlik göstərir.

- Fişinq və spam filtrasiyası: Sİ, e-poçt məzmununu, başlıqlarını və göndərici məlumatlarını analiz edərək fişinq cəhdlərini və spam mesajlarını müəyyən edir. Təbii Dilin Emalı (NLP) texnikaları bu sahədə geniş tətbiq olunur.

- Təhdid kəşfiyyatı və proqnozlaşdırma: Sİ, qlobal təhdid məlumatlarını toplayaraq, gələcək hücumları proqnozlaşdırma və təhlükəsizlik mütəxəssislərinə potensial risklər barədə xəbərdarlıq edə bilir. Bu, proaktiv müdafiə strategiyalarının hazırlanmasına kömək edir.

Süni intellektin kiber müdafiə strategiyalarına inteqrasiyası.

Sİ-nin kiber təhlükəsizlik strategiyalarına inteqrasiyası bir neçə səviyyədə baş verir:

- Avtomatlaşdırılmış cavab sistemləri (SOAR): Sİ, təhlükəsizlik hadisələrinin aşkarlanmasından sonra avtomatik cavab tədbirlərini işə salır. Məsələn, bir hücum aşkarlanarsa, Sİ

sistemi zərərli IP ünvanını bloklaya, təsirə məruz qalmış sistemləri izolyasiya edə və ya təhlükəsizlik mütəxəssislərinə xəbərdarlıq göndərə bilər.

- Təhlükəsizlik məlumatları və hadisələrin idarə edilməsi (SIEM): SI, SIEM sistemlərindən gələn böyük həcmdə log məlumatlarını analiz edərək, real təhdidləri saxta xəbərdarlıqlardan ayırmağa kömək edir. Bu, təhlükəsizlik əməliyyat mərkəzlərinin (SOC) effektivliyini artırır.

- Bulud təhlükəsizliyi: Bulud mühitlərində SI, konfigurasiya səhvlərini, zəiflikləri və icazə problemlərini aşkarlayaraq bulud resurslarının təhlükəsizliyini təmin edir.

Süni intellektin kiber təhlükəsizlikdəki çətinlikləri.

SI-nin kiber təhlükəsizlikdə tətbiqi bir sıra çətinliklərlə də üzləşir:

- Məlumatın keyfiyyəti və miqdarı: SI modellərinin effektivliyi təlim üçün istifadə olunan məlumatların keyfiyyətindən və miqdarından asılıdır. Kiber təhlükəsizlikdə isə aktual və etibarlı təhdid məlumatlarını əldə etmək çətin ola bilər.

- Adversarial hücumlar: SI modelləri, rəqiblərin (hücum edənlərin) xüsusi olaraq hazırlanmış giriş məlumatları ilə aldadıla bilər. Bu, SI əsaslı müdafiə sistemlərinin etibarlılığını azalda bilər.

- İzaholunabilirlik (Explainability): Dərin öyrənmə modelləri tez-tez "qara qutu" kimi fəaliyyət göstərir, yəni onların qərar qəbul etmə prosesini izah etmək çətinidir.

Süni intellekt kiber təhlükəsizlik sahəsində müasir təhdidlərlə mübarizədə əvəzsiz bir vasitəyə çevrilmişdir. Anomaliya aşkarlanması, zərərli proqram təminatının müəyyən edilməsi, fişinq filtrasiyası və təhdid proqnozlaşdırılması kimi sahələrdə SI-nin tətbiqi təhlükəsizlik sistemlərinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Lakin, Sİ-nin kiber təhlükəsizlikdə tam potensialını reallaşdırmaq üçün məlumat keyfiyyəti, adversarial hücumlar və izaholunabilirlik kimi çətinliklərin öhdəsindən gəlmək lazımdır.

Nihad Məhəmmədli

Odlar Yurdu Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-1465-3420>

nihadmehemmedli2004@gmail.com

Şəbəkə hücumlarının (DOS, DdoS) aşkarlanması və qarşısının alınması

Açar sözlər: *kibertəhlükəsizlik, DoS hücumları, DDoS hücumları, şəbəkə təhlükəsizliyi, hücumların aşkarlanması, botnet şəbəkələri*

Keywords: *cybersecurity, dos attacks, ddos attacks, network security, attack detection, botnet networks*

Rəqəmsal transformasiya prosesləri informasiya sistemlərinin dövlət idarəçiliyində, maliyyə sektorunda, sənaye infrastrukturunda, tarixdə, təhsildə və digər strateji sahələrdə mühüm rolunu vurğulayır. Bu, əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Elektron hökumət platformaları, onlayn bank xidmətləri, bulud əsaslı informasiya mərkəzləri və iot əsaslı sistemlər sorunsuz şəbəkə dəstəyinə əsaslanır. Bu kontekstdə informasiya sistemlərinin davamlılığı və risksizliyi təkcə texniki məsələ deyil, həm də iqtisadi və milli risksiz prioritetdir. Kibertəhlükəsizlik sahəsində ən geniş yayılmış və təhlükəli hücum növlərindən biri xidmətdən imtina (dos) və xidmətdən imtina (ddos) hücumlarıdır. Bu hücumların əsas məqsədi sistemlərin məkrliliyini ifşa etmək, server və şəbəkə resurslarını tükəndirmək və istifadəçilərin xidmətlərə çıxışını məhdudlaşdırmaqdır. Bu tezisdə dos və ddos hücumlarının nəzəri prinsipləri, texniki mexanizmləri, aşkarlama metodları və əks strategiyaları kompleks şəkildə təhlil edilir.

Dos və ddos hücumları məhz əlçatanlıq prinsipinə qarşı yönəlmiş kiber təhdidlərdir. Bu hücumlar zamanı məlumatların məxfiliyi və ya bütövlüyü pozulmur, lakin sistemin işləmə qabiliyyəti məqsədli şəkildə zəiflədir və ya tamamilə iflic vəziyyətinə salınır. Nəticədə real istifadəçilər xidmətlərə çıxış imkanını itirir, əməliyyat prosesləri dayanır və iqtisadi zərər yaranır. Dos hücumu struktur baxımından daha sadə modelə əsaslanır və adətən bir mənbədən həyata keçirilir. Bu zaman serverin cpu və ram resursları, həmçinin şəbəkə bant genişliyi intensiv trafik vasitəsilə süni şəkildə yüklənir. Əsas mexanizm resursların tükəndirilməsi (resource exhaustion) olduğundan sistem real sorğuları emal edə bilmir və xidmət əlçatmaz olur. Ddos hücumu isə dos modelinin daha inkişaf etmiş və mürəkkəb formasıdır. Bu hücum minlərlə yoluxdurulmuş cihazdan ibarət botnet şəbəkəsi vasitəsilə koordinasiya şəkildə həyata keçirilir. Paylanmış arxitektura malik olması ddos hücumlarını daha təhlükəli edir. Hücum trafikini çoxsaylı mənbələrdən gəldiyinə görə legitim istifadəçi davranışına bənzəyə bilər və bu, aşkarlanmanı çətinləşdirir. Bundan əlavə, ip-filtrasiya mexanizmləri effektivliyini itirir və təkcə server resursları deyil, bütövlükdə şəbəkə infrastrukturunu da hədəfə çevrilir. Ddos hücumlarının effektiv şəkildə aşkarlanması və qarşısının alınması üçün onların struktur və funksional xüsusiyyətlərinə görə sistemli şəkildə təsnif olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hücumun hansı səviyyədə həyata keçirilməsi, hansı resursları hədəf alması və hansı texniki mexanizmlərə əsaslanması müdafiə strategiyasının seçilməsində əsas rol oynayır. Müasir kibertəhlükəsizlik yanaşmalarında ddos hücumları əsasən üç kateqoriyaya bölünür: volumetrik hücumlar, protokol səviyyəli hücumlar və tətbiq səviyyəli hücumlar. Volumetrik hücumlar əsasən şəbəkə bant genişliyini doldurmağa və ötürmə qabiliyyətini iflic etməyə yönəlir. Bu tip

hücumlarda məqsəd böyük həcmli trafik yaradaraq şəbəkə kanallarını bloklamaqdır. Nəticədə serverə real istifadəçi trafiki çatmır və xidmət əlçatmaz vəziyyətə düşür. Bu kateqoriya daha çox şəbəkə səviyyəsində infrastruktur yüklənməsi ilə xarakterizə olunur. Protokol səviyyəli hücumlar isə osi modelinin 3–4-cü səviyyələrini hədəf alır və serverin əlaqə idarəetmə mexanizmlərini zəiflətməyə yönəlir. Bu hücumlar bağlantı cədvəllərini, sessiya idarəetmə strukturlarını və protokol mexanizmlərini yükləməklə sistemin işləmə qabiliyyətini azaldır. Nəticədə server çoxsaylı yarımçıq və ya süni əlaqələr səbəbindən real istifadəçi sorğularını qəbul edə bilmir. Tətbiq səviyyəli hücumlar isə birbaşa web və proqram təminatı xidmətlərini hədəfə alır. Bu hücumlar normal istifadəçi davranışına bənzədiyi üçün aşkarlanması daha çətindir. Tətbiq səviyyəsində yaradılan intensiv sorğular serverin məntiqi emal mexanizmlərini yükləyir və nəticədə xidmət ləngiyir və ya dayanır.

Şəbəkə hücumlarının, xüsusən də dos və ddos hücumlarının effektiv şəkildə neytrallaşdırılması onların vaxtında və dəqiq aşkarlanmasından asılıdır. Hücumun erkən mərhələdə müəyyən edilməsi sistem resurslarının qorunmasına, xidmət asılılığının qarşısının alınmasına və iqtisadi impulsların minimuma endirilməsinə imkan verir. Bu baxımdan, vizuallaşdırma mexanizmləri müasir arbitraj arxitekturasının əsas komponentlərindən biridir. Hücum aşkarlama metodları əsasən inkişaf səviyyəsindən və tətbiq olunan texnologiyadan asılı olaraq üç istiqamətdə qruplaşdırılır: imza əsaslı aşkarlama, anomaliya əsaslı aşkarlama və süni intellekt əsaslı metodlar. İmza əsaslı aşkarlama mexanizmi məlum hücum nümunələrinə və əvvəllər müəyyən edilmiş təhlükə nümunələrinə əsaslanır. Bu metod ids/ips sistemlərində geniş tətbiq olunur və sürətli, dəqiq tanıma təmin edir. Lakin, yeni və ya dəyişdirilmiş hücumlara

qarşı həssaslığı aşağıdır, çünki sistem yalnız əvvəllər məlum olan nümunələri tanıya bilir. Anomaliya əsaslı aşkarlama yanaşması normal şəbəkə davranışı modelini yaratmağı və bu modeldən sapmaları müəyyən etməyi hədəfləyir. Statistik təhlil, davranış nümunələri və trafik intensivliyinin davamlı monitorinqi bu metodun əsas vasitələridir. Bu yanaşma yeni və qeyri-standart hücumların aşkarlanmasında daha təsirli olsa da, yalnız müsbət nəticələr ehtimalı var. Müasir dövrdə süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyaları hücumların aşkarlanmasında xüsusi yer tutur. Neyron şəbəkələri, dəstək vektor maşını (svm), təsadüfi meşə və dərin öyrənmə modelləri böyük həcmdə trafik məlumatlarını təhlil edərək real vaxt rejimində qərarlar qəbul edə bilər. Bu modellər mürəkkəb və adaptiv hücumları erkən mərhələdə həyata keçirməklə daha yüksək dəqiqlik və çeviklik təmin edir.

Dos və ddos hücumlarının sayının və mürəkkəbliyinin artması göstərir ki, yalnız aşkarlama mexanizmləri ilə kifayətlənmək mümkün deyil. Təbəbbürlülüyün effektiv siyasəti hücumlara qarşı mübarizəyə yönəlmiş mürəkkəb və çoxsəviyyəli müdafiə arxitekturasına əsaslanmalıdır. Müdafiə tədbirləri həm texniki səviyyədə, həm də strateji idarəetmə səviyyəsində planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Müqavimət strategiyalarına əsasən perimetr müdafiəsi, şəbəkə səviyyəli qoruma və bulud əsaslı ddos müdafiə xidmətləri daxildir. Perimetr müdafiəsi firewall, acl, ip filtrasiyası və sürət məhdudlaşdırma mexanizmləri vasitəsilə ilkin təhdid filtrasiyası mərhələsini təşkil edir. Bu yanaşma xüsusilə sadə və yerli hücumlara qarşı təsirlidir. Bununla belə, paylanmış və yüksək səviyyəli hücumlara qarşı əlavə müdafiə tədbirləri tətbiq etmək vacibdir. Şəbəkə səviyyəli müdafiə mexanizmləri hücum yükünü bölüşməyə və yük balanslaşdırması, anycast marşrutlaşdırması, trafik təmizləmə mərkəzləri və cdn

texnologiyaları vasitəsilə zərərli hücumların qarşısını almağa imkan verir. Bu, trafik in filtrlənməsinə imkan verir. Bulud əsaslı ddos müdafiə xidmətləri çoxlu sayda hücumları mərkəzləşdirilmiş şəkildə təhlil edir və yalnız təmiz trafik hədəf serverə yönəldir. Müasir müdafiədə ən təsirli model çoxsəviyyəli müdafiə arxitekturasıdır. Bu model proaktiv monitorinq, real vaxt təhlili, davranış əsaslanan risk qiymətləndirməsi, infrastruktur ehtiyatı və risk təhlili ilə dəstəklənməlidir. Təhlükəsizliyə yalnız texniki vasitələrlə deyil, həm də düzgün idarəetmə və təhlükəsiz siyasətlə nail olunur. Təcrübə və strategiya xüsusilə vacib infrastruktur üçün vacibdir. Bank sistemləri, enerji şəbəkələri və dövlət informasiya portalları yüksək təvazökarlıq tələb edən sistemlərdir və bu sahələrdə xidmətlərə etibar etməyin ciddi iqtisadi və sosial nəticələri var. Bu, səbəb ola bilər. Müvafiq olaraq, riskləri sistemə şəkildə qiymətləndirmək, hücum ehtimalını və miqyasını təhlil etmək, maliyyə və nüfuz risklərini nəzərə almaq lazımdır. Davamlı monitorinq və audit mexanizmləri risksiz arxitekturanın ayrılmaz hissəsidir. Siem sistemləri, jurnal təhlili alətləri, təhlükəsiz testlər və nüfuz testləri infrastrukturun davamlılığını qiymətləndirməyə və zəif nöqtələri vaxtında müəyyən etməyə imkan verir. Buna görə də, dos və ddos hücumlarına qarşı effektiv mübarizə yalnız texniki müdafiə tədbirlərinin deyil, həm də strateji planlaşdırmanın, risklərin idarə edilməsinin və daimi nəzarət mexanizmlərinin inteqrasiyasını tələb edir. Bu mürəkkəb dok şəbəkəsi davamlı və uzunmüddətli risksiz əməliyyatın təmin edilməsi üçün vacib şərtidir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dos və ddos hücumları müasir şəbəkə infrastrukturalarının əlçatanlığına yönəlmiş ən ciddi və dinamik inkişaf edən kiber təhdidlər sırasındadır. Rəqəmsal xidmətlərin sürətlə genişləndiyi və kritik

sistemlərin internet əsaslı platformalara inteqrasiya olunduğu şəraitdə bu hücumlar yalnız texniki problem deyil, həm də iqtisadi, sosial və milli təhlükəsizlik məsələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Dos hücumları struktur baxımından daha sadə və məhdud mənbəli olsa da, server resurslarının süni şəkildə tükəndirilməsi nəticəsində xidmət dayanmasına səbəb ola bilər. Ddos hücumları isə paylanmış arxitektura malik olması, çoxsaylı botnet şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilməsi və yüksək həcmli trafik yaratması səbəbindən daha mürəkkəb və təhlükəlidir. Bu hücumlar təkcə server səviyyəsində deyil, bütövlükdə şəbəkə infrastrukturunda iflic vəziyyəti yarada bilər.

Tədqiqat çərçivəsində hücumların təsnifatı (volumetrik, protokol səviyyəli və tətbiq səviyyəli), aşkarlanma mexanizmləri (imza əsaslı, anomaliya əsaslı və süni intellekt əsaslı modellər) və qarşısının alınması strategiyaları sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, klassik müdafiə mexanizmləri – firewall və ip-filtrasiya – müasir ddos hücumlarına qarşı kifayət etmir. Effektiv müdafiə üçün çoxsəviyyəli təhlükəsizlik arxitekturası, real vaxt trafik monitorinqi, davranış analizi, süni intellekt əsaslı aşkarlama sistemləri və bulud əsaslı ddos qoruma xidmətlərinin inteqrasiyası vacibdir.

Nəticə etibarilə, dos və ddos hücumlarına qarşı mübarizə kompleks və davamlı yanaşma tələb edən dinamik prosesdir. Texniki, təşkilati və strateji tədbirlərin inteqrasiyası şəbəkə təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas şərtidir. Müasir kibertəhlükəsizlik siyasəti proaktiv, adaptiv və çoxsəviyyəli müdafiə modelinə əsaslanmalı, inkişaf edən təhdidlərə uyğun şəkildə davamlı təkmilləşdirilməlidir.

Anar İsmayılov

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0002-2040-4160>

anar.ismayilov199@gmail.com

Qazma zamanı quyu lüləsi sabilliyinin saxlanması

***Açar sözlər:** quyunun sabilliyi, quyunun diametri, gillərin şişməsi, təzyiqlər fərqi, genişləndirici*

***Keywords:** wellbore stability, well diameter, shale swelling, differential pressure, underreamer*

Quyu lüləsinin sabilliyi qazma zamanı vacib faktorlardan biridir. İdeal halda quyunun diametri təqribən qazma baltasının diametrinə bərabər olmalıdır, yəni quyuda kavernalar olmamalı, potensial məhsuldar zonalar çirkləndirilməməlidir. Təəssüf ki, qazma zamanı baş verən mexaniki və kimyəvi proseslər quyu sabilliyini saxlamağı çətinləşdirir. Yumşaq süxurlar, konqlomeratlar və duz buna problem yaradır. Quyunun qeyri-sabilliyinin əsas səbəbkarı gillərdir. Gil probleminin tədqiqatı və həlli gilin kimyəvi tərkibinin müxtəlifliyinə görə sadə bir məsələ deyil. Gillərin şişməsi süxur, qazma məhlulu və məhlulun quyu divarında yaratdığı qabıqın arasında baş verən kimyəvi reaksiyanın nəticəsidir. Gillərin şişməsinə qeyri-kimyəvi amillər təsir edir. Qazma zamanı təzahür yaranan səbəblər (qazma məhlulunun aşağı sıxlığı, məhlul səviyyəsinin aşağı düşməsi, gözlənilməz anormal lay təzyiqi, qazma kompanovkasını sürətlə qaldıranda yaranan təzyiqlər fərqi) həm də gillərin şişməsinə gətirib çıxara bilər. Differensial təzyiq problem yaradanda aşağıdakı metodlardan istifadə etmək olar:

- Qazma məhlulunun optimal sıxlığını saxlamaq;
- Quyuda qazma məhlulu səviyyəsini saxlamaq;
- Məhlulun özlülüyü, su verməsi və gel xassələrini minimumda saxlamaq;
- Sirkulyasiya sürətini quyunu effektiv təmizləmək üçün kifayət olan sürətdən yuxarı qaldırmamaq.

Duz layları aşağı keçiriciliyə malikdir və yüksək dağ təzyiqini ötürür. Duz plastik xassə göstərir və bu duzun hərfi mənada yüksək təzyiq fərqində “axmasına” səbəb olur. Duz formasının həll olmayan məhlulla qazılması zamanı yüksək dağ təzyiqi və duzun quyuya “axması” quyunun diamterinin kəçilməsinə səbəb olur. Bu problemin həllində məhlulun sıxlılığının artırılması və quyuyu genişləndiricisindən istifadə olunur.

Möhkəm süxurlar qazma baltasının, stabilizatorların xarici diametrinin yeyilməsi səbəb olur, bunun nəticəsində quyuyu nəzərdə tutulandan kiçik diametrdə qazılır. Abraziv laylarda tam diametrin saxlanması üçün tədbirlər aşağıdakılardır:

- Yeyilməyə davamlı baltalardan istifadə;
- Yeyilməyə davamlı stabilizatorlardan istifadə;
- Genişləndiricilərdən istifadə.

Sənən Abdullayev

Odlar Yurdu Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-4735-3602>

senanabdullayev887@gmail.com

Bulud əsaslı təhlükəsizlik həllərinin DDoS müdafiəsində rolu

Açar sözlər: *DDoS hücumları, bulud təhlükəsizliyi, trafik filtrasiyası, botnet, yük balanslaşdırma, CDN, şəbəkə təhlükəsizliyi*

Keywords: *DDoS attacks, cloud security, traffic filtering, botnet, load balancing, CDN, network security*

Müasir rəqəmsal mühitdə informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyi təşkilatların davamlı fəaliyyətinin əsas şərtlərindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə internet üzərindən göstərilən xidmətlərin artması, elektron ticarət platformalarının geniş yayılması və bulud texnologiyalarının sürətli inkişafı kibertəhlükələrin də miqyasını artırmışdır. Bu təhlükələr arasında ən geniş yayılmış və dağıdıcı təsirə malik hücum növlərindən biri paylanmış xidmətdən imtina hücumları, yəni DDoS (Distributed Denial of Service) hücumlarıdır. Bu hücumların əsas məqsədi hədəf sistemin resurslarını tükəndirərək xidmətin əlçatanlığını pozmaqdır.

DDoS hücumları adətən çoxsaylı yoluxdurulmuş cihazlardan ibarət botnet şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilir. Hücum zamanı serverə və ya şəbəkəyə eyni vaxtda böyük həcmdə sorğu göndərilir və nəticədə sistem normal istifadəçilərə xidmət göstərə bilmir. Bu tip hücumlar volumetrik, protokol əsaslı və təbiiq səviyyəli olmaqla müxtəlif formalarda özünü göstərir. Müasir dövrdə bu hücumların mürəkkəbliyi və intensivliyi

artdığı üçün ənənəvi təhlükəsizlik mexanizmləri onları tam şəkildə zərərsizləşdirməkdə çətinlik çəkir. Bu baxımdan, bulud əsaslı təhlükəsizlik həlləri DDoS hücumlarına qarşı mübarizədə effektiv və çevik yanaşma kimi çıxış edir. Bulud texnologiyaları geniş miqyaslı infrastruktur, elastik resurs idarəetməsi və qlobal paylanmış şəbəkə imkanları təqdim etdiyi üçün böyük həcmli hücum trafiki ilə mübarizə aparmaqda daha üstün mövqe tutur. Ənənəvi lokal (on-premise) təhlükəsizlik sistemlərindən fərqli olaraq, bulud əsaslı həllər hücum trafiki hədəf serverə çatmadan əvvəl filtrasiya edə bilər. Bulud əsaslı DDoS müdafiə sistemlərinin əsas üstünlüklərindən biri onların miqyaslı bilmə qabiliyyətidir. Hücum zamanı trafik kəskin şəkildə artdıqda bulud infrastrukturunu avtomatik olaraq əlavə resurslar cəlb edir və bu da xidmətin davamlılığını təmin edir. Bu xüsusiyyət xüsusilə böyük şirkətlər və yüksək trafikə malik platformalar üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, bulud xidmət təminatçıları qlobal məlumat mərkəzlərinə malik olduqları üçün hücum trafiki coğrafi olaraq paylanır və lokal sistemlərin yüklənməsi minimuma endirilir. Digər mühüm mexanizm trafik filtrasiyası və analizidir. Bulud əsaslı sistemlər süni intellekt və maşın öyrənməsi alqoritmlərindən istifadə edərək normal və zərərli trafik ayırd edə bilər. Bu texnologiyalar real vaxt rejimində trafik davranışını analiz edir və şübhəli fəaliyyətləri avtomatik bloklayır. Beləliklə, yalnız legitim istifadəçilərin sorğuları serverə yönləndirilir. Bu yanaşma həm təhlükəsizliyi artırır, həm də sistem performansını qoruyur.

Content Delivery Network (CDN) texnologiyaları da bulud əsaslı DDoS müdafiəsinin vacib komponentlərindən biridir. CDN-lər məzmunu müxtəlif coğrafi bölgələrdə yerləşən serverlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim edir. Bu isə həm gecikməni azaldır, həm də hücum zamanı trafik paylanmasına kömək edir. Hücum edən tərəf konkret bir serveri hədəf alsaydı, CDN

infrastrukturu sayəsində sistem ümumi fəaliyyətini davam etdirə bilir. Bulud əsaslı təhlükəsizlik həllərinin digər üstün cəhəti yük balanslaşdırma (load balancing) mexanizmləridir. Bu texnologiya daxil olan trafiki bir neçə server arasında bölüşdürərək hər hansı bir serverin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını alır. Nəticədə, DDoS hücumu zamanı belə sistem stabilliyini qoruyur və xidmət kəsintiləri minimuma endirilir. Bununla yanaşı, bulud əsaslı DDoS müdafiəsinin bəzi məhdudiyyətləri də mövcuddur. İlk növbədə, bu sistemlərdən istifadə üçün üçüncü tərəf xidmət təminatçılarına etibar etmək tələb olunur. Bu isə məlumatların məxfiliyi və idarə olunması baxımından müəyyən risklər yarada bilər. Eyni zamanda, bəzi hallarda gecikmə (latency) problemləri müşahidə oluna bilər, xüsusilə də trafik uzaq məlumat mərkəzləri vasitəsilə yönləndirildikdə. Digər bir problem isə hücumların getdikcə daha mürəkkəb və hədəfli xarakter almasıdır. Məsələn, aşağı intensivlikli, lakin uzunmüddətli hücumlar (low-rate DDoS) ənənəvi filtrasiya sistemləri tərəfindən aşkarlanmaqda çətinlik yarada bilər. Bundan əlavə, tətbiq səviyyəli hücumlar (məsələn, HTTP flood) real istifadəçi davranışını təqlid etdiyi üçün onların qarşısını almaq daha mürəkkəb olur. Bu problemlərə baxmayaraq, bulud əsaslı təhlükəsizlik həlləri DDoS müdafiəsində ən effektiv yanaşmalardan biri hesab olunur. Müasir təhlükəsizlik strategiyaları adətən çoxsəviyyəli müdafiə modelinə əsaslanır. Bu modeldə həm bulud əsaslı, həm də lokal təhlükəsizlik mexanizmləri birlikdə istifadə olunur. Belə yanaşma sistemin həm çevikliyi, həm də etibarlılığını artırır.

Nəticə etibarilə, DDoS hücumları müasir şəbəkə mühitində ciddi təhlükə olaraq qalır və onların qarşısının alınması üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi zəruridir. Bulud əsaslı təhlükəsizlik həlləri geniş miqyaslı hücumlara qarşı effektiv müdafiə mexanizmləri təqdim edir və təşkilatlara daha təhlükəsiz və

dayanıqlı infrastruktur qurmağa imkan verir. Gələcəkdə süni intellekt, avtomatlaşdırma və davranış analizi kimi texnologiyaların inkişafı ilə bu sistemlərin daha da təkmilləşdirilməsi gözlənilir.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Vaqif İsrailov

Dilçilikdə dil vahidlərinin funksional təsnifi məsələləri 9

Pəri Paşayeva

Orta ümumtəhsil müəssisələrində milli kurikulumun tətbiqi
və nitq mədəniyyətinin tədrisi 13

Aygün İsmayılova

Xarici dil tədrisində süni intellektin rolu və tətbiq imkanları:
alman dili fənninin tədrisi 18

Eynur Rüstəmov

Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin bəzi xüsusiyyətləri .. 22

Faidə İsayeva

İngilis dili qrammatikasının tədrisinin linqvistik prinsipləri ... 28

Cəfər İbadov

Kouçinq tərzli idarəetmənin təşkilati qərarvermə
mexanizminə təsiri: nəzəri perspektivlər 32

Arzu Kərimova

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodik
problemləri..... 35

Şamama Əmirova

İnklüziv təhsildə müəllim perspektivi: mövcud problemlər və
inkışaf istiqamətləri..... 40

Nushaba Allahverdiyeva

Turkish literature in the context of the turkic world
(Anatolia–Azerbaijan–Central Asia)..... 44

Gülarə Abbasova

Milli terminoloji sistemdə beynəlmiləl kommunikasiya terminlərinin yeri..... 50

Nərmin Heydərova

Azərbaycanda ailə institutunun müasir inkişaf mərhələsi və əsas problemləri..... 56

Kənan Yusubli

Qəhrəmanlıq dastanlarının Azərbaycan operalarında təcəssümü..... 61

Şəlalə Kərimova

Rəqəmsal platformalarda kommunikasiya strategiyalarının dəyişməsi 65

Əsmər Tahirli

Azərbaycan musiqisinin şanlı tarixi: Qobustan qayalarından dünya səhnələrinə..... 68

Fəridə Əliyeva

Çətin yeniyetmələrdə davranışın korreksiyası üçün pedaqoji şərtlər 72

Sunay Cəfərova

XX əsrin 60-90-cı illərində Azərbaycan fortepiano ifaçılığı və bu sənətin inkişafına təsir edən mühüm amillər..... 76

Guo Jiahui

Evaluation and development prospects of digital platforms and applications for learning Russian 80

Heydər Həsənov

Bankların valyuta əməliyyatlarının effektivliyinin artırılması 83

Səma Qasımova

Qədim oğuz mədəniyyətində emosional dəyərlərin leksik ifadəsi..... 90

Rəsul Abbasov

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində vergi nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi 95

Nəzrin Zeynalova	
Yazılı nitq bacarıqlarının formalaşmasında interaktiv təlim metodlarının istifadə imkanları.....	102
Shabnam Huseynli	
The Role of Communication and Collaboration in Ensuring Effective Teaching and Learning in Education	106
Şərqiyyə Məmmədli	
Dilin lüğət tərkibi və lüğət fondu.....	112
Rəfayə Quliyeva	
S.Ələsgərovun operetta və musiqili komediyalarının səciyyəvi cəhətləri.....	118
Zülfiyyə Əkbərli	
Ali təhsildə strateji idarəetmə.....	121
Nəcibə Cəfərova	
İ.S.Baxın yaradıcı fəaliyyətində temperasiyanın əhəmiyyəti	125
Fidan Mirizadə	
Qarışıq öyrənmə mühitində tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi	130
Yaşar Baxşiyev	
Ədəbi prosesdə ideya-bədii axtarışlar və yeniləşmə meyilləri	135
Məftunə Həsənəliyeva	
S.Rüstəmovun Azərbaycan dirijor sənətinin inkişafında rolu.....	138
Səadət Nəzirova	
Etnoqrafizmlərin dilin leksik-sistemində yeri.....	141
Lamiyyə Zeynalova	
Tibbi müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsi və təşkilati performans təsiri: (Azərbaycan təcrübəsi əsasında analitik yanaşma).....	144
Aynur Müslümova	
Firudin bəy Köçərlinin İrəvan gimnaziyasında pedaqoji fəaliyyəti və Qərbi Azərbaycan maarifçiliyinin	

inkişafında rolu.....	150
Tunay Nəcəfzadə	
Müxtəlif dillərdə (ingilis və Azərbaycan) məşhur sitatlar və tərcümələri.....	154
Tahirə Orucova	
M.F.Axundovun “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” məqaləsində ictimai-siyasi tənqid	160
Sakina Bayramova	
The Role of Microfinance Institutions in Supporting the Development of Small and Medium-Sized Enterprises: Evidence from Azerbaijan	162
Məryəm Məmmədova	
Ümumtəhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin liderlik bacarıqları	172
Nuranə Teymurlu	
XX əsrin əvvəllərinə kimi İrəvan maarif mühitində kitabxana və mətbuatın rolu	177
Günay Vəliyeva	
Alman dilində feil formalarının kommunikativ yanaşma əsasında tədrisi	182
Anar Malikov	
Taxing the Illusion: A Digital Due Process Approach to Penalizing Corporate Greenwashing Through Environmental Taxation.....	185
Elida İbayeva	
Alman dili dərslərində ədəbi mətnlərin praktiki tətbiqi və nümunə tapşırıqların hazırlanması.....	189
Turan Muxtarova	
Rəsmi-işgüzar üslubda olan mətnlərin tərcüməsinin leksik xüsusiyyətləri.....	192

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Aytən Həsənlı	
Azərbaycanda torpağın deqradasiyası və mühafızəsi	196
Elnurə Səfərova, Günel Məmmədova	
Biologiyanın STEAM mövzuları ilə birləşdirilməsi: İnnovasiya və Yaradıcılığın qovuşduğu yer.....	201
Gültəkin Mirzəyeva	
Qoşadaş strukturunun neft-qaz perspektivliyinin qiymətləndirilməsi	205
Murad Allahverdiyev	
Tikinti prosesinin ətraf mühit komponentlərinə təsiri	209

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Nicat Əliyev	
İoT əsaslı ağıllı ev sistemlərinin qurulması və üstünlükləri ..	215
Nigar İmamverdiyeva	
İKT-də süni intellektin bir sıra tətbiqləri	218
Nihad Məhəmmədli	
Şəbəkə hücumlarının (DOS, DdoS) aşkarlanması və qarşısının alınması.....	222
Anar İsmayılov	
Qazma zamanı quyu lüləsi sabilliyinin saxlanması	228
Sənan Abdullayev	
Bulud əsaslı təhlükəsizlik həllərinin DDOS müdafiəsində rolu.....	230

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Yasamal r-nu, A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.rek@acm.az

Editorial address

AZ1073, Baku city,
Yasamal dist., A.M.Sharifzade 19
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.rek@acm.az

İmzalandı: 05.03.2026
Onlayn çap: 12.04.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 15 ç.v.
Sifariş: 158

Signed: 05.03.2026
Online publication: 12.04.2026
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 15 p.s.
Order: 158

---

aem.az saytında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengozurda1868@mail.ru

It has been published on aem.az
Address: Baku city, Yasamal dist.,
A.M.Sharifzade 19
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengozurda1868@mail.ru

